יְהוֹשָׁפָט

הוא

בקֹרת

על ספר התורה והפלוסופיא להחכם יצחק שמואל ריגייו המכונה יש"ר ז"ל, ונלוה לו עוד קצת בקרות על ענינים זולתו מהמחבר הזה.

גַּם־אֵלֶּה לַחֲכָמִים
הַכֵּר־פָּנִים בְּמִשְׁפָּט
בַּל־טוֹב
(משלי כ"ד כ"ג)

מאת אביר סופרי זמננו, הרב החכם הכולל הנודע לתהלה

מו"ה יצחק בער לעווינזאהן ז"ל

יצא לאור ע"י המו"ל כל ספרי ריב"ל

דוד בער נאטאנזאהן

ווארשא

בדפוס ר' מאיר יחיאל האלטער נ"י רחוב שמאלע מילע נומר 2

שנת ה' תרמ"ד

ЮШОФОТЪ

т, е.
КРИТИКЪ
соч.
И. Б. Левинзона.
изданіе
Бернарда Натанзона

ВАРШАВА
—
1883

Дозволено Цензурою.
Варшава 15 Сентября 1883 года.

W drukarni Józefa Bergera, Elektoralna Nr. 14. w Warszawie.

קרבן מנחה

לכבוד

אהובי וידידי, השוקדים על דלתותי, הגבירים הנכבדים, התורנים המופלגים, המשכילים וסופרים. הנדיבים ושלמים, הישרים בלבותם, ה"ה האחים הנאהבים

כבוד

ר' יוסף ר' נטע נ"י ור' הירץ ז"ל לבית מרגליות בקרעמניץ.

אתם ברוכי ה'! אתם אנשי לבב! הואילו קחת מידי מנחה זו הקטנה ברצון, אשר לכם הבאתי היום לזכרון אהבתנו, ואתם עדי! כי שמכם וזכרכם לא ימושו מרעיוני ומפי, כאשר לא משה ידכם מידי כל הימים; וה' שהדי כי אהבתי לכם כמו בצפרן שמיר חרושה על לוח לבי, — האדם יראה לעינים, וה' הלא ללבב יראה, — והיתה המנחה הזאת מידי לכם ולבניכם אחריכם לאות ברית אמת ביני וביניכם, קחוה ורצוה!

אלה דברי אוהבכם ידידכם ומוקירכם בלב תמים, הכותב וחותם פה קרעמניץ.

חשוון תר"ב לפ"ק. יצחק בער לעווינזאהן

מה אדם ותדעהו ? כגלגל בסופה הה ימיו עלי חלד, עוד לא נגוזו ועברו ארבע שנים אחרי כתבי הדברים האלה, והנה אהה! נהפך לאבל משושי, פתאום הלמה מחלה אנושה את האיש היקר הזה ר' הירץ, הלמה ומחצה את לבבו, ובעבור שני חדשים ויגוע וימת בעיר לעמבערג, כי שמה הלך לדרוש ברופאים, וחלף מזור מצא קברו, בעודו באבו בן ל"ב שנים לימי חייו, ביום י"ד לחודש אלול תו"ר לפ"ק. — השמועה הרעה הגיעה עדינו, ויהי אבל כבד בעירנו, מר צרחו יושבי שער, ויקראו מספד זקן ונער, הה! מי ימצא תמורתו, ביושר לבב וברוח נדבתו, נפש תמה וברה חף כפים, נחמד לאדם אהוב לשמים. אלה יגידו תהלתו, ואלה יספרו צדקתו, זה בוכה וזה מקונן, וכלם ענו ואמרו: אלהים עפרו יחונן, בצל שדי נשמתו תתלונן, עד בוא חליפתו להשיב רוחו לגויתו.

למנצח על מות נפתלי הירץ משכיל שיר.

ואתה לך לקץ ותנוח
ותעמוד לגרלך לקץ הימין. (דניאל י"ב)

לִינִי בְּצֵל שַׁדַּי לִינִי אַתְּ נִשְׁמָתוֹ!
כִּי הוּא אֲדֹנַיִךְ יָסֵךְ לָךְ בְּאֶבְרָתוֹ,
עוֹד תָּשׁוּבִי בַּת שָׁמַיִם לַגְּוִיָּה,
שִׁכְבִי הַלַּיְלָה, עַד בֹּקֶר הַתְּחִיָּה.

קרעמניץ ער"ה תר"ז

יצחק בער לעווינזאהן

הקדמה

זה כעשתי עשרה שנה קראו שני משכילים נכבדים במחוז גאליציען ממכירי ומיודעי (ועודם אז צעירים לימים) את ספר הנכבד התורה והפילוסופיא, בבית הכם אחד מפורסם, וגם הוא אוהבי ומיודעי, והסכימו אלה שלשתן יחד לשלוח לי הספר הזה לתשורה, וגם מכתב שלחו לי בחתימת ידי המשכילים הללו, השנים, במכתבם זה בקשו ממני לכתוב למו חוות דעתי באין משוא פנים על הספר הזה, באמרם שגם החכם הזה כל חפצו לשמוע דעתי בדבר הזה, — כי בימים ההם חלפו אגרות ביני ובין החכם הזה.

ואף שהיתה נגד רצוני ומנהגי לבקר מומי זולתי — באמור לנפשי, קשטי עצמך! לו תכירי אַת ראשונה ערכך ומומך ונגעי לבבך, ומה לך ולזולתך — אך מהפצרתם כי עזה, נעתרתי, פתוני ואֻפת, ורשמתי בקצר מלים את משפט הספר הזה כאשר עם לבבי, הללתי בו את הראוי להלל, וכשרון המחבר היקר הזה וחכמת לבו אשר הכרתי בספרו זה — כי לא ראיתי ממנו אז זולת ספרו זה — ולא מנעתי עם זה תחת חכי גם את הבלתי רצוי בעיני, אך בקצור נמרץ מאד, וכלכלתי את דברי אלה בדי כבוד והדר, לא כמתכבד הלילה בחסרון זולתו, לרקום לי ממנו עטרה לראשי, למען התהדר בלהקות המנצחים, ובקהל המבקרים החדשים, אשר יריעו תרועה גדולה במחנה העברים, ונערו כגורי אריות על טרפם.

ומן הבלתי רצוי בספרו זה מניתי אז גם זאת, שהחכם המחבר לקח לפעמים מספר מאור עינים ומהמכתבים למוהרנה"ו וזולתם, מבלי הזכיר שמותיהם על מאמריהם, ובכלל אמרתי שהספר הזה — אם יעלהו הרב המחבר שנית על מכבש הדפוס — ראוי ונכון הוא שיתקן בו עוד כמה ענינים קטנים, וביחוד ימחק מספרו זה כמה השגות על גדולים וגאונים ראשי אלפי ישראל, יען בחנם השיג עלימו, ועכ"פ יראה אז למנוע כל נאצה וחרפה אשר הרף במו את החכמים האלה, מדי השינו עליהם, כי לא יעשה כן בישראל.

ובכל הפצרת המשכילים הללו, שמרתי בכל זאת את חקי לבלתי תת בפרהסיא בקרת על ספרים זולתי, וכמאמר ההמוני: בין שלשה בני אדם לא ישאר דבר בסוד כמוס; לזאת פניתי אני עם מכתב תשובתי על דבריהם רק אל החכם הזה בגאליציע, והוא בחכמתו ידע להזהר איך יתנהג, וכבוא מכתב תשובתי זה ליד החכם הזה קרה מקרה שהמשכיל נ"ב בעל הכרמים היה ברגע ההוא בבית החכם הנזכר, וראה את המכתב

הזה — לא אדע עד היום איך נעשתה זאת — ולא אחר ג"ב ושלח לי מכתב על אודות תשובתי זו הקצרה, ובקש ממני שאפרט לו באיזה מקומות לקח המחבר הזה לספרו זה? ומה לקח? ואיפה טעה? ואני נגד כחי ונגד רצוני מוכרח הייתי לפרט לג"ב במכתב קטן עכ"פ ראשית דברים לדוגמא, למען לא אהיה בעיניו ובעיני רעיו כמתהלל בשקר, וכאשר הגיע מכתבי זה אליו, שלח ממנו העתקה אל הרב המחבר ריגייו, וכתב המחבר ריגייו תשובה לג"ב, ומתשובתו זו שלח ג"ב אלי העתקה, וראיתי שלא השיב המחבר תשובתו זו כ"א על מה שאמרתי שלקח לפעמים מאחרים בלי הזכרת שמותיהם על מאמריהם, וככה היתה תשובתו של המחבר לאמר „מחבר אשר שם מטרתו על איזה נושא לקיימו, אין מהצורך לו לפרט מאיזה מקור שאב את דבריו" הן אלה תוכן דבריו, ואולם על קצת הטעיות בספרו זה אשר העירותי עליהם במכתבי זה לג"ב, לא דבר המחבר בתשובתו זו דבר, ויהי כמחריש, כאלו לא מצא בדברי יסוד, אע"פ שאמרו לי הפעם שבאיזה ספר חדש שהדפיס המחבר הזה בימים ההם, הוא מתקן שבוש אחד מאלה אשר העירותי עליהם אז במכתבי אל ג"ב, ומבלי הזכיר שמי על הערה זו, [והוא השבוש במחברים השונים יעב"ץ שטעה המחבר, וכמו שיראה הקורא תוך ספרי זה הנוכחי במקומו], ואמרתי בלבי מי יתן ויואל הרב המחבר הזה ויתקן גם יתר הטעיות שתקנתי אז בספרו, ולא יזכיר גם עליהם את שמי, כי לא בזאת חפצתי, ומעודי נערתי חצני וכפי מן הבקור, אף להתענג על כבודו המדומה, וכמו שלא תהיה מגרעת במעלת איזה מחבר, יען נמצאו בספרו שגיאות אחדות ששגה לתמו, וכמאמר חז"ל: „אטו מאן דלא ידע הא לאו גברא רבה הוא!" ככה לא תתרומם חכמת המבקר אשר העיר על השגיאות הללו, בדברי איזה מחבר, ובעבור זה לא חפצתי עד הנה לפרסם השגותי על הספר הזה הנוכחי, בדפוס, ובפרט בראותי כי החכם המחבר הזה אינו חפץ להראות בפרהסיא כמבקר מאהרים; יען הכחיד תחת לשונו את שמי על תקון השבוש יעב"ץ אשר אנכי העירותיו בין יתר הערות, ומזה שפטתי לתמי (כי אין ספרים חדשים נמצאו בגבולי) שהמחבר הזה נזהר ג"כ לבקר בפרהסיא את זולתו מהמחברים אשר עודם חיים וקיימים, ובפרט אלה המחברים היושבים לבטח עמו, כי מה דעלך סני לחברך לא תעביד הוא יסוד כל התורה, וגם חשבתי למשפט צדק, שמסתמא כבר מתחרט גם על הראשונות, על מה שדבר קשות נגד ראשי אלפי ישראל — אשר כבר אזלו למנוחת עולמים — בספרו זה התורה והפלסופיא.

ואיך השתוממתי פתאום, אחר הודעי אח"ז מאוהבי הקרובים והרחוקים, אשר באו לגבולי, כי משפט שוא שפטתי, וכי החכם המחבר הזה — בטבעו — ימצא חפץ רב לפרסם בדפוס יום יום, בקורים, וכבקרת רועה עדרו כן יעביר ויספור וימנה מומי כל מחבר, ויפקוד נפש כל חי וכל מת, ויכתוב את גזר דינם, ומבלי משים אם יש לבקרתו

יסוד, או אם רוח צרור בכנפיה, יען כי בחפזון הוא מתנהג בטבעו, והאי צורבא מרבנן דרתח אורייתא קא מרתחא ביה, וכיון שבא לכלל כעס בא לכלל טעות. — וגם כי פגע בדבר אחד והדפיסו (עיין סוף ספרי בית יהודה ובספרי זה הנוכחי) והרעים בו כאלו נגלו לו המון נסתרות שמבראשית, וכאלו מצא שטה חדשה, במשטר המזלות, והרס עד היסוד כל בנין התכונה של החכם אייזיק נייטאן. ואמרו לי (אלה האנשים שהזכרתי) שההרגל מזה במחילת כבוד תורתו נעשה לו כטבע שני, וכמתלהלה היורה זיקים חצים ומות, ואמר: הלא משחק אני!

ואף אחרי שמעה אזני כל אלה הדברים, שמתי בכל זאת ידי בצלחת, ולא רציתי לפרסם בדפוס השגותי עליו, ואמרתי לנפשי: מי שמני לשופט בארץ? אף שהיה הספר הזה בהשגות הללו כבר מוכן בידי על הסדר עם המבוא, כמו שהוא לעין הקורא עתה, ואמרתי יהי מונח עד שיבוא אליהו.

ויהי היום והגיעו לידי בכרך אחד כמה ספרים מספרי הקראים שהדפיסו מחדש, וחי אני! כי הודי נהפך עלי בראותי כי קמו אלה הקראים החדשים לשפוך מחדש בוז על נדיבים מגדולי רבותינו חכמי התלמוד וחכמי הפוסקים וזולתם, ולעורר מדנים ישנים בדברים עתיקים ולדבר עתק על כל אחינו בני ישראל הרבנים, לבזותם ולהשפילם גם בעיני המלכים והשרים אשר אנחנו מסתופפים בצל חסדם, ולתת בידת חרב לטושה חרב נוקמת, שאין להעלות פה על הכתב, אף שבטוחים אנחנו בחסדי מלכינו ושרינו אשר כהררי אל מרחם יגיעו, שיפנו ערף אל דברי הבורים הללו חסרי דעת ותבונה.

אך בהתבוננתי היטב בדבריהם הללו, מצאתי שדברי כמה מחברים חדשים חכמים ומשכילים מאחינו עדת הרבנים, ממה שכתבו בתקון ההשכלה, וביחוד דברי הספר הנכבד התורה והפילוסופיא מדברים מתוך גרונם של הקראים הללו, בכמה דברים, ולפעמים בלשונו ממש מלה במלה *) ועל דבריו הללו, בונים הקראים האלו חרבות למו, ומגדלים הפורחים באויר, עם תאים מרווחים, תחתים שנים ושלשים, — ואם באמת כוונת המחברים החכמים האלה מעדתנו עדת הרבנים רצויה היתה ולשם שמים כוונו, אך מעשיהם בלתי רצויים; יען לא העלו דבריהם ראשונה בפלס המאזנים, לבל יהיו חלילה גרם בנזקין, וכבר הזהירונו אבות העולם חכמי המשנה באמרם: „חכמים הזהרו בדבריכם וכו' ואמרו „הוי זהיר בדבריך שמא מתוכם ילמדו לשקר".

---

*) ולדוגמא עיין בספרם חותם תבנית (אל ספר ישעיה שהוסיפו היום אל ספר המבחר) דף כ' ע"א בד"ה אי שמים מאמיני הגשמות וכו' — ועיין גם בספר התורה והפילוסופיא צד 69, וערוך נא הדברים הללו מלה מול מלה.

ואני בראותי חלול השם הזה כי גדול הוא, אז חזרתי מהסכמתי הראשונה כי במקום שיש חלול השם אין חולקים כבוד לשום אדם, ומי ישמע עלבון רבותינו ולא יקרע סגור לבו תמורת מדיו? כי כן מחובותינו לקרוע בגדינו עת נשמע גדופים על חכמי תורתנו, ונאמר קרעו לבבכם ואל בגדיכם, ומכ״ש שמחובתנו — אם בכחנו — להסיר מעליהם כל זהם והלאה, ומכ״ש במקום שדבריהם מאירים כאור שבעת הימים; ע״כ ראיתי כי חוב עלי לפרסם צדקת רבותינו להשיבם על כנם, ולהחזיר למו עטרת תפארתם הראויה למו, ולהראות נגדה נא לכל חכמי זמננו — אשר קטנם עבה ממתני — את משפטי אשר הרצתי, ואקוה לה׳ שגם המה יתנו עדיהם ויצדיקו דברי אלה, ולזה קדמתי לכתוב נגד הקראים הללו, חבור קטן מיוחד, קראתי שמו תער הסופר, אך טרם שאוציאו לאור, אמרתי אהרוס ראשונה היסודות אשר המה נשענים עליהם בספריהם החדשים, ולבטל אלה דברי החכמים החדשים מעדת הרבנים אשר טעו לתמם, ומטעיותיהם הללו למדו אלה הקראים לשקר במזיד.

גם חזרתי הפעם ממשפטי הקודם באמרי „שהחכם בעל התורה והפילוסופיא אינו הפץ להיות מבוקר ומבקר״ אולם משפט חדש אשפוט היום, שרצונו בשניהם יחד, היינו להיות גם מבקר וגם מבוקר; כי כל אוהב חפץ להיות אהוב, כל מכבד מכובד, כל לוחם נלחם, ומדוע לא כל מבקר מבוקר! לכן אבטל בזה גם רצוני מפני רצונו, ואפרסם גם יתר טעותיו ושבושיו, (אף שאינם נוגעים לענין טעותי הקראים) אשר כבר העירותי עליהם — זה לי כעשתי עשרה שנה — יבואו ויעמדו יחד למשפט בעמק יהושפט.

ואגב הוספתי היום עוד כמה ענינים קטנים בגוף הספר ובסופו, אחר שכבר היה הספר הזה נשלם, ממה שהגיעו לידי כמה ספרים חדשים.

ואני תפלה: יואל ה׳ ויתן בלב ידידי זה הרב החכם המחבר נ״י, וינחם על מעשהו, ויבקש סליחה ומחילה מרבותינו אלה, וירצם בהודאה אשר יציע לרבים במכתב, והמה בצדקתם משמי ערבות מכון שבתם, ירימו נס שלום, וזכות תורתו וחכמתו של הרב המחבר הזה יעמוד לו, שאלהים יענהו בקול „סלחתי!״.

קרעמניץ, אלול תר״ב

המחבר.

טוֹבָה תּוֹכַחַת מְגֻלָּה
מֵאַהֲבָה מְסֻתָּרֶת.
(משלי כ"ז ה')

רב שלום וברכה לידידי הרב המחבר הנודע ה"ה החכם וסופר כבוד מו"ה יצחק שמואל ריגייו, יהי ה' בכסלך, יישא פניו אליך וישם לך שלום!

מיום הייתי לאיש, חק שמתי לנפשי לבלי תת בקרת על ספרים ישנים המקובלים באומה, אף לא הדשים, וכמטחוי קשת מזה התרחקתי; מן הישנים: מפני הכבוד והמורא, כי יראתי פן אחטא בלשוני, כי מחבריהם היו אנשי קדש וחכמים מחֻכּמים, סביבם נשערה מאד, מפיהם כידודי אש יתמלטו, ועליהם יציץ נזר אלוה והוד נורא, ואם חכמי התלמוד האחרונים ע"ה אמרו על קדמוניהם „אם הראשונים כבני אדם וכו'" מה נענה אנן אבתרייהו? וכן ראינו מרבותינו האחרונים אשר מפיהם אנו חיים, ומימיהם אנו שותים, ה"ה הרמב"ן, והרשב"א, והרא"ש, והבית יוסף וזולתם ע"ה, שהיו כחגבים בעיניהם לעמת רבותיהם, וכאשר הזדמן למו עפ"י ההכרח, להשיג קצת על דברי איזה חכם שקדמם בזמן, היו כובשים פניהם בקרקע, ובכבוד ובמוראים גדולים עשו זאת, אחר נפול שבעתים על ברכיהם, ואחר בקשת המחילה לחונן את עפרו. ומעולם לא ערבו את לבם ליחס את השבוש או הטעות להמחבר בעצמו, כ"א אל קולמוסו שפלטה שלא בכוונתו, או אל תלמיד טועה שלא ירד לסוף דעתו הרחבת של המחבר. והגאון הגדול מהר"ל ב"ח ז"ל כאשר מצא בדברי הרמב"ם ז"ל דברים שאינם מתוקנים בחכמת התכונה, לא ערב את לבבו להשיג עליו, וז"ל: „ואם באתי לחשוד ולומר כי שמא ח"ו לא דקדק הרב (הרמב"ם) בדבריו, ירא אני שמא ישרפני בהבל פיו. וראיתי להחכם כבוד הרב ר' אברהם זכות ז"ל שנענש על שחשב על הרב (הרמב"ם) כך. החכם הזה (ר' אברהם) עם היותו גדול בדורו בחכמה הזאת (חכמת התכונה) איך נלכד ברשת הסכלות וקצר ההבנה בדברי הרב (הרמב"ם)" — ולא קרה לו זה אלא לעונש — וקרה לו בזה מה שאמרו חז"ל: כל המתיהר חכמתו נטלת ממנו עיין שם בדבריו ותמצא ענינים יקרים בזה.

אלה הדברים שמתי אני הצעיר אל לבי, ע"כ זחלתי ואירא לגשת אל הקדש פן אכוה בגחלתם, אם שלפעמים הקרה לפני לחוות דעתי בענינים כאלה, אך בעודה בכפי בלעתיה, תליתי תמיד החסרון בקצר שכלי, או בטעות הדפוס, ובתלמיד טועה, או השתדלתי לתרצם, ובדבר

ההכרחי שלא יכלתי לישרם, שמתי על גליון הספר ספקותי בדברי המחבר, כתלמיד השואל אשר הבין בל יוכל כוונת המחבר, ועשיתי זאת, למען לא יזח מזכרוני, ופן בהמשך הזמן יאירו מחשכי עיני, ואביטה נפלאות מתורתו, והדורים יישרו, או אשאל לאחרים ויורוני דעת, ומנעתי לפרסם ספקותי אלה בדפוס; כי שנאתי להיות מן המרעישים בהצוצרות וקול שופר, וכאשר תעשינה הדבורים, או הקוצים והדרדרים, כנהוג היום בקצת מחברים, אשר ירעישו במכתבים וחבורים, ויתגעשו כסער מתחולל, וכמשל ההר בהולידו עכבר, עת על משברו יחולל, ובקול כמוהו ירעימו — אך מדוע לא לב ישימו, כי לא ברעש, ה', מקראי קדש ינאמו?

גם מן החדשים ידי אחור נסגתי; מפני השלום, אני עם לבבי אשיחה פן לא יקבל המחבר תוכחתי, ואהי עליו למשא, ותחת אהבתי ישטנני, על כי גליתי מצפוניו, טעותיו ושבושיו — דבר אשר לא ימלט אף החכם שבחכמים — כי יש אשר מתקו לו רגבי שבושיו כלשד השמן; כי הוא אמר. ויהי! — מתלא אמרין:

„כָּל־שׁוּעָל יְהַלֵּל זְנָבוֹ,
כָּל־סוֹפֵר יְהַלֵּל מִכְתָּבוֹ"

אך ממך ידידי ריגייו! לא כן קויתי, כי אתה גלית דעתך בראש הומיות על נפי ספרך „התורה והפילוסופיא" (צד 62) בבואך שמה להשיג על ספרי החיים והמתים, הקדמת ראש דבר לאמר: שאין לשאת פני נבר בתורה, והמבוקר אם היותו איש ישר, בודאי יתן תודות אלף אל המבקר, וישמח בלבו כי גלה לו טעותו, ובחבה יתרה יאהב את המבקר, והבאת גם למשען לך דברי החכם די לונזאנו, וזה לשונך: וכבר קדמני מהר"מ די לונזאנו בהקדמת ספר דרך חיים שלו בדברים אלה: „אל תחשבו שהחכמים יקצפו עלי על אמרי שטעו בדבר מה, כי חלילה להם מזה, החכמים אוהבי אמת הם, ומודים עליו, ולא ישנאוני על כך, אדרבא יאהבוני וישמחו עלי על כך, גם הם לי לישועה כי לא לפניהם חנף יבוא; כי הישרים בלבותם יאהבו החולק עליהם בדעת, וישנאו העוזרים בלי דעת". עד כאן דבריו הנעימים (של החכם די לונזאנו) לכן גם אני תחת כנפיו אחסה וכו'. עד כאן לשונך שם בספרך התורה והפילוסופיא. —

ואני כאשר הסכם הסכמתי היום לפרסם בדפוס השגותי על ספרך זה התוה"פ, נתתי את לבי אל מאמרך זה (מצד 62) שהזכרתי, קריתיו, שניתיו ושלשתיו. ואבינה לאחריתו, ואראה, כי ממקור לבך הטהור תדבר הדברים האלה: כי אמנם האוכל בּ‍ֽ‍ֽדָךְ שאתה נאה דורש, ואינך

נאה מקיים ? או כי אהבת להיות מן המוכיחים ולא ממקבלי תוכחה ? או כי תבוא אליך הצפירה ותלא ? חלילה לי ! ידעתי כי לא תהו דברת, אף כי תגע עדיך. לכן אמרתי הפעם, ברוך אתה לאל עליון ! וברוך טעמך ! ישר משפטך, כן חרצת. ומן הישרים בלבותם אשר יאהבו החולק עליהם בדעת, אותך מצאתי, כי מי — בדברך היום כדברים האלה — בכל בית ישראל ישר כמוך ? יש"ר שמך וישר הנך, שמך נאה לך, ואתה נאה לשמך. הפעם לבי בטוח כי תשמח בי, וכי בזה קניתיך לי לאוהב נאמן כל ימי צבאי, ותחת הראותיך האמת אשר אתה חפץ בה, תוסיף לי אהבה על אהבה, ולא תרע עינך כי תראה לפעמים מעשי ידיך טבועים בים, ובחורי חמדך אשר טפחת ורבית היו לברות לי. לא בחרב ולא בחנית שכלתים — כי לא הנפתי עליהם ברזל — אך ברוח שפתי המתים, ובנשיקה הריקותי רוח חיים אשר בקרבם.

ובכן תסלח לי אם בשגגה אחת ושתים נשכתיך מעט — כי נאמנים פצעי אוהב — כחושק הנושק תשוקתו, ובלא צדיה תנשך ממנו הרכה והענוגה, אף כי אתה בהשגותיך — בספרך זה — בגדולים וטובים לא כן נהגת, נשכת ולא חמלת, וגם את רבותיך העקצת בעקיצת עקרב, ולא — כמליצת קנדיאה — „כיונק הנושך שדי אמו" ; אשר לזאת אפוא יאות לדבר אתך קשה, בתוכחת מגולה מאהבה מסותרת, ובכל זאת שמתי רסן בפי, לבלי אפגע בך חלילה כאויב, אך כאוהב המדגיל מול אוהבו בהלכה, שלא יצוייר מבלי העתיק לפעמים מלים מפיו באמר חד כמדקרת מחט, נוגע ואינו נוגע ; כי אין כתובה בלא תיגרא, ומה אחריתה ? אהבה ורעות, שמחה וששון, וכבר אמרו הז"ל בענין הזה „שאף האב ובנו הרב ותלמידו, שעוסקים בתורה בשער אחד נעשו אויבים זה לזה (כמו שנאמר כי ידברו את אויבים בשער), ואינם זזים משם עד שנעשו אוהבים זה לזה, שנאמר את והב בסופה" (קדושין דף ל' ע"א), וכן אקוה משני העברים מצדי ומצדך, (ועיין בעקדת יצחק שער שנים עשר מענין זה חקירה יפה), ואולי יהיו קצת דברי אלה נגדך לכפרת עון על חטאתך נגד חסידי ה' אשר פגעת בם לפעמים בחנם על לא דבר, כי אמנם חטאה גדולה חטאת נגדם בשלהך רסן מעל פניך, מבלי חס על כבודם.

תם אני ולא אדע, אתה אשר הראית לדעת בספריך לכל קורא כאלו אין גדול בכל בית הרמב"ם כמוך. והנך כבן משק ביתו יוצא ונכנס בכל טרקליו, וכל יש לו נתן בידך, גם ספרי כתיבת יד ממפרשי ספר המורה, ואמרת שתתעסק במו יומם ולילה ; והנה מה שכתוב אף בפרוזדור ספר המורה נשית ? ראה זה דבריו (בהקדמתו שם) „ולא יהרוס (הקורא) ויקפוץ עצמו להשיב על דברי, שאפשר שיהיה מה שהבינו מדברי חלף מה שרציתיו, ויזיקני גמול תחת רצותי להועילו, ויהיה משלם רעה תחת טובה" — „ואם יראה לו בו שום הפסד כפי מחשבתו, יפרשהו וידין אותי לכף זכות, ואפילו בפירוש רחוק (ר"ל יתאמץ לישר דברי אף בדוחק)

כמו שחוייב עלינו בחק המונינו, כל שכן בחק ידועינו, וחכמי תורתנו, המשתדלים להועילנו באמת כפי השגתם" עכ"ל הטהור. ובתלמוד (נדה דף נ' ע"ב) „אמר ליה אביי תרנגולת שביבנה מאי איכא למימר? אמר ליה תרנגול ברא הוה, אחיכו עליה: תרנגול ברא עוף טמא הוא! ועוף טמא מי קא מטמא? אמר להו אביי, גברא רבא אמר מילתא לא תחיכו עליה, בתרנגולת שמרדה, ומאי ברא, דאיבראי ממרה" עכ"ל התלמוד, וכן אמר רב כהנא על רב בר שבא, לענין לאו דלא תסור (ברכות דף י"ט ע"ב) עיי"ש. מזה נראה ברור כשמש שצריך להפך בזכות חכם ולתרץ דבריו אפילו בדוחק רב.

ואמר אחד מחכמי התלמוד: תיתי לי דכי אתא צורבא מרבנן לקמאי לדינא לא מזיגנא רישא אבי סדיא כמה דלא מהפיכנא בזכותיה עכ"ל. ואם בדברי ד"א כך, מכ"ש בדברי תורה וחכמה, וכן לא זכרת במאמר היקר לרבותינו ז"ל אין משיבין את הארי אחרי מותו, ומכ"ש לזלזל בכבודם, ומי שלח ידו במשיח ה' ונקה?

וזולת זה רבה אשמתך ואשמת כל הצועדים בעקב הזה, בתתכם בזה יד לכל נבל וריק וצעיר ימים לפגוע בכבוד חכמי ישראל קדמונים וחדשים *) כי לעז פנים לפנים יקרא היום מבַקר, ואם תשאל אחד מאלה: מה עשית כי העז העזת נגד גדולי חכמי ישראל? אף הוא יענה לך „בוקר אנכי!" — אתה וכל ההולכים בנתיב זה, אתם הרביתם חדשים לבקרים מחורשי בקרים, ריקים ופוחזים, וכדמתרגם יונתן „סריקין ובקרין", ר"ל בעלי הפקר; דבהפקירא ניחא להו. — אוי לו לדור שכך עלתה בימיו! הבת יהודה! איך ירדת פלאים? תעלי בני תעלי ימשלו בך, ולא נתקררה דעתו של בן אמוץ בשמונה עשרה קללותיו עד שאמר ירהבו הנער בזקן והנקלה בנכבד! ואת מפלת ארץ יון בימי הצלחתה, הגיד מלפנים כמתנבא, חכם אחד יוני, אחרי שמעו כי צעיר לימים העז פניו נגד זקני עמו. — הנע בעצמך אם עמים רבים גדולים ועצומים, שבו לאין מסבות אלה; ואיך תאמינו אתם באלה הסבות המהרסות להקים על תלו גוי ממושך ומורט, שה נדחה ישראל? איך תקוו לבנות גדר הדחויה, להקים סכת דוד הנופלת, לקשר חומותיה, להעמיד דלתותיה מנעוליה ובריחיה; אם בידכם האחת אתם עושים במלאכה לגדור הפרצים, ואחת מחזקת השלח להמית בוניו? קו ומשקלת בימין וכשיל וכילפות בשמאל! — או איך תקוו שיִקבלו דבריכם כמורי תורה וכמחוקקי חק בישראל, אם במו פיכם תאלפו לכל תעלולים ובני נבל לבעט ברבותיהם הגדולים? ואם התנינים הגדולים בחכה הֹעלו, מה יעשו דגי הרקק? ואם במלאכי אל

*) ומי היה בעוכרינו היום שילחו ספרים מן מתנגדינו, נגד התלמוד וספרי רבותינו וכל מנהגינו בלעג הרבה? הה! לא אשא שמותם על שפתי.

ילעיבו וישימו תהלה, אף כי בכם אשר לגבי חמר גביכם.

לכן לכבוד אלהי השמים ולכבוד חסידיו וחכמיו לא אחשה — אם החלותי לדבר — ולא אכיר פניך היום במשפטי עמך, ואני פי מלך שמור, באמרו: גם אלה לחכמים הכר פנים במשפט בל טוב וגו׳ (משלי כ״ד).

ויען כי מצאתיך ידידי! — זולת זאת — איש אוהב תוכחות ושמח בהם, ומודה על האמת, כיאות לתלמיד חכם כמוך — כי באמת כלנו בני אדם, ועל פתח מי החטאת אינו רובץ? ומי יתהלל לאמר: זך אני מטעות? חף אנכי משבוש? — בגלל הדבר הזה אשר מצאתיך שכם יתר על בני גילך, הנני מסיים דברי אלה בארח שיר, כללתי בו תוכן הדברים האמורים עד כה; למען יעמוד ימים רבים, והיו הדברים האלה למצבת אבן, כי כרתנו ברית מלח אני ואתה; והיתה לעדה ביני ובינך עד עולם.

ע"ם תשע תנועות

אֲמַרְתְּ לא טוֹב שְׂאֵת פְּנֵי גֶבֶר ,
אִם חַי הוּא אוֹ בֵּין שֹׁכְבֵי קֶבֶר ,

* *
*

לְבַב חָכָם בְּמְבַקְּרוֹ הֲיִתְעַבֵּר ?
חוֹתָם עַל זְרוֹעוֹ הוּא לַמְחַבֵּר ,
וְכֹה חָקַק בְּסִפְרוֹ בִּלְשׁוֹן עֵבֶר ,
הַנֶּשֶׁר ד״ר לוּנְזַאנוּ רַב אֵבֶר ,

* *
*

קֶסֶם עַל שְׂפַת זֶה חוֹבֵר חֶבֶר ,
וְאִמְרָתְךָ זוֹ גַּם הִיא לִי שֶׁבֶר ,
כִּי תַפְלִיא אַהֲבָה לִי כְּדוֹד וְחָבֵר ,
בִּגְלַל אוֹסִיף סִפְרְךָ לְהָבֵר ,

* *
*

וּמִי הוּא לְךָ כֹּה עַל אָפְנָיו דֹּבֵר ?
עֲנֵה לְשׁוֹאֵל : יְדִידִי כְּאָח , יִצְחָק ד״בֶּער.

קרעמניץ שבט שנת תקצ"ה :

מבוא

שם ידידי הרב המחבר ריגייו נ"י נודע בין משכילי אומתנו, ונאוה לו התהלה, יען הקדיש עתותיו להעיר את המשכילים צעירי ימים על דברים הנעלמים מהם, וה' נתן לו לשון למודים ושפה ברורה, גם ברכו ה' בדי עשר, בו יוכל הפיק מאוייו לכל אשר שאלו עיניו ולקבץ המון ספרים יקרי הערך ישנים וחדשים, ועמהם גם הרבה כתבי־יד, אשר לאו כל מחבר זולתו זוכה שיהיו בגבולו, ומכ"ש בידו, אף רבע ממספר ספריו, (עיין מה שכתב על ענין כזה רבינו הגדול מהר"י קאנפנטון זצ"ל בסוף ספרו, ואמרו בתלמוד הקורא בספרים שאולים עליו נאמר והיו חייך תלואים לך מנגד *) גם יש לו הרבה ספרי מפתחות ומראה מקומות המגלים לו כל גנזי נסתרות ומראים לו בקיאות רב בלי טרח ועמל כלל, כגון ספר פחד יצחק, וזולתו, הבלתי נודעים מהם במדינתנו אף בשמם, ולא שזפתם עין פה בכל הארץ. — לאיש אשר אלה נתאמו לו יחדו מי לא יקוה ממנו כי ישיג מטרתו? וכאשר באמת לא היתה בזה לפעמים תקותנו רמיה, ושבעבור זה ראוי לשבח ככל אמן המעשי המשתמש במתת אלהים אשר נפלה בחבלו.

וכמו כל מפעלי אנוש ותחבולותיו לא יוכלו מלט נפשם מחסרון, כן מעשי ידי מחברי ספרים, אין נקי, גם קצב וחק לא הושם לחטאת המחברים לפי ערך הכמתם, יש חכם גדול לפעמים וטעיותיו רבות וגדולות, ויש קטן ממנו לפעמים בהכשר חכמה וטעיותיו מעטות וקטנות, וע"ד שאמרו חז"ל לפום חורפא שבשתא.

וברשת הטעיות המזורה על כל גבר, נלכד גם ידידנו החכם המחבר ריגייו, לזאת ראיתי להעיר על קצת טעיותיו ושבושיו שבספריו, מאלה אשר הגיעו אלי, (כי לא כלם הגיעו עדי כספרים זולתם החדשים העברים שנדפסו חוץ למדינה, כמו שהתנצלתי על זה בחבורי הנדפסים כבר), ותהי ראשית מלאכתי לבקר בקצרה את ספרו התורה והפילוסופיא, אך עמדתי מרעיד ומשתומם על הזרות שיצאו מקולמוסו, ולכן טרם אבוא אל פרטי השגותי עליו בספרו זה, אסדר ראשונה את הבלתי רצוי בעיני בכל ספריו דרך כלל — מאלה הספרים שהיו למראה עיני.

---

*) ומכ"ש דכ"ש מחבר שאין לו ספרים שלו, אין לך צער ומכאוב עמל ויגון בעולם כמותו, וחי ה' אלהי ישראל כי פעמים אין מספר קצתי בחיי מהעדר ספרים, ומכ"ש שאף ספרים שאולים לא היו בידי. — כנודע לכל, וכמו שכתבתי גם כן מכל זה בארוכות במקום אחר.

והנני מובטח שהוא בעצמו מתחרט על כמה דברים, להיותו יום ביום הולך ומוסיף בחכמה, וכמו שאמרו חז"ל: ת"ח כל זמן שמזקינים דעתם מתישבת עליהם.

א) מרוב חשקו להיטיב עם בחורי ישראל, יגדיל לפעמים יותר מדי את אור האבוקה אשר הוציא בידו להאיר לפניהם הדרך, ולהרים כל מכשול; עד שביתרון האור הרב הזה מסמא ומעֵור לא לבד אך עיני קוראיו, אף גם את עיניו לפעמים, עד אשר בחפזון יכשל בהליכתו, ומרוב כשלון ידכא תחת רגליו כבוד חכמים גדולים וטובים, ושלא במתכוון פוסע על ראשי גדולי רבותינו עליהם השלום, באמור להם: הכשלתם רבים בתורה! ואשם ברבותיו חנם אין דבר, כי לפעמים לא העמיק להבין דבריהם, ולפעמים מעתיק דבריהם בהפך ממה שכתבו הם, כי בחפזון הוא כותב.

ב) הבין בל אוכל לאיזה תכלית הוא מראה לפעמים בקיאות רב (ממה שמצא מסודר בפחד יצחק ויתר ספרים המראים לו מקומות ובקיאות) במקומות שאין מהצרך כלל, ולפעמים גם בקיאות של מה בכך.

ג) מאריך מאד במקום שיש לקצר, ולפעמים אף בדברים קלי הערך ועל פי רוב בדברים של מה בכך, ולפעמים בא כמגיד חדשות בדברים ידועים ומפורסמים לכל *), ולפעמים הוא כמגלה סוד ומוציא דבה.

ד) כל נתח טוב שלקח מספרי החכמים שקדמוהו, אינו קורא לפעמים שם בעליו עליו, ובזה הוא מביא את עצמו לידי חשד גדול שרוצה להתעטף בטלית שאינה שלו **).

---

*) ופן יאמר כי יש לו אמתלא על זה כי נודעים לו בני ארצו? כי כן הגיד לי המחבר הזה באגרתו (אשר שלח לי זה כחמש שנים) לאמר: מה יפה גורלך לשבת בארץ פולניא מקום מגדלת הרבה תורניים ומשכילים מבני עמנו, לא כן אנכי היושב בארץ איטאליע אשר אנשיה מאחינו בית ישראל כלם משוללים כל למוד ואף לשון הקדש זרה למו, וכלם רודפים אחר הבצע מקטן ועד גדול, ואין לי איש להשתעשע עמו בתורה וחכמה כי אם רעי החכם שד"ל נ"י. ע"כ תוכן אגרתו; וכן כתב לגאלדענבערג המוציא ספרי כרם חמד לאור במכתבו הבקור על ספרי תעודה בישראל, (הנמצא בידי, אשר שלח לי ג"כ העתקה ממנו, ואשר כבר בא לדפוס בכרם חמד), שם יאמר המחבר שמסופק הוא אם ימצא בכל מדינות איטאליע עשרה חתומים על ספרי כרם חמד, כי שוחרי המדע באיטאליע מעט המה, ורחוקים מכל תורה וחכמה וכו'. — ואם זאת היא אמתלתו, ראוי לו להקדים בהקדמת חבוריו כי כוון ברוב ענינים שבספריו להועיל לבני ארצו; כי אנחנו הרחוקים מארצו לא נדע תכונות אנשי ארצו מאחינו ב"י בתורה ובחכמה, וחי אני! כי תמיד חשבתי שאחינו ב"י היושבים בארץ איטאליע גם היום רובם חכמים מופלגים כמו שהיו מאז ומקדם, שמהם יצאה אז תורה וחכמה לכל העולם, מהם היו משוררים, מהם חוקרים, בכל למוד ומדע, ומהם הלא נתפשט גם למוד הקבלה החדשה והחסידות בעולם.

**) ובאמת יקרה פעמים רבות שיכוון איזה מחבר חכם לדעת חכם אחר שקדמהו,

ה) מרוב החפזון והמהירות יקרה לו שאינו זוכר לפעמים מה שפלטה קולמוסו במקום אחר מספרו, ועי"ז נולדו סתירות בדבריו, ולפעמים הוא כל כך נחפז עד שסותר א"ע מניה וביה.

ו) אם ימצא בדברי איזה מחבר דבר המסכים לדעתו, אז לחכם גדול יחשב אצלו, ובהפך אם ימצא בו הפך דעתו אז לכסיל יחשב בעיניו לכל דבר.

ועתה אבוא מן הכלל אל הפרט בספרו התורה והפילוסופיא:

השגות

צד 3 המחבר החכם ריגייו מורה באצבע שהחכמות והחקירות הפילוסופיות לא היו בישראל ולא ידעו מהן עד זמן הגלות, והחכמות נולדו על ברכי הגוים הקדמונים, אין לעם ישראל חלק בהם, וכל עסק עם ישראל וחכמיהם וגדוליהם לא היה כ"א בתורת ה' אשר צוה לנו משה, עיי"ש.

א"כ לפי דעתו של המחבר ריגייו לא היה אברהם אבינו חוקר בפילוסופיא, וגם משה רבינו ושלמה המלך לא דרכו על מפתן ביתה ולא ידעו מה היא, וכן כל החכמות שחוץ לתורה זרות היו למו, כנראה מדבריו; בזה מכחיש המחבר ריגייו כל מה שמספר הכתוב במלכים על שלמה המלך בפה מלא שחקר בכל החכמות והיה פילוסוף גדול יותר מכל חכמי קדם וחכמי מצרים האומות המפורסמות בזמנו לגדולי החוקרים ופילוסופים מכל העולם, וכמו שבארו חכמי התלמוד והגאונים וגדולי חכמי ישראל ראשונים ואחרונים. וכן אמרו על אברהם אבינו ומשה רבינו ע"ה שהיו חוקרים גדולים, וכמו שמספר פילון היהודי והיוסיפון לרומיים וסופרי העמים הקדמונים וחכמי התלמוד והבאים אחריהם מחכמי ישראל וחכמי העמים. ועל השגת משה רבינו בחכמות ובפילוסופיא, בנוי כמעט רוב ספר המורה, ולא אזכיר פה ספר איוב שכתב משה, וקהלת שכתב שלמה המדברים בחקירה אנושית ואין למו בהם עסק בתורה המקובלת.

ולפעמים יקרה שהקורא בספרים רבים ישאר לו איזה ענין קשור ברעיוניו, ממה שקרא, ואחר זמן יראה לו שהוא בעצמו הממציא, — לזאת מחויב כל מחבר כשיודע לו אח"ז שכבר קדמוהו אחרים בדבר הזה, להתגלל בדפוס, סבת הדבר שהביאו לזה. — והחכמים אנשי אמת אשר יקראו אחר כך דברי התגללותו, ידונו אותו לכף זכות, כי נכרים דברי אמת. ואל יתבייש מפני קלי הדעת המלעיגים, כי גם תהלתם גם גנותם, הכל המה יחד.

גם סותרים דברי המחבר ריגייו בלי טעם וסברא דעת כל החכמים השלמים האומרים שהחכמות נולדו על ברכי ישראל ומהם קבלו ולמדו האומות, והוא דעת היוסיפון לרומיים [נגד אפיאן] והכוזרי (מאמר ב׳ סימן כ׳, ס״ד ס״ו, והרמב״ם במורה (חלק א׳ פרק ע״א וחלק ב׳ פרק י״א) והרמב״ן באגרתו אל רבני צרפת (נדפסה בספר נובלות חכמה), ור׳ יצחק הישראלי בספרו יסוד עולם (מאמר רביעי), והבדרשי באגרתו אל הרשב״א (תשובת הרשב״א תי״ד), והתשב״ץ בתשובותיו (ח״א תשובה כ״ד), ורבי קלונימוס באגרת ב״ח (שער ג׳ פרק ז׳), ובעל דרך אמונה הגדול (שער ג׳), ומאור עינים (פרק מ׳), והראב״ד בעל פירוש ספר יצירה (פ״ד משנה ג׳), והחכם המקובל והרופא ר׳ משה בוטרילו בפירושו לספר יצירה (בכמה מקומות), וזולתם המונים המונים מחכמי ישראל. גם המתנגד הגדול על הפילוסופיא שעליו סומכים כל המתנגדים ממחברים האחרונים שכתבו נגד החקירה הוא החסיד ר׳ יוסף יעב״ץ בספרו אור החיים, אף הוא מסכים לדברי אלה החכמים שהזכרנו. וגם גדולי הנוצרים הקדמונים המפורסמים כגון אייזעביום בספרו פרעפ׳ עוואנ׳ (ספר אחד עשר) וזולתו מסכימים לזה.

וגדולה מזו יש לשאול את החכם ריגייו, אם באמת האמין שכל חכמי ישראל לא ידעו כלל מהחכמות והפילוסופיא עד זמן שנתפזרו בין האומות, וגם אברהם ומשה ושלמה וכל הנביאים וגדולי ישראל לא ידעו מהן; ואנו יודעים דעת ברורה שהיו אלה אנשי קדש ואהובים לה׳, וחכמים גדולים בתורה, והגיעו להמעלות הללו (לפי הנראה מדברי המחבר ריגייו) בלי חקירת הפילוסופיא וידיעת החכמות [נגד דעת הרמב״ם במורה שלא היה יכול נביא הדור לבוא אל מדרגת הנבואה בלי ידיעת החכמות ראשונה]; אם כן נראה מזה בעליל שאין החכמות והפילוסופיא הכרחיות לאיש הישראלי לפי דעת המחבר ריגייו; מעתה המבוא הזה אשר בנה המחבר ריגייו לספרו זה הוא עומד לו לשטנה בכל חבורו, והפרוזדור הזה סותר כל הטרקלין שבנה לו לתלפיות להראות שהחכמות והפילוסופיא המה הכרחיות לאיש הישראלי, ובלעדיהן ימשש כעור קיר ויטבע במהמורות השגיאות ויפסיד גם אמונתו ודתו?

עוד יש לשאול מה היה עסק אנשי הסגלה בישראל, לפי דעת המחבר ריגייו, מזמן אברהם עד זמן מתן תורה? כי אנשי הסגלה באומות היו מתעסקים בחכמות ופילוסופיא, ובני ישראל היו משוללי התורה עדנה וגם החכמות והפילוסופיא היו זרות למו (כדעת המחבר ריגייו), ובשם פילוסופיא (כמו שמברר אחר זה המחבר ריגייו בפרקים הבאים) נכללו גם המוסר והמדות וכל דת הנימוסית, וא״כ היו עם בני ישראל קודם מתן תורה משוללים כל דת הנימוסית וחיו באין מוסר ומדות כפראים במדבר, וכנגדם כל האומות המתוקנות אז כמצרים וכשדים וכדומה (שהיו בהם עוסקים בחכמות ופילוסופיא כנודע מהם) היו בעבור זה מסתמא ג״כ אנשי

מדות ומוסר, ובאמת הכתובים מעידים ההפך מזה; ועל כרחנו צריך שנודה שהיו עכ"פ גם בבני ישראל קודם מתן תורה חכמים בחכמות ופילוסופיא כמו בשאר האומות הקדמוניות המתוקנות בימים ההם, וכיון שקבלו בני ישראל את התורה אז עזבו את החכמות והחקירות הפילוסופיות כדבר הבלתי רצוי או הבלתי צרך, וא"כ איך אמר המחבר ריגייו שלא ידעו עם ישראל כלל מהחכמות? גם הדרא קושיא לרוכתה מה צרך להם היום באלו החכמות אחר שהתורה עומדת להם במקומן ויוכלו לחיות מאֻשרים זולת החכמות?

צד ד' כתב המחבר ריגייו וז"ל:

„התורניים (מתנגדי הפילוסופיא) הבינו תחת השם הזה (ר"ל פילוסופיאה) כל החכמות והידיעות אשר מקורם הוא השכל האנושי ושנתחדשו בעולם ע"י החקירה והנסיון וכו'" עכ"ל המחבר ריגייו.

דע קורא נעים! שהדברים הללו לקוחים ממכתבים למהרנה"ו (מכתב שלישי דף י"ד ע"ב בהערה שם) ואמר שם מהרנה"ו שכן חשבו המון היונים את השם התאר פילוסופיאה *) והמחבר ריגייו הסב הדברים האלה על התורניים; ובאמת לא אדע מי הם התורניים המפורסמים באומתנו שחשבו כן? ואפילו המתנגד הגדול מהתורניים על הפילוסופיא הוא הגאון השל"ה [שממנו לקח בעל ספר הברית כל הענין שכתב בהתנגדותו על הפילוסופיא בספרו זה חלק ראשון מאמר כ', וכן כל המשמאילים שמסדר המחבר ריגייו בספרו זה (מאמר א' פרק ב') לקוחים מהשל"ה מסכת שבועות כמו שמסדרם ג"כ בעל ספר הברית]. והנה הגאון השל"ה הזה בעצמו מזרז בספרו זה (פרק עשרה הלולים דף תי"ח) את איש הישראלי אשר נתן ה' בלבו התבונה והדעת, ללמוד כל החכמות שבעולם ובפרט הטבע והתכונה, ואמר שהחקירה הרבה בחכמות למצוה גדולה תחשב, ולא מערער כ"א על הפילוסופיא, ר"ל מה שאחר הטבע,

---

*) דבר נפלא הוא שהמחבר ריגייו אינו מזכיר כלל בספרו זה התורה והפילוסופיא את המכתבים למהרנה"ו, אעפ"י שמהמכתבים הללו לקח יסודות הרבה לספרו זה, היינו מתחלת הספר עד מאמר השלישי כמו שאברר להלן כמה פעמים, ואינו מזכיר את מהרנה"ו כ"א בפרק שני ממאמר הרביעי שאמר שם בהערה שכל מה שיכתוב מכאן ולהבא ביסוד אמונה לקוח מספרי מהרנה"ו, ולמה להכס כמוהו החשד הזה שכוון לומר שעד הנה לא לקח מספריו כלום. והנה זה דרכו להזכיר המונים מחברים וספריהם וגם הרבה פעמים שלא לצורך, ובזה הגדיל עליו הפליאה, מדוע מנע תחת חכו להזכיר דוקא את מכתבי מהרנה"ו שהוא אחד מהמקורים הגדולים אשר שאב מהם להשקות את ערוגות מטעיו בספרו זה התורה והפילוסופיא, וכן מנע תחת חכו גם יתר המקורים הגדולים כמו המאור עינים וכדומה, כמו שנבאר. ועכ"פ בראש הספר היה לו להזכיר בדרך כלל, וראוי והכרח הוא לחכמים להסיר מעליהם לזות שפתים, ולהרחיק כל עקשות פה.

וא"כ מי המה התורניים הללו? ובודאי כוונתו על כמה בטלנין ריקי המות מישני בית המדרש, ודלת העם, אשר בחדא מחתא מחתינן לכל החכמות והידיעות וכל דבר בינה והשכל, וגם דקדוק לשון הקדש וכיוצא בו, וכבר אמרנו שכל התנגדות התורניים היתה רק על מה שאחר הטבע, והוא המובן אצלם כשם פילוסופיא כמו אצל חכמי ישראל הקדמונים, ואשר נמצאו כמה מהתורניים הקדמונים שלא עסקו בעצמן אף בשאר החכמות? לא היתה זאת בעבור שחשבום לאיסור, רק כדי שלא יבטלו על ידן זמן למוד התורה והמצות שהם העיקר, כמו שכתב בעל העקדה ומאור עינים. ובפרט שהיה עמוס על הרבה מהם עול הפרנסה, ומהם, רבנים שהיה עמום עליהם עול הקהל, ולא הספיק להם הזמן, ומהם, שלא היו להם ספרים כאלה, או מורה דרך. אך מי שהיה לו פנאי והיה לו הזדמנות ממי ללמוד לא חדל מזה, וכנראה מהרא"ש ז"ל שהיה מתנגד על הפילוסופיא, ובכל זאת בקש מתלמידו ר' יצחק הישראלי, להבר לו ספר בתכונה, וחבר למענו ספר יסוד עולם *) והרבה

---

*) ועיין בכסף משנה (הלכות כלאים פרק ששי הלכה ב') בד"ה ומצאתי כתוב ששאל הרא"ש את ה"ר ישראל שהיה חכם בחכמות, על דברי מי יש לסמוך [בפירוש המשנה הנוטע ירק בכרם, הבנויה על חכמת המדידה והשעור, שנחלקו המפרשים בפירושה הרמב"ם והראב"ד והר"ש] ? והשיב לו כלשון הזה וכו' עיי"ש.

אמר המחבר: להיותי הפעם בזה הענין מהרמב"ם, ראיתי להעיר על ענין אחד, הנה ראיתי שרבים מביאים דברי הראב"ד שם על הלכה זו איך שהראב"ד מהלל מאד את הרמב"ם ואמר על הרמב"ם, וחיי ראשי שמלאכה גדולה עשה (בחבורו הרמב"ם) עיי"ש בדבריהם, וכל דבריהם אלו נראה שנובעים משה"ק עיי"ש. וכן מזכיר זאת גם החכם ריגיין; ובאמת המעיין פה בהראב"ד נראה בעליל שכוון רק על הלכות כלאים, ולא להלאותו בא כי אם בהפך, והמליצה „וחיי ראשי" אינה נמשכת על מאמרו שמלאכה גדולה עשה, כי אם על סוף הענין, ור"ל וחיי ראשי שהייתי מאסף עליו וכו' וכמו שהעתקתי דבריו אח"כ בשלמות. ועוד ראיה לדברי, שהראב"ד שם, הלא מזכיר רק הגמרא והירושלמי והתוספתא ומדוע אינו מזכיר גם הספרי וספרא והברייתות, וידוע שהרמב"ם אסף גם מהם (וגם עוד מחבורים אחרים קדמונים), אך באמת בהלכות כלאים כל אסיפתו אינו כ"א רק מהגמרא בבלית ומהירושלמי ותוספתות, ולא יותר, כאשר עיינתי ובדקתי שם בכסף משנה שמראה המקומות. — וז"ל הראב"ד שם: א"א כל מה שכתב בכאן אין לו שרש בגמרא ולא בתוספתא ולא השכל מורה וכו', וחיי ראשי, לולא כי מלאכה גדולה עשה באסיפתו דברי הגמרא והירושלמי והתוספתא, הייתי מאסף עליו אסיפת עם וזקניו וחכמיו כי שנה עלינו הלשונות והמליצות וסבב פני השמועות לפנים אחרים ועניינים שונים והניח בכאן לשון המשנה וכל שפירשו עליה בגמרא וכו' וכל מה שכתב זה המחבר אין לו שרש וכו' וכל זה מדעתו.

היו שלא היו בטבעם נטויים להלמודים האלה, כי לא הורגלו בהם מנעוריהם, ואמרו חז"ל לעולם ילמד אדם ממקום שלבו חפץ.

צד 8 כתב המחבר ריגייו וז"ל:

„והנה שנינו (פ"ט דסוטה) לא ילמד אדם את בנו יונית, וכן בגמרא דמנחות (דף צ"ד ע"ב) ובסוף בבא קמא זכרו חז"ל חכמה יונית, ואנכי שמעתי דבת רבים האומרים כי הם ז"ל כוונו בזה אל הפילוסופיא ורצו לאסור הלמוד בה, אמנם אחרי התבוננתי בדבריהם יראה שזה אינו אמת כי טעם האיסור היה וכו' וכו'" עכ"ל המחבר ריגייו.

אך מי לא יתפלא עליו בשמעו הדברים הללו יוצאים מפיו לאמר: ואנכי שמעתי, אחרי התבוננתי; והאמת שהוא לא שמע ולא התבונן בעצמו, אולם המאור עינים שמע והתבונן, כי מספרו (חלק אמרי בינה פרק ב') לקח כל הדרוש הזה, וכן הלאה כמו שנבאר.

צד 10 כתב המחבר ריגייו וז"ל:

„עוד בקשו התורנים לתת סעד לסברתם נגד הלמוד הזה עפ"י מה ששנינו בפרק חלק וכו' רבי עקיבא אומר אף הקורא בספרים החיצונים וכו', אבל אנחנו טרם נוציא תולדה כזאת, נחקור מהו הנרצה לר' עקיבא באמרו ספרים חיצונים, ותחלה רואים אנו בתלמוד שלבאר כוונת המשנה אמר רב יוסף בספר בן סירא נמי אסור למקרי וכו' וכו'" עכ"ל המחבר ריגייו.

כל הדרוש הזה עד צד 13 כלו לקוח ג"כ מסאור עינים פרק הנ"ל, וכל הבקיאות הרב מהרבה מסכתות מהתלמוד בדפיהם ועמודיהם הן בפנים הספר והן בהערות כלם נולדו על ברכי המאור עינים. וכן לקח המחבר ריגייו בהערה ראשונה מהקדמת החכם בן זאב לבן סירא.

ואעיר את הקורא על קצת דברים פרטיים מצד זה עד צד 13 ואומר:

א) שהדרוש הזה בכללו, יהיה למי שיהיה, הוא בנין רעוע בכמה ענינים; כי רב יוסף אינו מבאר דברי ר' עקיבא, אלא הוסיף על דבריו, וגם חזר ביה אח"כ ואמר שדברים טובים רשאין לקרות בו, והטעם שאסר רב יוסף? כתב רש"י מפני בטול תורה, וענין ספרים חיצונים כבר מפרש התלמוד בעצמו מי הם, ואמר: תנא אלו ספרי צדוקים, ופירש רש"י שכופרים באל חי, ובעין יעקב במקום ספרי צדוקים גורס ספרי מינים, והיפה מראה (בירושלמי דפאה) מביא שם דברי התלמוד האלה וגרס ספרי הטועין, אך מה הם הספרים הללו? נחסר פה בתלמוד שלפנינו, אבל לפני האלפסי והרא"ש היה נמצא פה מאמר שלם, וז"ל האלפסי שם בפרק חלק: ר"ע אומר אף הקורא בספרים החיצונים, תנא בספרים *)

---

*) ידע הקורא שנשמטה פה ע"י המדפיסים מלה אחת שהשמיטו בכוונה לפי הזמן והמקום.

שפירשו התורה נביאים וכתובים על פי דעתם, ולא סמכו על מדרש חכמים (כי בדבריהם צד מינות) וכל מקום שפקרו המינים אמרו חכמים תשובתן בצדן, ואפילו דברים טובים אסור לקרותם, רב יוסף אמר אף ספר בן סירא נמי כספרי כותים דמי משום דכתיב ביה דברים של הבל שאין בהן צרך עכ"ל האלפס. ועיין בספרנו בית יהודה (צד 204 בהערה ראשונה) וכן גרס הרא"ש וז"ל: ר' עקיבא אומר אף הקורא בספרים החיצונים תנא ספרי צדוקים אותם שפירשו התורה לפי דעתם ולא סמכו על דברי חכמים (כי יש בדבריהם צד כפירה) וכ"מ שפקרו הצדוקים אחז"ל שתשובתן בצדן וכו' וממש כמו שהעתקנו מן האלפס, ועיין פלפלא חריפתא שם להגאון בעל תוספות יו"ט. — ויש לדבר הרבה בענין הזה אך אין כאן מקומו.

ומדי דברי פה מבן סירא אמרתי להעיר את הקורא על דבר אחד מה שהביא המחבר ריגייו בהערה הראשונה בצד 11 בשם פחד יצחק שבן סירא נולד מבת ירמיה באמבטי, נמצא בתלמוד כתובות, ואמר המחבר ריגייו שבקש בתלמוד כתובות ולא מצא, עכ"ל המחבר ריגייו. אמנם תדע שגם השלשלת הקבלה מזכיר זאת בשם תלמוד כתובות (עיין שה"ק דפוס זאלקווא דף י"ג ע"א) והיוחסין (דפוס הנ"ל חלק שני דף ח' ע"א) כתב וז"ל: בספר קבלת הראב"ד שפירש הפרשיות על הקבלה אמר כי ר' זירא ורב פפא לא נודע להם אב כמו לבן סירא וכו' עיי"ש ביוחסין. ואף שהיוחסין מברר מהתלמוד שר' זירא ורב פפא היו למו אבות, עכ"פ נראה שגם להראב"ד היה נודע דבר זה מבן סירא כנ"ל. מכל אלה נראה בעליל שהיה המאמר הזה מבן סירא בתלמוד כתובות ונשמט כמו שנשמטו כמה מאמרים — ותמה אני שבעל פחד יצחק שהוא חכם זמננו ראה אותו המאמר, והגאון בעל צמח דוד אמר שלא מצא זה בשום מקום בתלמוד וגם מרבותיו לא שמע משום מדרש ואגדה ורק בלקוטי מהרי"ל שמביא זה, ונוזמא בעלמא הוא, וגם הגאון ר' ישעיה פיק לא מצא זה בשום מקום רק בלקוטי מהרי"ל בעדות החכם בן זאב בהקדמתו *).

ב) בצד 11 בפנים הספר כתב המחבר ריגייו וז"ל:

„אמנם אחרי העיון בפנימות דברי המשנה (ר' עקיבא אומר וכו') חשבתי כי מה שיפרש לנו כוונתה באר היטב הם דברי הירושלמי דפרק חלק דגרסינן התם וכו' כגון ספר בן סירא וספר בן לענה וכו', והנה

---

*) גם בספר „הבטחון" שחבר ר' יהודה בן בתירא מובא, שירמיה הנביא ע"ה היה מתעסק בספר יצירה בינו לבין עצמו, יצאה ב"ק ואמרה קנה לך חבר, הלך אצל סירא בנו ונתעסקו בספר יצירה ג' שנים לקיים מה שנאמר אז נדברו וגו'. המגיה ש"ם חאנעס

טרם נבאר דבריו (של הירושלמי) נעיר כי להיות מהמפורסמות שהמדרש רבה כולל אגדות ירושלמי כנודע מדברי רש"י ז"ל (שמות מ"ז ב') ראוי שנסתייע להבנת הירושלמי במה שכתבו במדרש קהלת על פסוק ויותר מהמה בני הזהר וכו' וכו'" עכ"ל המחבר ריגייו.

גם פה מתכסה המחבר ריגייו בטלית שאינה שלו כמו שאמרנו, והוא לא עיין ולא חשב ולא באר ולא העיר ולא מסתייע, כי אם המאור עינים שם הוא עיין וחשב והעיר מדברי רש"י שהמדרש רבה כולל אגדות ירושלמי, והוא המסתייע מהמדרש קהלת הזה להבנת הירושלמי. וכן מסתייע מהמדרש הזה להבנת הירושלמי הרב בעל יפה מראה בפירושו שם על אגדות ירושלמי עיי"ש שמאריך הרבה בפלפול הזה, והרב בעל יפה מראה היה בזמן אחד עם בעל מאור עינים.

ג) בצד זה בהערה השניה כתב המחבר ריגייו וז"ל:

„על ענין היות המדרש רבה כולל אגדות ירושלמי כתב הבן יוחאי (דף קי"ח ע"ב) הדבר הזה חדש ונפלא ולא מצאתיו כתוב עוד בשום מקום עכ"ל (הבן יוחאי), אמנם דבר זה ישן נושן באשר נמצא מבואר היטב בספר מאור עינים דף כ"ט ע"א ובספר שם הגדולים ח"ב" עכ"ל המחבר ריגייו.

המחבר ריגייו שמנע תחת חכו את שם בעל מאור עינים שממנו לקח (מפרק ב' לאמרי בינה) כל הדרוש הזה לספרו זה מצד 8 עד צד 13 כמו שבררנו, עתה כאשר חשב להשיג על הבן יוחאי, אז שלא לרצונו היה מוכרח להזכיר בהערה זו את המאור עינים. — ואינו מציין פרק ב' מאמרי בינה, כ"א מציין מאור עינים דף כ"ט, ובאמת הספר מאור עינים נדפס כמה פעמים ולא דף על דף ממש, וכוונתו על דפוס מנטובה שנת של"ד שקשה להשיגו מאד.

ועתה נבוא אל השגתו על הבן יוחאי, כבר הראיתיך לדעת שהמחבר ריגייו לקח כל הדרוש פה ממאור עינים ובתוכו גם הענין הזה שהמדרש רבה כולל אגדות ירושלמי שמביא המאור עינים מרש"י, אולם המאור עינים אמר בזה"ל: כנודע מדברי רש"י על הכתוב ומקצה אחיו לקח עכ"ל המאור עינים, ואינו מציין מקום הפסוק הזה, ואולם המחבר ריגייו אינו מזכיר הפסוק ומקצה אחיו לקח, אבל אמר „כנודע מדברי רש"י ז"ל שמות מ"ז ב"', עכ"ל. וכוונתו על הפסוק הזה ומקצה אחיו לקח, אולם מציין בטעות שמות מ"ז ב' וצריך להיות בראשית מ"ז ב', ובתחלה דמיתי ששגה המחבר ריגייו לתמו, אולם אח"כ ראיתי שלא עיין בעצמו ברש"י בפסוק ומקצה אחיו לקח, וראה בבן יוחאי שהוא מביא דברי רש"י אלו ומציין בטעות זה שמות מ"ז ב' כמו שנעתיק להלן דבריו, וכן מביא הבן יוחאי כמה פעמים בספרו זה דברי רש"י אלו ומציין בטעות תמיד שמות מ"ז ב', ומזה נראה בעליל שהטעות הזה נולד מהבן יוחאי לתמו והמחבר ריגייו הלך בעקבותיו.

ויסוד השגתו של המחבר ריגייו על הבן יוחאי הוא עלילות דברים,

כי מדברי המחבר ריגייו משמע שלא ידע כלל הבן יוחאי מדברי רש"י אלו שהמדרש רבה כולל אגדות ירושלמי, ובאמת ידע היטב הבן יוחאי מדברי רש"י אלו ומזכירו כמה פעמים בספרו, ואעתיק לך דברי הבן יוחאי (מדף קי"ח שהשיג עליו פה המחבר ריגייו) וז"ל: המדרש רבה כולל אגדות ירושלמי כמו שכתב רש"י בפירוש התורה (שמות מ"ז ב') וז"ל: זהו לשון בראשית רבה שהוא אגדת ארץ ישראל, אבל הגמרא בבלית שלנו וכו' (עכ"ל רש"י). והדבר חדש ונפלא ולא מצאתיו כתוב עוד בשום מקום, ומלבד שאין ספק באמתת דבריו (של רש"י) הקדושים והיקרים, תורה הן וללמוד אני צריך, וראינו להוכיח כן כי נראה בכל מקום השווי ממדרש רבה לתלמוד ירושלמי נגד הבבלי ומצאנו הוכחות ברורות לדברי רש"י ז"ל וכו', עכ"ל הבן יוחאי.

ויאמר נא הפעם הקורא אם לא בעלילה בא המחבר ריגייו פה בהשגתו זו, גם ראה נא מה השיב עליו, באמרו: אמנם זה דבר ישן נושן באשר נמצא מבואר היטב בספר מאור עינים ובספר שם הגדולים עכ"ל, האם המאור עינים הוא ישן נושן לפני רש"י? ומכ"ש השם הגדולים שהיה קרוב לזמננו? והם מביאים זאת מדברי רש"י ולא משום מחבר קדמון לפני רש"י. גם מה שאמר המחבר ריגייו שנמצא מבואר היטב במאור עינים, עכ"ל, לא אדע במה מבואר במאור עינים יותר מרש"י? כי הוא רק מרמז על דברי רש"י ולא יותר. — ויפה אמר הבן יוחאי שהדבר חדש ונפלא שלא יצא כתוב עוד בשום מקום, היינו בשום מחבר קדמון לפני רש"י, כי אחר רש"י מביאים הרבה מחברים וגם היפה מראה בספרו זה על הירושלמי מביא זאת פעם בפעם, ובסוף ספרו מעריך על הסדר במפתח מיוחד כל הגדות ירושלמי נגד המדרש, וכמדומה לי שהמפתח הזה היה לעזר להבן יוחאי בדרוש הזה שם בדף קי"ח וביתר מקומות מספרו שמדבר מזה הענין ולהראות שדברי רש"י צודקים מאד, וכמו שאמר: ומלבד שאין ספק וכו' כמו שהעתקנו דבריו.

ד) בצד 12 כתב המחבר ריגייו וז"ל:

„הספרים אשר הוסיפו שאר אומות העולם על כ"ד ספרי הקדש ונתנו גם להם קדושה כמו אל השאר והם הנקראים בלשונם apocrifi כגון ספר בן סירא וכו'" עכ"ל המחבר ריגייו.

המחבר ריגייו טעה, כי לא נתנו האומות קדושה לספרי אפוקריפי בקדושת התנ"ך. הכי קראו שמם אפוקריפי! ר"ל (ספרי חול) עיין ספרי תעודה בישראל צד 90 בהערה.

ה) עוד בצד זה כתב המחבר ריגייו וז"ל:

„הירושלמי הבדיל בין אותם (הספרים) שהוסיפו העמים לתנ"ך (שאסור הקריאה בהם) ובין שאר הספרים כגון ספר המירם ובפירוש אמר שמותר לקרוא בהם כאגרת" עכ"ל המחבר ריגייו בפנים הספר. והוסיף על זה בשולי היריעה הערה וז"ל: „לדעתי הכוונה בשם המירם,

על ספרי האָמערוס משורר גדול ליונים" עכ"ל המחבר ריגייו בהערה זו.

לשוא מתפאר המחבר ריגייו בהמצאה זו באמרו „לדעתי", כי באמת אין זה דעתו אבל כבר מזכירו שם המאור עינים בפרק הנזכר לעיל שממנו לקח כל הדרוש הזה שיש אומרים שספרי המירום הכונה על ספרי האמערום משורר היוני, אולם אין דעת המאור עינים נוחה מזה עיי"ש. וקודם המאור עינים אמר גם הרא"ש ז"ל בפירושו למסכת ידים (פ"ד משנה וא"ו) שהמירום הכונה על ספרי האמערום היוני עיי"ש. וכן הוא דעת המוסף ערוך ובעל תוספות חדשים על המשנה וזולתן. — ובאמת האומר כן הוא משתבש מאד, כמו שבררתי בספרי תעודה בישראל (צד 90 בהערה) בראיות ברורות שעליהן אין להשיב.

ו) כתב המחבר ריגייו שם בהערה זו וז"ל:

„ואף כי אין להכחיש שנמצאו בספריו (של האמערום) איזה דברי התולים וספורי אלילים, מ"מ נמצאו בם (בספרי האמערום) גם דברים טובים ומועילים, אשר על כן לא נמנע הרב רבי חנניה בר יצחק להביא דברים הרבה בשם הומרום בספרו מוסרי הפילוסופים בפ' י"ד לשער השני" עכ"ל המחבר ריגייו.

הקורא את הדברים הללו של המחבר ריגייו שמביא ראיה (על היתר הקריאה בספרי האמערום) מחנניה בר יצחק (ולא הספיק לו דברי התלמוד ירושלמי שמתיר, לדעתו הקריאה בספרי האמערום), הקורא ידמה בלתי ספק שחנניה בר יצחק זה היה רבן של כל בני הגולה, או עכ"פ אחד מגדולי חכמי ישראל שדבריו סמוכין לעד כחד מן קמאי הרמב"ם והרא"ש או מגדולי החוקרים עכ"פ מבני ישראל כהרלב"ג והדומה לו, אך מי לא ימלא שחוק פיו כאשר ישמע ממני הפעם שחנניה בר יצחק זה ושמתאר אותו המחבר ריגייו בתאר הרב רבי חנניה בר יצחק, היה נוצרי ערבי ולא היה יהודי מעולם! *) והמחבר ריגייו מזכירו עוד הפעם להלן בספרו זה צד 56 בין חכמי ישראל הקדמונים ומתארהו גם שם בשם „הרב רבי חנניה בר יצחק'?

והמחבר ריגייו בעצמו בספרו זה צד 84 צועק ככרוכיא ומזהיר כל קורא בספר שיחקור היטב ראשונה מי הוא המחבר ספר זה שקורא בו וזולתו עוד הרבה תנאים שצריך הקורא בספר להיות נזהר, והמחבר ריגייו בעצמו במחילת כבוד תורתו אינו מקיים אף תנאי אחד מתנאיו ולא ידע להזהר, ולכן נלכד פעם בפעם כצפור בפה.

ז) צד 13 כתב המחבר ריגייו וז"ל:

„ובעל מכתם לדוד חשב לפרש דברי ר' עקיבא [והאומר אף הקורא בספרים החיצונים אין לו חלק לעולם הבא, שאמר שם בתלמוד תנא

---

*) וכוּנו Hanauin Ebn Issak תלמיד הרופא הנוצרי Johannes Masve

אלו ספרי מינים] כי החיצונים הם המינים וכו' המבזים התפלין וכו' וכתב הרב מסיר ליאון ז"ל כי ראש המינים שהיה כופר באחדות ה' היה נקרא בשם מנו, ועל שם אותו מנו קראו כל מי שכופר באחדות ה' מין ולאלה המינים שכופרים באחדות קוראים חז"ל חיצונים וכו' שהם מדמים שיש שתי רשויות פועל הטובות ופועל הרעות וכו' עכ"ל מסיר ליאון" ועד כאן לשון המחבר ריגייו, ומחזק המחבר ריגייו את דברי מסיר ליאון בהערה שהוסיף שם בשולי היריעה לשם מנו ואמר וז"ל „לדעתי (ראש המינים הנודע בשם מנו) הוא האיש המפורסם בין האומות בשם Manes (מאנעס) אשר חי בתחלת האלף החמישי, והנמשכים אחריו המה הנקראים Manichaci אשר רבינו האי גאון זכרם וכו', וכן דעת ר' אליה בחור בשרש מין ובעל עמודי הגולה" עכ"ל המחבר ריגייו.

אם הוא דעת הבחור ודעת עמודי הגולה (שהיה לפני הבחור זמן רב) איך יאמר המחבר ריגייו לדעתי? ועוד אני אומר שכל האומר שהמינים המה מכת מאנעס הוא משתבש, כי כבר כתבנו בספרנו תעודה בישראל שזה מאנעס חי בארץ פרס מאתים וחמשים שנה אחר חרבן בית שני, וכן כתב פה המחבר ריגייו בעצמו שהיה בתחלת אלף החמישי, והוא ממש זמן הזה שכתבנו; כי חרבן בית שני היה ג' אלפים תתכ"ח, וא"כ איך יצויר זאת שיהיו המינים הכת הנמשכת אחר מאנעס; הלא המשנה מזכרת את המינים שהיו לפניה זמן רב, ואף רבינו הקדוש בעצמו שקבץ וכתב את המשנה היה מאה שנים לפני הפילוסוף מאנעס הזה? ומכ"ש ר' עקיבא [בעל המאמר הקורא בספרים החיצונים] שהיה עוד קודם רבינו הקדוש זמן רב? כי רבי עקיבא היה ג"א תת"ם ורבינו הקדוש ג"א תתקמ"ט, ומאנעס זה היה ד' אלפים ע"ח, וא"כ איך יזכיר ר' עקיבא הכת הנמשכת אחר מאנעס נה!! וחוץ לזה הרי אמרו חז"ל מפני תרעומות המינין בטלו לומר עשרת הדברות בכל יום מפני שהיו המינים אומרים אלו לבדו נתנו בסיני ולא שאר התורה. ואמרו (סוף פרק הרואה) שהתקינו לומר מן העולם ועד העולם בעבור המינים; וא"כ נראה גלוי לעינים שהמינים היו כתות מישראל והן אלה שקמו בבית שני, וכמו שהוכחנו בספרנו תעודה בישראל צד 92 (ופירוש מינים „כתות" וכן מצאתי במוסף הערוך, ונכון הוא) ומזה שכתבנו עד הנה יבואר בטול דברי המחבר ריגייו, וכל ראיותיו וטענותיו והוראותיו כמוץ גְנֻבָתוּ סופה, ופליאה גדולה על חכם כמותו איך אינו משים לבו כלל, מְדַבֵּר מר' עקיבא (שידוע שהיה ג"א תת"ם) ואזנו אינה שומעת מה שהוציא מפיו ואמר אחר זה שכוון ר' עקיבא אל כת המינים שהמה הנמשכים אחר מנו, והולך ומפרש בהערה זו שמנו זה הוא מאנעס מיסד כת זו של המינים והוסיף לבאר שמאנעס זה חי בתחלת האלף החמישי!! מריה דאברהם! כמה לא חלה ולא מרגיש החכם המחבר הזה, והוא בעצמו נזר אמר בספרו זה התורה והפילוסופיא להלן (צד 76) בדברו

על הבדל החוקר ובלתי חוקר, ואמר: שהחוקר מבקש טעמים וכו' אבל הפתי והוא האיש הבורח מן המחקר אינו אלא כמו הספוג שהוא סופג את הכל בין מה שיש לו יסוד בין מה שאין לו, ואף אם יש בדבר סתירה מניה וביה לא יחוש לזה וכו' עכ"ל עיי"ש בדבריו שהאריך בזה, והנה אין לך סתירה מניה וביה גדולה מזו שזכרתי פה בדבר המינים?

ח) וגדולה מזו אראך איך המחבר ריגייו כותב ואינו משים לבו למה שפולטת קולמוסו. שם בהערה זו שהזכרנו הוסיף לאמר, וז"ל: „והנמשכים אחריו (אחר מאנעס) המה הנקראים Manichaci אשר רבינו האי גאון זכרם (בפירושו למאמר ד' נכנסו לפרדס) בשם אמגושין והרב המורה וכו' והכוזרי וכו' קראו אותם משנים והם אותן שזכר הר"י אברבנאל בשם מאינים וכו'" עכ"ל המחבר ריגייו. — ועתה שא עיניך וראה שהמחבר ריגייו מורה באצבע אל דברי רב האי גאון הנמצאים בעין יעקב דחגיגה (במאמר ד' נכנסו לפרדס) ושם אמר רב האי גאון בפירוש שהאמגושים המה מאמינים בשתי רשויות טוב ורע אור וחשך הורמיז והורמין עיי"ש בדברי רב האי גאון, ואיך לא הרגיש המחבר ריגייו שמדברי רב האי גאון יש סתירה רבה לדבריו, כי כת האמגושים שמזכיר רב האי היתה בפרס עוד בזמן הנביאים האחרונים כנודע לכל וכמבואר בהרבה ספרים, וכן מבואר באר היטב כמה פעמים בספר האמונות והדעות לרבינו סעדיה גאון; ועליהם רמז ישעיה הנביא בכמה מליצות בספרו, עיי"ש בספר האמונות והדעות, וישעיה הנביא היה בערך נ"א ק"ם והוא ערך אלף שנים לפני מאנעס זה!!

מצד 14 עד צד 18 מביא המחבר ריגייו המשמאילים לחובת הפילוסופיא אחר התלמוד, ויען שגם את המשמאילים הללו לא לקח המחבר איש איש ממקומו, כי אם מספר הברית (מאמר כ') ומספרי המכתבים למהרנה"ו שנזכרים שמה דברי המתנגדים בפי כותבי שטנה על מהרנה"ו ואסרו לקרוא בספרים החיצונים; וע"כ נפל המחבר ריגייו במחילת כבוד תורתו במהמורות השגיאות ונסבך בסבך השבושים כאשר נברר לאחדים:

א) צד 14 כתב המחבר ריגייו וז"ל:

„ראשונה יסע למלחמה (נגד הפילוסופיא) רבינו האי גאון אשר כתב אל הנגיד כדברים האלה: יסוד הנהגת האדם הוא עסק המשנה והגמרא, ואשר יסיר לבו ויתעסק בדברים ההם אשר זכרתי, יסיר מעליו יראת שמים וכו', ולא תמצא יראת חטא וכו' וקדושה אלא באותם המתעסקים במשנה ובגמרא עכ"ל (רבינו האי) כמובא בספר עין יעקב בפ"ב דחגיגה, ואעפ"י שלא הזכיר בפירוש למוד הפילוסופיאה הנה הוא אומר בכלל שאין להתעסק כ"א במשנה ובגמרא, ולכן הבינו התורניים ממנו אזהרה לאיסור, ואנחנו נחקור אחר דעתו" עכ"ל המחבר ריגייו.

המחבר ריגייו קיים הבטחתו בצד 34 והלאה והתאמץ להטות את דברי רבינו האי מדרך השמאלית זו; אך לא עלתה בידו, כנראה לכל

קורא, וגם הסברות שהשתמש לזה אינן שלו כמו שתראה להלן.

אך לו היה המחבר ריגייו מעיין בדברי רב האי גאון במקומן, היינו בהתנצלות הרמב"ן [נדפסה בספר תעלומות חכמה למהר"י קאנדיאה ונדפסה מחדש במחברת מלחמות ה' להחסיד ר' אברהם בן הרמב"ם, ונמצאת המחברת מלחמות ה' הזאת ביד המחבר ריגייו] אז לא היה המחבר ריגייו מותיב ולא מפרק, ובהפך, מדבריו אלו של רבינו האי ז"ל היה לו עזר וסעד רב אל המיימינים. וז"ל רבינו האי: לא תמצא יראת חטא וענוה וקדושה אלא באותם המתעסקים במשנה ובתלמוד ובחכמה [ר"ל הפילוסופיא, והוא מה שאחר הטבע, כמו שמבורר שם בתשובה זו וכמו שדברנו מזה בספרנו תעודה בישראל בהקדמתו צד 9] לא בדברי חכמה לבד. עד כאן דברי התשובה לרבינו האי. ואולם המחבר ריגייו לקח דבריו אלה מהמכתבים למהרנה"ו (מכתב ב' דף מ"ו ע"ב) מה שכתבו הרבנים המתנגדים למהרנה"ו, והמה העתיקו דברי רבינו האי אלו מעין יעקב דחגיגה הנעתקים שם ממתנגדי החקירה, וכן הוא באור החיים להחסיד יעב"ץ ובשל"ה ובספר הברית.

ב) צד 15 בהערה המתחלת כגון בבאור סבת הרעש וכו' מביא שם המחבר ריגייו שלא לצורך כלל הרבה בקיאות מהתלמוד והמדרשים והזהר, והכל בסימני הפרקים והדפים, ובאמת לקוח הכל ממאור עינים חלק ראשון המכונה קול אלהים.

ג) צד 17 כתב המחבר ריגייו וז"ל:

וכן מוהר"ר יעב"ץ בספר אור החיים שלו פ"ב כתב (שטנה) על המתפלספים שבדורו: אלה האנשים וכו' גם בספרו „עמודי שמים (חלק ב' דף ע"ז) מרורות בפיו וקללות בשפתיו נגד החכמה הזאת" עכ"ל המחבר ריגייו.

אלו היה רואה גם פה המחבר ריגייו בספרים הללו במקומן, היינו בספר אור החיים ובספר עמודי שמים, היה יודע ששני הספרים הללו המה ממחברים שונים שחיו בזמנים שונים ואינם משותפים כ"א בשם יעבץ, הראשון הוא להחסיד ר' יוסף יעב"ץ הספרדי שחי בזמן גלות שפניא בערך רנ"ב לאלף הששי, והשני הוא לר' יעקב עמדין בן הגאון חכם צבי שהיה בדור שלפנינו (כנה א"ע בשם יעב"ץ שהוא ר"ת של "י"עקב "בן "צבי") וספרו עמודי שמים זה הוא חלק אחד מהסדור שלו.

אך המחבר ריגייו שט על ספר הברית במאמר כ' חלק ראשון וביחוד בהמכתבים של מהרנה"ו וגם בספר של"ה במסכת שבועות שממנו הוציא בעל ספר הברית רוב מתנגדי החקירה, ע"כ נתבלבלו לו הענינים, ואם היה לומד ספר השל"ה על הסדר היה יודע שהשל"ה הזה מחבב מאד הבקיאים בחכמות, והלמוד בהן למצוה רבה נחשב בעיניו ומזרז מאד על הלמודים האלה. ולדוגמא יעיין הקורא בשל"ה פרק עשרה הלולים דף ת"ח. גם אם היה מעיין במתינות בספר הברית היה יודע מי הוא המחבר

אור החיים, ואם היה קורא על הסדר ספר אור החיים היה יודע שגם הוא אינו מתנגד כי אם על הפילוסופיא לבד היינו מה שאחר הטבע, והיה רואה שהיה בעל אור החיים זה בקי מאד בספר הטורה וכל ספרי החקירה, ואם היה קורא את ספרי ר' יעקב עמדין על הסדר היה יודע שר' יעקב עמדין היה מחבב את חכמות השמוש והיצירה ולא היה מתנגד כי אם אל מה שאחר הטבע. — ובעבור שלא ידע המחבר ריגייו מכל אלה שהזכרנו לכן לא העיז יותר בפרק וא"ו מספרו זה התורה והפילוסופיא (שהתעמל שמה לתרץ את המשמאילים) להביא את יעב"ץ כלל, כי לא היה מענה בפיו, ובעבור זה לא מנה ג"כ את השל"ה פה אעפ"י שהוא אחז בעובי הקורה בהתנגדות הפילוסופיא, (ומספרו נקבצו ובאו כל המתנגדים הללו לספר הברית). וכל הלומד ספר השל"ה על הסדר יראה שבכל התנגדותו היה בקי גדול מאד בפילוסופיא, ולמד כל ספריהם של חכמי ישראל בפילוסופיא, והמה שגורים בפיו.

ד) אחרי שהביא המחבר ריגייו את גדולי המפורסמים מחכמי ישראל ממתנגדי החקירה והפילוסופיא, מביא לנו אח"כ את ר' שלמה אלעמי המתנגד ג"כ בספרו אגרת המוסר, ולא אדע על מה ולמה הביאו? כי מהתנגדותו אין להביא ראיה יען לא נודע ומפורסם כל כך הרב הזה כמו שאר הרבנים הגאונים המפורסמים, וגם אין לנו ממנו שום חבור זולת זה, וגם על זה יש ספק כמו שיבוא להלן. ובספר קורא הדורות אמר שהרב הזה היה מפורטוגאל וגם לא נודע על ברור זמנו, ואומר שנראה לו שהיה בזמן גרוש ספרד הנודע. וכן מזכירו המחבר ריגייו הזה בספרו זה עוד הפעם (להלן בצד 85) ושם נשען עליו כבעל עמוד ברזל, וז"ל המחבר ריגייו שם:

„גם גדלה כל כך אשמתם (של הלומדים) עד שיש מי שחשב שכל התלאות אשר מצאו את עם ישראל דור אחר דור בשמדות וגרושין וכל מיני יסורים הכל נסבה מאת האלהים לענוש את הצאן בעבור אשמת הרועים, הם הרבנים המזויפים כאלה החטאים בנפשותם. ואם תשאל מי הוא הסובר כן? דע כי הוא הר"ר שלמה אלעמי שכתב ספר נקרא אגרת המוסר" עכ"ל המחבר ריגייו בפנים הספר. ובשולי היריעה שם מוסיף המחבר ריגייו הערה, וז"ל: „בסוף המחזור הנקרא שער בת רבים דפוס ויניציאה וכו' נמצאת האגרת הזאת בשם אגרת התוכחה להר"ר שלמה אבן לחמיש, אבל בדפוסים וכו' הדפיסו וכו' ספר אגרת מוסר להר"ר שלמה אלעמי" עד כאן לשונו בהערה.

הקורא את דברי המחבר ריגייו שאמר: ואם תשאל מי הוא הסובר כן? ידמה שבלתי ספק יראה לנו המחבר ריגייו פה אחד מהיותר גדולים מהמחברים האחרונים כהרמב"ן או התשב"ץ והרמ"א או בעל עקידה וכדומה המפורסמים לכל קורא והנה זה בא ומוציא לנו מנרתקו מחבר אגרת אחת שמו ר' שלמה אלעמי. ואגרת זו בלתי מפורסמת לכל (כי נדפסת בסוף

המחזורים מדפוסים ישנים", וחלילה לנו לשלול מאת הרב ר' שלמה צדקתו וחסידותו ותורתו, אמנם כבודו במקומו מונח, וזכרו לברכה, כמוהו ירבו בישראל. — ונדולה מזו שגם אגרתו זו מיוחסת אליו בספק כנראה מדברי המחבר ריגייו עצמו.

צד 19 כתב המחבר ריגייו וז"ל:

„ואחריו (של רבינו סעדיה גאון) קם ר' יהודה הלוי ז"ל (בעל הכוזרי) וכו' ואחריו (של ר' יהודה הלוי) היה רבינו בחיי הזקן אשר היה דיין בספרד קודם שנת תת"ק לאלף החמישי" עד כאן לשון המחבר ריגייו.

ידוע שר' יהודה הלוי היה תת"ק לאלף החמישי כמו שמבואר בספרו הכוזרי (מאמר א' סימן א' וסימן מ"ז), והמחבר ריגייו כתב פה שרבינו בחיי היה קודם שנת תת"ק, ובכל זאת כתב שהיה רבינו בחיי אחר ר' יהודה הלוי!

צד 20 כתב המחבר ריגייו וז"ל:

„ומעת נתפשטו חבוריו (של הרמב"ם) בעולם ועד היום הזה לא חדלו גדולי ישראל מלכת בעקבותיו, וגדל מספר הפילוסופים באומתנו הרבה יותר ממה שהיו לפניו, כמו הראב"ע ז"ל, שאעפ"י שהיה הראב"ע תלמידו של קראי אחד הנקרא ר' יפת בן עלי כמו שזכר הוא עצמו בפרושו להושע ה', הנה הוא היה גדול בתורה והעמיק בתלמוד ובדינין הרבה מאד, כי כן הובאו דבריו בתוספות קדושין (סוף דף ל"ז) ובטור יו"ד (סימן קי"ו) בטורי זהב, ונוסף על אלה למד כל החכמות וכו' ולכן הרמב"ם ז"ל שהיה בימיו שבח אותו באגרתו יותר משאר חכמי דורו" עכ"ל המחבר ריגייו.

המאמר הזה על פני כלו אין בו מתום כמו שנבאר:

א) אמת שהראב"ע חי עם הרמב"ם בזמן אחד, אולם הרמב"ם היה צעיר מאד ממנו לימים, ובערך זמן תתקי"ג לאלף החמישי, בהיות הרמב"ם עוד נער כבר נתפרסמו מספרי הראב"ע בעולם, עיין פירוש הבן עזרא סוף פרשת שמות (ועיין בספרנו תעודה בישראל צד 135) והחבור הראשון של הרמב"ם היה פירוש המשניות שהשלימו בערך תתקכ"ז והוא אז בן שלשים שנה, והתחיל לכתבו והוא בן עשרים ושלש, עיין סוף פירושו על המשנה, ובערך עשר שנים אחר זמן הזה, החל לחבר ספרו יד החזקה (עיין הקדמתו ליד החזקה וקדוש החדש סוף פרק י"א), ואח"כ ספר המצות, וספר המורה חבר בשנת חמשים לימי חייו, וכבר נסתלק הראב"ע, והוא היה בן שבעים וחמש שנה במותו, ובאגרת השבת לבן עזרא כתב הבן עזרא וז"ל: „ויהי בשנת ד"א תתקי"ט" ואז חבר אגרת זו, וכבר היה אז זקן כמו שאמר שם בשיר הזה (ששם בפי השבת) וז"ל: שמרתני מאד מימי נעורים בזקנתך שגגה נמצאה בך. עכ"ל. — וזקן מופלג היה אז ערך בן שבעים. וראיה לזה הלא עוד בשנת ד"א תתקי"ז כאשר כתב ספרו „הצחות" גם אז אמר על עצמו שהוא זקן עיי"ש בספרו

זה, נמצא בזמן ד"א תתקי"ט שהיה אז הראב"ע זקן מופלג, ערך ע' שנים, בערך חמש שנים לפני מותו, עדיין לא החל הרמב"ם לכתוב שום ספר, כי היה אז בן עשרים ושתים שנה. ובהשלמת חבורו הראשון של הרמב"ם מת הראב"ע, ובכל זאת כתב המחבר ריגייו שאחר שנתפשטו חבוריו של הרמב"ם הלכו רבים בעקבותיו ומהם הראב"ע? אולם הדבר בהפך שהרמב"ם קבל דברי חכמה מספרי הראב"ע, עיין אגרות הרמב"ם.

ב) מה שכתב המחבר ריגייו שהיה הראב"ע גדול בתלמוד והעמיק בו וכו' כי כן הובאו דבריו של הראב"ע בתוספות קדושין וכו', לא אדע על מה ולמה הביא זאת, ולמה לו בקיאות זו מתוספות קדושין? ובפרט שאין זאת בקיאותו כי לקוחה מספר קורא הדורות (דף ט"ו ע"ב). ועוד שמתוספות קדושין לבד אין ראיה כלל לכל הפלגתו את הראב"ע בעומק התלמוד. ולולי אוקי גברא רבא אחזקתיה שמסתמא היה הראב"ע מוסף על חריפותו וידיעתו המופלגת במקרא ובדקדוק והגיון ובחכמות, גם חכם ובקי בתלמוד ופוסקים *) לא נוכל כלל לברר זאת מתוספות קדושין לבד, שמורה עליו המחבר ריגייו, כי שאלת הראב"ע שמביא שם התוספות אינה אלא בבאור לשון ממחרת הפסח, ושייכה יותר לבאור המקרא, ולא לפלפול התלמוד, ובפרט שהר"ת דחה שם את שאלתו זו, וביחוד הר"י שאמר שלשון תורה לחוד וכו', וגם מביא שם הר"י אח"כ הוכחה גמורה בבטול שאלתו של הראב"ע, ועיין פלפול עצום מזה בערכי הכנויים דף מ"א. וכן מה שהביא המחבר ריגייו ראיה שהיה הראב"ע חכם גדול בדינים, מהט"ז סימן קי"ו שמביאו, הוא כותל רעוע מאד, כי הט"ז מביא שם שהראב"ע אמר על ענין התקופות בשם רב האי גאון כי ניחוש בעלמא הוא וכו', ולא יותר. — גם מה שכתב המחבר ריגייו „בטור יו"ד" צריך להיות „בשלחן ערוך יורה דעה" — והט"ז נראה שלקח אלה הדברים מן הדרכ' משה לרמ"א, עיין טור יורה דעה שם.

---

*) אולם נראה שרוב העסקותו היה במקרא ודקדוק ובחכמות ומדעים, וע"כ אין לנו ממנו שום חבור בהלכות ודינים, ולא שום פסק או תשובה בעניינים האלה, וע"כ גם נמנה בגדולי זמנו והאחרונים כשמזכירים את שמו, שיכנוהו בתאר „רבינו" תאר הנהוג על פסקן מפורסם בהלכות, וכשאומר הרמב"ן ז"ל בפרושו על התורה „כתב הרב" כוונתו אם אל רש"י או הרמב"ם, וכשמזכיר את הראב"ע או שקוראו „ר' אברהם" או „החכם ר' אברהם" וכמו כשמזכירים אותו פה בעלי התוספות רק בתאר חכם, וכן מזכיר הרמב"ן את רש"י לפעמים בשם רבינו שלמה, — ובפרשת ויגש כולל הרמב"ן את הראב"ע בין בעלי המקרא (ר"ל מחכמי הרבנים החכמים בתנ"ך) וז"ל: כאשר יחשוב החכם (הראב"ע) הנזכר וזולתו מבעלי המקרא ע"כ.

שא נא עיניך וראה בראב"ד בספרו „הקבלה" אחר שהולך ומזכיר את רבותינו שמפיהם אנו חיים, והמצויינים בחכמת התלמוד והוראה, בא אח"כ להזכיר גם אלה החכמים שהיו מצוינים במקרא וחבור שירים ובחכמות החיצוניות, ומחשב בין אלו האחרונים את הבן עזרא עיי"ש היטב ודוק בדבריו. ועיין גם ביוחסין חלק שני שמעתיק גם הוא כל הענין הזה.

ג) מה שכתב המחבר ריגייו שהראב"ע היה תלמיד של קראי וכו' — חי נפשי! לא אדע למה לת"ח כמותו לטפל א"ע פה בבקיאות של הבל כזו, ובדברים שאינם פה מהצורך לו כלל, ובפרט שהדבר הזה לא כן הוא, כי לא היה הראב"ע תלמידו של יפת זה, ומפרושו של הושע לא נראה ולא נשמע כלל *) — וזה בא מפי השמועה שמספרים הקראים, ובימינו היום יצא ספר מן הקראים, ומתהלל שם המביא לבית הדפוס שכל החכמים שהיו לנו הרבנים מאז, כלם היו תלמידי הקראים, והתפשטות החכמות בין הגאונים ואחריהם גם לחכמי זמנינו ובתוכם גם החכם רמבמ"ן הכל כאשר לכל באה מכת הקראים — ועוד דברי הבל כאלה תמצא שם. ומדוע לא יאמרו כן הקראים, אם חכם רבני כהמחבר ריגייו הוא משיח לפי תמו כן.

צד 22 מביא המחבר ריגייו בין המיימינים לזכות הפילוסופיא גם את הרמבמ"ן ואת מהרנה"ו עיי"ש. כל קורא דבריו אלה יתפלא עליו, כי באמת ע"ז אנו דנין? וכי שכח כל ההתנגדות שהיתה אז על שני החכמים האלה וגם החרמות שנתנו כל גאוני הזמן באשכנז ופולניא, ועדיין המתנגדים טוענים מה שטוענים? ומה שהביא המחבר ריגייו שגדולי ישראל מהרבנים נתנו הסכמות על ספרי הרמבמ"ן וזה ראיה שהיה דרך החקירה ישר בעיני הרבנים; הלא הרבנים האלה לא נתנו הסכמתן כ"א על ספרו אור לנתיבה, וגם אלה הרבנים שנתנו מתחלה הסכמותיהם על ספרי מהרנה"ו הן המה בעצמם היו אח"כ מתנגדיו כאשר החל להעיר את העם ללמוד הלשונות והחכמות כידוע. וזולת זה נראה פה מדברי המחבר ריגייו שהסכמה מלתא היא, ובספרו אגרות יש"ר הוא מלעיג על הסכמות ושאין להביא ראיה מהסכמות, עיי"ש?

---

*) ולא בהושע לבד מביא הראב"ע את יפת זה הקראי אך בכל מקום מפרושו על התנ"ך, והרבה פעמים חולק עליו, וראיה גדולה שלא היה יפת רבו של הראב"ע, שהלא הראב"ע מזכיר הרבה חכמים מחכמי ישראל ולכלם יתן התאר **חכם** או **רבי**, ואת זה מזכיר תמיד בלא תאר, ואם היה הראב"ע תלמידו היה בלתי ספק מזכירו בתאר **מורי** או רבי או חכם עכ"פ, כי איך יעבור הראב"ע על משנה מפורשת הלומד מחברו וכו' אפילו אות אחת צריך לנהג בו כבוד, ולקרותו אלופי, והוא התאר מורי ממש.

מצד 24 והלאה מבאר המחבר ריגייו מהות הפילוסופיא, ותדע שכל הכתוב שם בפנים הספר ובהערה לקוח אות באות מהמכתבים של מהרנה"ו (מכתב שלישי דף י"ד ע"ב) ועיין תשבי בשם פילוסוף.

מצד 33 עד 34 מוכיח המחבר שכל ספרי הפילוסופים הקדמונים ובראשם ספרי אריסטו כלם מלאים דברי כזב וכו', עד כאן תוכן דברי המחבר ריגייו, ועל היסוד הזה בנה המחבר בנינו עד צד 42.

המחבר ריגייו בנה פה כעש ביתו ונטה קו מקורי עכביש, כי מי לא יודע שהרמב"ם וכל גדולי פילוסופי עמנו הקדמונים מהללים ספרי אריסטו ומעלים שיאם עד רום שמים. וז"ל החכם ר' יוסף קנדיאה בקונטרס אחוז: ואין לנו בחכמת הטבע ואלהות זולת ספרי אריסטו ראש הפילוסופים אשר העיד עליו הרמב"ם שדעתו תכלית השגת שכל אנושי וכו', ועיי"ש להלן באחוז איך הוא מסדר שמה כל ספרי אריסטו וכל הפרושים שכתבו על ספריו חכמי ישראל, ואמר אח"כ וז"ל: ובספר מה שאחר הטבע כלל כל יסודות החכמה כלן ובארן, גם כל הנאמר במאמרות ידוקדק שם הדק היטב ושם ידבר על האל יתברך ומלאכיו, עכ"ל החכם ר' יוסף קנדיאה בספרו אחוז הכתיבת יד והנדפס בספר פנת יקרת להקראים *), ולא לבד כל פילוסופי ישראל הגדולים הלכו בעקב אריסטו ויתר חכמי יון הקדמונים, אלא גם גדולי בעלי הקבלה כגון המקובל הגדול והחכם הרופא ר' משה בוטרילו ז"ל בפרושו לספר יצירה סומך על אריסטו ואפלטון כעל דברי תורה ונבואה כמו שהעתקתי דבריו בספרי תעודה בישראל (צד 48 בהערה) ואמר על אריסטו „חכם עדיף מנביא", ועל דברי אפלטון אומר „שהם מאמרי נבואה", ור' משה בוטרילו זה היה אחד מאנשי הסגלה, וחזו מאן גברא רבא דקא מסהיד עליה, ה"ה אברבנאל ז"ל בספרו „ישועות משיחו" בדברו על ספר הויכוח בדת שחבר מהר"מ בוטרילו זה, וגם נשיא ישראל הגאון ופילוסוף בעל „נצח ישראל" בפרושו לכוזרי בפרקים המדברים מספר יצירה הולך בעקבי מהר"מ בוטרילו, ודבריו יקרים בעיניו. — והמקובל אלהי ר' אברהם אירירה בספריו פונה יסודותיו בקבלה על דברי הפילוסופים האלה מחכמי יון שהזכרנו וזולתם, והמקובל הגדול הגאון ר' מנחם רקנטי מזכיר את פילוסופי יון אלה שהזכרנו וזולתן לשבח גדול, וכן הזהר (שמות דף רל"ז ע"א) אמר על חכמי יון בכלל שהמה קרובים אל האמת, ואם יאמר המחבר ריגייו שאין להביא ראיה מהזהר יען שאמרו עליו שהוא מעשה

---

*) והפנה הגדולה בתורה „לא ראיתם כל תמונה" שממנה יתד וממנה פנה ועיקר בדתנו הקדושה שהשי"ת אינו גוף ולא כח בגוף, ושבזה נשתבח הרמב"ם ז"ל (עיין תשובת מהר"ם אלאשקר נגד ר' שם טוב החסיד) שבכל ספריו נעקרה אמונת ההגשמה בזמנו; אל הפנה הגדולה זו מי נתן ראשונה מופתים לא אריסטו ותלמידיו המשאיים?

ידי ר' משה דיליאון ? יהיה איך שיהיה די לנו להביא ראיה מהמקובל הזה שהיה חכם מופלג ומלומד נפלא *) ועוד מדוע לא אביא ראיה מהזהר נגד המחבר ריגייו, הלא הוא בעצמו בספרו זה התורה והפילוסופיא בדבר סעודת לויתן נשען על דברי הזהר כעל דברי איזה משנה מפורשת, ונתן לספר הזהר ראשית הבכורה לפני ר' סעדיה גאון והבן עזרא והרמב"ם כמו שיראה הקורא להלן בהשגותינו אלה — ועפ"י הדברים האלה שכתבתי עד הנה במעלות ספרי אריסטו ויתר חכמי יון יעלה בתהו ויאבד כל מה שכתב המחבר ריגייו פה מצד 33 עד צד 42 וכן במקומות זולתן מספרו זה התורה והפילוסופיא, ובבטול יסודותיו אלה יבוטלו ממילא כל התולדות שהוציא מהם המחבר ריגייו, ועתה נבוא אל קצת פרטי השגותינו בעלים הללו שהזכרנו, ונאמר :

א) צד 34 מביא המחבר ריגייו דבר שאין צריך כלל לענינו, היינו שאמרו על אריסטו שנתגייר, והוסיף עליו הערה, ובאמת הבקיאות הללו לקוחות ממאור עינים חלק אמרי בינה פרק כ"ב.

ב) בצד הזה בסופו ולהלן בצד 35 התאמץ המחבר ריגייו בכל כחו לפשר דברי רבינו האי והכל בדחוקים גדולים, כי לא ראה דבריו במקומם, כמו שזכרנו לעיל. ואולם דע קורא נעים! שאף שמתחיל המחבר ריגייו דבריו פה בזה"ל : ותחלה נעיין בדברי רבינו האי, וכדומה מהלשונות הללו, מ"מ לא לו המה, ולקוחים מספרי המכתבים למהרנה"ו (מכתב ג' צד ט"ו) עיי"ש.

ג) בצד 35 יצא המחבר ריגייו לפשר דברי הרא"ש שהביא בצד 14 מספרו זה בין המשמאילים, היינו מתנגדי הפילוסופיא, וכל הפשרה הזאת לקוחה ג"כ מהמכתבים של מהרנה"ו, ותמה אני על המחבר ריגייו הלא שם בצד 14 כתב, שכוונת הרא"ש בהתנגדותיו היתה רק על חכמת הגיון, ופה בצד זה שלפנינו שכח מה שכתב שם ונתבלבל בדבריו שתלונת הרא"ש היתה על חכמת אריסטו, ואמר שלא היתה כוונת הרא"ש על המחקר אשר בו התעסקו גאוני עולם שהיו קודם זמנו כרבינו סעדיה וכהרמב"ם ז"ל וחבריו, עיי"ש בדברי המחבר ריגייו. על זאת אשוב ואתפלא יותר, האם לא היו רבינו סעדיה והרמב"ם וחבריו כרוכים אחר אריסטו? איך מאפיל המחבר ריגייו בעונני עלטה את נגה האמת, שעל פי רוב חכמת אריסטו היא המדברת מתוך גרונם של החכמים האלה ויתר חכמי ישראל הפילוסופים הגדולים כהרלב"ג וזולתו? ואם נאמין

*) כאן ראיתי להזכיר, שבספרי הקודמים שהוצאתי לאור, אמרתי שר' משה דיליאון היה תלמיד הרמב"ן, ורבים שאלוני על זה. מנין לי? ולא אזכור הפעם, אם היה לפני אז מדי כתבי איזה חבור שהייתי מובטח בו שיש לסמוך עליו, או טעיתי בכל הענין הזה ונתחלף לי ר' משה דמן עכו בר' משה דיליאון.

לדברי המחבר ריגייו לכללו המונח אצלו שכל ספרי היונים הקדמונים ובראשם ספרי אריסטו כלם מלאים דברי כזב ושראוי להרחיקם ורק על ספריהם היתה תלונת הרשב"א והרא"ש ויתר גדולי ישראל; וא"כ לפי הנחתו זו אסורים לנו כל ספרי המחקר לחכמי ישראל הקדמונים, יען שכלם ממעיני אריסטו נובעים.

ד) כתב המחבר ריגייו וז"ל:

„(הרא"ש) באמרו: בריך רחמנא דשיזבן מינה, על עצמו דבר, ולא בא בדבריו אלה לאסור אסר לכל עדת ישראל" עכ"ל המחבר ריגייו. — יאמר נא הקורא האין זאת הוכחה אולת? והוסיף עוד המחבר ריגייו וז"ל: „ובאמרו (ר"ל הרא"ש) כי בא האות והמופת להדיח האדם מיראת ה' ותורתו, בזה גלה (הרא"ש) דעתו שמדבר רק נגד חכמת אריסטו וכו'" עד כאן לשון המחבר ריגייו. גם הוכחה זו הוכחה באין יסוד היא. — והוסיף עוד המחבר ריגייו וז"ל:

"וידוע שהרא"ש בברחו מרוטנבורג בא למדינת ספרד ושם נתאכסן בבית הרשב"א שהיה עדיין בחיים, א"כ בהיות שניהם בזמן אחד ושניהם מתרעמים נגד החכמה החיצונית ואחד מהם (והוא הרשב"א) פירש כוונתו שמשפט החרם אינו אלא נגד הלומדים חכמת אריסטו, בודאי שגם הרא"ש כוון רק אל חכמת אריסטו" עכ"ל.

כצחוק עשה לנו המחבר ריגייו בהוכחותיו אלו, וכל המסתכל בכל הענין הזה לפניו ולאחריו יראה שלא אמר כלום, ואשר ירצה להביא דבריו בדפים הללו בפלס המאזנים יראה כמה מהזרות והסתירות ימצאו ממאמר למאמר ומניה וביה, וכן מי לא יתפלא בשמעו ממנו הוכחה זו האחרונה, יען שנתאכסן הרא"ש אצל הרשב"א ע"כ גם הוא היה מתנגד רק על חכמת אריסטו!! וא"כ אם גם רש"י נתאכסן אצל הרמב"ם (כמסופר בשלשלת הקבלה) מסתמא הוא מסכים לדעותיו? אף שבאמת רחוקים זה מזה בדעות כרחוק מזרח ממערב. — ועוד מי הגיד להחכם הזה המחבר ריגייו שהרא"ש כתב הדברים האלה אחר שהתאכסן אצל הרשב"א, אולי כתבם קודם? וגם גוף המעשה שנתאכסן אצל הרשב"א הובא רק בשלשלת הקבלה "שמצא כתוב באיזה קונטרס, כשעבר הרא"ש מעיר ברצלונה עמד שמונה ימים בבית הרשב"א ושם למדו, יחד„ עכ"ל השה"ק. ומי יודע אם עדותו זו קיימת? וכבר כתבו כמה חכמים גדולים שאין לסמוך על ספורי השה"ק, (עיין מצרף לחכמה דף ז' ע"א שאמר עליו שאין מביאים ראיה מן . . . עכ"ל). והמחבר ריגייו כתב כדבר ברור באמרו „וידוע שהרא"ש נתאכסן אצל הרשב"א"!

ה) צד 36 כתב המחבר ריגייו וז"ל: „ומעתה אם נרצה להרחיק מגבולנו וכו' מראגה מדבר וכו' כי מה לנו ולכסילים ילכו את חכמים ויחכמו וכו'" עד צד 37 עיי"ש. כל הבקיאות הללו מדברי התלמוד והמדרש, גם כל לשון מליצתו בענין הזה, לקוח ממאור עינים חלק

ימי עולם פרק מ"ב, ומה להשתמש במליצות של אחרים לאיש כמותו אשר נתן לו ה' לשון למודים יפה וזכה, ובכחו לכלכל דבריו כחפצו בכל יופי המליצה, והרי הוא בעיני כעשיר מופלג אשר לו שלחן ערוך בכל מעדני מלך, והוא מלקט פרורים תחת שלחן אחרים.

ו) צד 38 כתב המחבר ריגייו „אכן מה שיפרש לנו כוונת הרשב"א וכו'" עיי"ש כל אלה הדברים הנאמרים שם ועדות הרמ"א בתשובתו שמביא, כלו לקוח מהמכתבים של מהרנה"ו (מכתב נ' מדף ט"ו ע"א והלאה).

ז) כשמזכיר שם המחבר ריגייו את הרמ"א, מספר אגב אורחא מי הוא הרמ"א ומונה ספריו שחבר, דבר שאין צריך לו כלל לגוף הענין, ומה לו להביא המונים ענינים הבלתי צריכים לו לגוף הענין.

צד 61 כתב המחבר ריגייו וז"ל: „אמנם תועלת אחרת יקרה מאד נמשכת לכלל האומה מלמוד לשונות העמים וכו'" עד כאן לשונו. כל הענין הזה והלאה עם כל הבקיאות לקח המחבר מהקדמת ספר תשועת ישראל למהר"ש בלאך.

שם בצד הזה בהערה כתב המחבר ריגייו וז"ל „ותימה על התוספות דב"ק שקראוהו אבטולמוס בן ראובן, והלא במסכת מעילה נמצא ר' ראובן בן איסטרובלי" עכ"ל.

תמיה זו אינה שלו ולקח מהיוחסין חלק ראשון בערך אבטולמוס, אך היוחסין אמר זאת כלאחר יד ולא מתמיה כלל, אך אמר שהתוספות גרס אבטולמוס בן ראובן ובנוסח שלנו במעילה נמצא ר' ראובן בן איסטרובלי.

צד 63 אחר שהביא לו המחבר ריגייו עזר וסעד מספר דרך חיים להחכם די לונזאנו, שהחכמים אוהבי אמת אוהבים החולק עליהם בדעת, הוסיף המחבר ריגייו ואמר וז"ל:

„לכן גם אני תחת כנפיו (של החכם די לונזאנו) אחסה, ואביא כאן שנים ושלשה דברים מקדמונינו שמוכרחים אנו לקיים ההפך מהם, הנה רש"י ז"ל כתב (שבת ס"ה ע"ב) שנהר פרת יורד מארץ ישראל לבבל (עכ"ל רש"י), וזה אינו כי פרת אינו נוגע בארץ ישראל כלל ועיקר *) ומה שזכרה התורה (שמות כ"ג ל"א, דברים א' ז') נהר פרת בין גבולי ארץ ישראל אינו רק הבטחה לעתיד לבוא וכו' אבל זה לא נתקיים לא בימי בית ראשון ולא בימי בית שני, ועכ"פ מלשון הכתובים ההם אנו לומדים שנהר פרת אינו אלא בקצה גבול ארץ ישראל ואינו נכנס בתוכה, ואיך א"כ ירד רב מארץ ישראל לבבל כדברי רש"י? — אמנם דברי

---

*) הדבר הזה עוד צריך עיון רב, ועיין בבראשית רבה (פ' ט"ז) בד"ה: רב אמר לחייס בריה בנה לי בית בארץ ישראל וכו'.

התוספות שם תמוהים יותר, כי המתבונן בם יראה שהיו סוברים שכל הנהרות שבעולם יורדים ממזרח למערב וכו׳, אמנם איך נקבל אנחנו הדברים האלה בהיותנו רואים נגד עינינו כמה נהרות הולכים מצפון לדרום וכמה להפך וכו׳? — שוב תראה המפרש הלכות קדוש החדש להרמב"ם ז"ל הביא בפ"ד מהם הפירוש שכתב הרמב"ם עצמו על ההיא סוגיא (ר"ה דף כ׳ ע"ב), ובתוכו אמר הרמב"ם את הדברים האלה: צריך אתה לידע שארץ ישראל סמוכה למערבו של עולם הרבה מכל הארצות כדאמרינן בכמה מקומות שכינה במערב עכ"ד (של המפרש והרמב"ם), ואלה דברי תימה, כי מי לא ידע שכל מדינות אייראפא הן יותר סמוכות למערבו של עולם מארץ ישראל?" עד כאן לשון המחבר ריגייו.

השגות האלו הנה באמת השגות כַּחֲכמות ומַלְמדות, ומלבד שהשגות כאלה יקרות הנה מפאת שהנה מבררות האמת הנן עוד תפארת רב לבעל המשיג, כי לכד בחרמו ראשי אלפי ישראל הגדולים באומה, שפלטה קולמוסם שגיאות כאלה בידיעת רשמי הגבולים, ומי לנו גדול מהם בכל רבותינו הקדמונים והאחרונים. וביחוד הראה המשיג הזה פלא גדול שהרמב"ם המצויין הגדול במדעים (מוסף על ידיעתו הגדולה בתורה) נפל במצולת השגיאה בידיעת רשמי גבולי העולם. כלל דבר בעל ההשגות הללו לו נאוה תהלה ותפארת בתכלית השבח, ועתה בואו נא והתפלאו מדוע העלים המחבר ריגייו את שם החכם המשיג הזה ויטמנהו בחבו, והביא א"ע בחשד שרצה להתקשט בעדי עדיים זולתו רבי המחיר, הלא הוא החכם ר׳ עזריה מן האדומים, עיין ספרו מאור עינים חלק אמרי בינה פרק אחד עשר. כי משם נלקחו השגות האלו אות באות (עיין שם). ובפעם הזאת קראתי דרור להשגות המחכמות האלה, יובל היא תהיה להם, ושבו איש אל אחזתו ואיש אל משפחתו ישובו ואחרי נמכר גאלה תהיה.

מעתה לשוא מתחבא את עצמו המחבר ריגייו ובא לחסות בצל כנפי החכם די לונזאנו — כמליצתו שהזכרנו בראש המאמר הזה — יעזב נא הפעם צל החסות הזה למען הרב החכם בעל מאור עינים, והמחבר ריגייו אין צריך בזה שום חסיון ובית מנוס, ויוכל לילך בטח ושאנן תחת שמי ה׳.

מצד 76 עד צד 78 כתב המחבר ריגייו וז"ל:

„החוקר לא יאמין בכל מה שיספרו לו וכו׳ אבל הפתי והוא האיש הבורח מן המחקר אינו אלא כמו הספוג וכו׳, כי מאחר שאינו חוזר אחר הטעמים והראיות. הנה יקבל כל דבר זר ותמוה כדבר אמתי מוסכם, ולכן גם אמונתו לא תקרא אמונה שלמה וכו׳ ויתבאר יותר במשך החבור וכו׳ כמה יתרה אמונת החוקר על אמונת הפתי, אמנם כי יפנה לבבך לשאול: ומה הן ההבלים האלה שההמון יחבק אותם אם לא יסתייע מן החקירה? דע לך כי רבים הם, ולמען תוכל לשפוט מקצתם

על השאר, אציג לפניך איזה מהם. ידוע מה שאמרו חז"ל (ב"ב דף ע"ד וע"ה) על הלויתן וכו' ושעתיד לעשות להם סעודה מבשרו וכו'. והנה אין גם אחד מי שחס על כבוד קונו שיאמין שדברים כאלה נאמרו כפשוטן ממש, כי פשיטותן יתנגד אל כל עקרי אמונה וכו' ומרוחניות הנפ"ש וכו' אשר על כן כל החכמים האמתים דור אחר דור בקשו לפרש המאמרים האלה על דרך משל ורמיזה על ענינים רוחנים. הלא תראה בספר הזהר (מדרש הנעלם ריש פ' תולדות) אמרו בהדיא שאותה הסעודה אינה אלא השגה שלמה וכו'. עוד שאלו שם (בזהר) הטעם למה כנו חז"ל הטובות הרוחניות בשם סעודה וכו', עיין שם (בזהר) כל הענין כי הם דברים נחמדים מאד. וכן הרשב"א ז"ל (הובא בעין יעקב פרק המוכר) כתב שהנקבה של לויתן רומזת לנפש והזכר לשכל ושם לויתן מלשון ילוה אישי אלי, ושעיקר המשל לומר שיש השארות לנפש האדם וכו' הכל כמפורש שם, ובעל שבילי אמונה (נתיב יו"ד פרק ב') אמר שהלויתן הוא האור שגנז הקב"ה לצדיקים, והריגת הנקבה הוא גניזת האור וכו'. וכן רבינו סעדיה והרמב"ם והרמב"ן והראב"ע והרשב"ם וזולתם מהשלמים קיימו וקבלו שיש במאמר הזה כוונה נסתרת ואינו כפשוטו חלילה, והראב"ן ז"ל זקנו של הרא"ש ז"ל כתב בפירוש בספר מאמר השכל: אין הכוונה במאמר זה לצד מלוי הכרם ולהנאת הגרון עכ"ל. וכן בעל מעשי ה' (חלק א' פרק ט') האריך הרבה בזה, וכלל העולה מדבריו שהנקבה של לויתן רומזת לגוף והזכר לנפש ופירש שם כל הענין כפי דרכו. ומוהר"ר (משה) אלבילאדו בספרו דרש משה פ' פינחס הבין שלויתן הוא משל השתלשלות וכו'. גם הר"ר אברהם בנו של הרמב"ם ז"ל בהתנצלותו וכו' אמר בפירוש שכל מאמרי חז"ל בענין זה אינם אלא משל, והביא ראיה לסברתו מהא דגרסינן: מרגלא בפומיה דרב, העולם הבא אין בו לא אכילה ולא שתיה וכו', (בהערה) כה אמר הר"ר אברהם שם וכו' (עד סוף ההערה). ועתה הקורא אחרי הודיעך דעת השלמים האלה והוריתיך החיוב לברוח מן הפשט במאמר הזה כי הוא סותר המושכלות הראשונות, מה תענה ומה תאמר אם תמצא בין המחברים מי שיקח המדרש הזה כפשוטו ממש? האם לא תוכרח להודות ששנאתם לחכמת הפילוסופיא הביאתם אל המכשלה הזאת? הביטה וראה מהרש"א ז"ל (בעין יעקב פרק המוכר) כותב בענין הלויתן: ודע שיש לנו להאמין בכל הדברים האלה בפשטם, ואף שהמפרשים האריכו בדרוש הזה לפי כוונתם, אין הדברים יוצאים ממשמעם עכ"ל. ושא עיניך אל רבינו בחיי האומר בפרוש בספרו שלחן ארבע: יש עלינו בהכרח להאמין כי כפשוטן הדברים בסעודה גופנית וכו'. ואם תתמה על אלה, תתפלא יותר על הראב"ד שבבואו אל מה שכתב הרמב"ם ז"ל (פ"ח מהלכות תשובה): חכמים קראו לה ד"מ לטובה זו המזומנת לצדיקים, סעודה, עכ"ל, השיג עליו (הראב"ד) בזה"ל: ואם זו הסעודה וכו', וטובה היתה

לו (להרמב"ם) השתיקה עכ"ל (הראב"ד) וכו'. וגם לך הקורא נקל לשפוט למי היתה השתיקה יותר טובה וכו'", עד כאן דברי המחבר ריגייו.

וטרם אענה על כל דבריו אלה, אומר, שאין כוונתי בטענותי נגדו לחוות דעתי בענין סעודה זו שדברו בה גדולי רבותינו קדמונים ואחרונים (שמזכירם פה המחבר הזה) אם הדברים כפשוטן, או יש בם רמז וסוד, או אם שניהם כאחד אמת, ולגזור אמר למי מהם ראויה היתה השתיקה, חלילה לי! כי מי פתי יסור הנה לתת ראשו בין ההרים הגדולים! אולם להראותו באתי כי אין בפיו נכונה בכל מה שדבר בזה:

א) לא נתן לפיו מחסום מלדבר תועה על גדולי רבותינו ע"ה ה"ה הראב"ד ורבינו בחיי (בן הרא"ש), והגאון מהרש"א, ולשפוך עליהם בוז וקיקלון ולתארם בתארים מגונים כאחד הריקים, היינו בתאר „פתאים" „המון" „מחבקי הבלים" „מתנגדי אל עקרי אמונה" „ואינם חסים על כבוד קונם" (שראוים היו לפי דבריו שלא באו לעולם) „וששנאתם אל הפילוסופיא הביאם אל המכשלה" ועוד כהנה וכהנה דברים מרים כלענה שאסור לשמעם אף על בני אדם פשוטים מטיבי לכת, ומכ"ש על אנשי מופת כאלה, עדי תפארת עדתנו, קדושים וחסידי אל, ראשי אלפי ישראל, חכמים גדולים בתורה ובהיראה מגדולי רבותינו, אשר מפיהם אנו חיים. גם מי הגיד להמחבר הזה שאלה שלשתן היינו הראב"ד ורבינו בחיי (בן הרא"ש) ומהרש"א היו שונאי המחקר והחכמות? שקר ענה בם המגיד, ונהפוך הוא, כי המה היו אוהבי החכמה ודורשיה וחוסים בעדה. האדם הגדול זך הרעיון המהרש"א ז"ל בחדושי אגדות היה כרוך אחרי הפילוסופיא והתאמץ בכל ספרו זה לפרש כל ההגדות הזרות ע"פ הרמז והמחקר ולהוציאן מפשוטן, ומי יכחיש זאת? הלא ספרו פתוח לרוחה! והמעיין בספרו זה יראה בקיאותו הגדולה במורה נבוכים ועקרים וכדומה מספרים כאלה, וכמעט לא הניח מדע בעולם שלא נגעו בקצה עטו, וזולת אלה היה הכם בדקדוק, ואוהב גדול פשט הפשוט, ומפרש לפעמים ענינים ע"ד הפשוט שהמה מתוקים מדבש, וגם בחכמת הלשון היה חכם מופלג, ולדוגמא עיין בחדושיו אגדות חולין (פרק י"א) בד"ה דהוה מתני ליה לבריה רהלים עיי"ש — ובחדושי הלכות הראה נפלאות, — הוא הוא המהרש"א שאמר בדרך כלל בפרק הקומץ רבה (דף כ"ט) על המימרא „מאי מכלות זהב" וז"ל: המנורה עם שבעה נרותיה רומזת להתורה עם שבע החכמות ועליהם רמז הכתוב הצבה עמודיה שבעה „עכ"ל המהרש"א שם. — ומי לא יתפלא על זך שכלו ורחב בינתו, וכבר העידו כל גדולי ישראל שהמהרש"א הראה חכמתו הנפלאה בחדושי אגדות עוד יותר ממה שהראה בחדושיו על ההלכות. — וכן רבינו בחיי (בן הרא"ש, תלמיד מובהק להרשב"א ז"ל החכם בכל החכמות) בספרו בחיי על התורה ויתר ספריו מחבב מאד את החכמות והמחקר ומשתמש בהם הרבה, הוא רבינו בחיי שמביא החכם ר' הירץ וויזיל במכתביו דבריו לראיה מהכרה למוד החכמות, וז"ל במכתביו שם:

„הרב רבינו בחיי וכו' האריך מאד להראות כי החכמות החיצוניות הם סלם לעלות לחכמת אלהות, ושהרבה כללים בתורה צריכין להם, כגון השעורים, מדידת המקואות, ותחומין, וכלאים, ומדידת הקרקע, וסוד העבור, עכ"ל *) ופה הפליאה גדולה על החכם ריגייו שמחשב את רבינו בחיי זה בין שונאי החכמה, ומתארהו בתארי הגנות הנזכרים, והלא ספרי המכתבים האלה היו פתוחים לפניו תדיר מדי חברו ספר זה התורה והפילוסופיא, כי ממנו לקח כל נתח טוב לספרו זה כמו שבררנו כמה פעמים, וגם ממאמר הזה עצמו שהזכרנו מרבינו בחיי עשה לו המחבר ריגייו מטעמים בספרו זה (מצד 45 עד צד 48) אף שאינו מזכיר כלל את המכתבים כמו שנהג בכל ספרו זה שמנעו תחת חכו מבלי הזכיר שמו כלל, ואת רבינו בחיי מזכיר כלאחר יד שם בהערה לצד 46, ופה יהשבהו לשונא חכמה, יען שמצא בספרו „שלחן ארבע" דבר אחד הבלתי רצוי בעיניו? — ואני אומר שהמחבר ריגייו מעתיק גם דברי השלחן ארבע ללא אמת, כאשר נבאר אח"כ. ועוד מאין ידע המחבר ריגייו בירור גמור שהספר שלחן ארבע הוא לרבינו בחיי? כי היוחסין והצמח דוד מיחסים אותו להרמב"ן, ועיין שפתי ישנים. — וכן הראב"ד ז"ל שהמחבר ריגייו מחשבו בין המחברים שונאי חכמה, לא ידעתי מנין לו? האם בעבור שאמר הראב"ד על עצמו (עיין קדוש החדש להרמב"ם פרק ז' הלכה ז') שלא היה שלם כ"כ בחכמת התכונה כמו הרמב"ם, נשלול ממנו כל חכמה? **) ואני לא כן עמדי; כי אחרי אשר בינותי בספרים מעודי עד היום הזה נתברר לי ברור גמור שהיה הראב"ד ז"ל חכם גדול גם ביתר

---

*) עיין רבינו בחיי בספרו על התורה בהקדמתו לפ' מסעי. — ובספרו כד הקמח בכמה מקומות משבח את החקירה מאד ולמוד החכמות. ובאות יו"ד יחוד השם מספרו זה מחזק דעת חכמי הפילוסופים האומרים שרק זה הוא האדם השלם המכיר את בוראו ע"י מופתים פילוסופיים.

) הראב"ד לא אמר שאין לו ידיעה כלל בחכמה זו, אבל לא הגיע אל **תכליתה, כי מדברי הרמב"ם נראה די גלוי שהרגיש בחכמתו שהגיע אל **תכלית** חכמה זו, כמו שנראה שם מדבריו (סוף קה"ח; „הרי בארנו וכו' דרשו מעל ספר ה' וקראו אחת מהנה לא נעדרה". אבל באמת הראב"ד גם הוא חכם היה בחכמה זו, ובהשגה זו שהשיג עליו הראב"ד פה (פרק ז' הלכה ז') שאנחנו עוסקים בה, השיג עליו השגה גדולה, ומי לנו גדול בחכמה זו כבעל יסוד עולם, והוא (בפרק פ' מאמר ד') נותן כל תקף ועז לדברי הראב"ד אלו ומחזקם במסמרות, וכן בספרו שער השמים (למוד ל"ד) הולך בזה בשטת הראב"ד פה, ומשיג על דברי הרמב"ם הללו, וגם החכם המפרש הלכות קדוש החדש דעתו כדעת הראב"ד פה בהשגתו, ומקשה על הרמב"ם ומסיים דבריו שקושיא זו על הרמב"ם במקומה עומדת עד שיבוא מורה צדק ויורנו עיי"ש. ועיין ח"ב פרק מ"ס.

הלמודים מוסף על חכמתו הגדולה בתלמוד ובפוסקים, ומכ"ש שלא ראינו ולא שמענו עליו שהיה מתנגד לחכמה. הוא הראב"ד שאמר עליו רבי בנימין במסעיו שהיה חכם גדול במקרא, ובלתי ספק היתה חכמתו במקרא על אופן נפלא מאד, ובאמת נראה מפרושיו על המקרא (ממה שנשארו בדברי המחברים המעתיקים דבריו) שאהב מאד הפשט הפשוט וירד לעמק הדקדוק והמליצה והגיון, מבלי חש אם לפעמים דבריו סותרים המדרשים ואגדות [לכלל המונח אצלו שהאגדות והמדרשים המה לרוב רק אסמכתא בעלמא, ורבים נאמרו ע"ד המשל והדוגמא, ולקיחתן כפשוטן משבשת הדעות, וכמו שאמר בפה מלא בהשגותיו על דברי הרמב"ם (פ"ג מהלכות תשובה) לאמר: ממה שראו בדברי אגדות המשבשות הדעות, עכ"ל]. ולפעמים לא חש הראב"ד לפרש איזה מקרא ע"ד הפשט הפשוט אף אם יהיה נגד המקובל בתלמוד להלכה, ולדוגמא עיין השגתו על הרמב"ם (הלכות גנבה פרק ט' הלכה ז'), והרב הגדול רבי שם טוב בעל המגדל עוז העומד תמיד לימין הרמב"ם נגד השגות הראב"ד, מפליא מאד את דברי הראב"ד פה, וכתב עליו בזה"ל: ראשו כתם פז יקר מאופז וכו'. וכן מפליאו לפעמים במקומות זולתו מאד מאד וכתב עליו בזה"ל: ולו השכל והמדע, ובהלכות תשובה (פרק ששי הלכה ה') כתב עליו וז"ל: רבינו הראב"ד ז"ל מקובל בנסתרות וכו' ומימיו אנו שותים וכו'. — וכדומה מהמליצות. — ועל ידיעתו של הראב"ד בפילוסופיא מעיד באורו הנפלא על המלך המשפט, עיין אבודרהם בשחרית של חול, ובבית יוסף א"ח סימן תקפ"ב, ובדברי חמודות על הרא"ש (סוף פרק קמא דברכות), ובמעדני יו"ט שם, ובפרי חדש על ש"ע א"ח שם *) הראב"ד הזה היה חכם מופלג בחכמת הגיון כנראה מבאוריו (המוזכרים בספרי הקדמונים) על השלש עשרה מדות דרבי ישמעאל בראשית הספרא. הוא הראב"ד ז"ל הממאן להאמין בכשוף, אעפ"י שלא שמענו מפיו הדברים האלה, אולם יען שעבר על מקום זה בדברי הרמב"ם ולא דבר מאומה, שתיקתו הוא הודאתו, וכן הסכים הראב"ד על אופן זה בטעם איסור גלוח הזקן, והרבה ענינים כאלה שכתב הרמב"ם אף שכמה רבני זמנו ואחריו צווחו ככרוכיא על הרמב"ם על ענינים כאלה שכתב ומהם השבוהו בעבור זאת למין ואפיקורוס, כמפורסם. — הוא הראב"ד שהתאמץ שהרב ההכם ר' יהודה אבן תבון יעתיק לו את ספר

---

*) בספר בחינת הדת נפל טעות שמזכיר המלך הקדוש במקום המלך המשפט. וכן מעתיק בטעות ר' יוסף קנדיאה במצרף לחכמה דברי בחינת הדת אלה. וימים רבים אחרי כתבי זאת הגיע לידי ספר ארי נוהם הנדפס בשנה זו וגם הוא מעתיק שם דברי בחינת הדת בטעות זה, ושמעתי שפלוני אלמוני בעל ההערות שם הוא המחבר ריגייו, ולא הרגיש ג"כ בטעות זה.

חובת הלבבות כלו ללשון עברי כמו שהוא לפנינו היום, אחר אשר ראה העתקתו שער היחוד מספר הזה, עיין הקדמת המתרגם הזה לספר חובת הלבבות לפני שער הבחינה, ור' יהודה אבן תבון מכנהו בתאר החכם הגדול, וחולק לו כבוד גדול, ומכניע א"ע לפני הדרתו, ושומע פקודתו, וסר למשמעתו, כתלמיד לרבו וכעבד לאדונו, ומי לנו עד נאמן יותר מר' יהודה אבן תבון ז"ל שהיה חכם מופלג ופילוסוף ורופא גדול, וגם ידע את הראב"ד פנים בפנים, כי גר עם הראב"ד בעיר אחת? ומה לנו עדות יותר ברורה על הראב"ד שאהב את החכמות מתשוקתו לספר חובת הלבבות אשר לא ידע אותו מקודם, כי אם אחר קריאתו העתקת שער היחוד שהוא מלא פילוסופיא במה שאחר הטבע? — הוא הראב"ד שאמר שהכתוב לנכרי תשיך אינו מצות עשה נגד דעת הרמב"ם שאמר שהוא מצות עשה (עיין יד החזקה הלכות מלוה ולוה פרק ה'), וכן דעת הרמב"ם גם בספרו ספר המצות שלנכרי תשיך הוא מצות עשה, והשיג עליו גם הרמב"ן. הוא הראב"ד אשר הראה לנו גדל חכמתו וישרת דעתו בדבר אחד (נגד דעת הרמב"ם). הן ידעת קורא נעים! שהמינים מורידין ולא מעלין (לפי התלמוד) וכן פסק הרמב"ם להלכה, ובמספר המינים מחשב הרמב"ם ז"ל (הלכות תשובה פרק ג') גם את הטועה בעיון הפילוסופיא, ואולם הראב"ד ז"ל לא כן יחשוב, ולא נתן את הטועה בעיון הפילוסופיא לרדת שחת אף אם טעה בעיקר מיסודי הדת. וז"ל החכם ר' יוסף אלבו בספרו (עיקרים מאמר ראשון פרק שני): „וזה הדרך שכתבנו הוא בעצמו דעת קצת האחרונים שפירשו בפתיחת פי האתון דבר בלתי מסכים לדעת רז"ל, כוונתם לומר שאין מהכרח דרכי התורה להאמין הנס ההוא אלא על הדרך שהבינוהו הם; וכן נאמר לפי זה מי שלא הגיעה מדרגת עיונו להאמין הכתובים בדרך מסכים אל האמת ומאמין אותם כפשטן, ועלה מזה בידו דעת כוזב להיותו חושב שזהו דעת התורה, אין יוצא מזה מכלל בעלי תורה, חלילה, ולא הותר לספר בגנותו, ולקרותו מגלה פנים בתורה, ולא כופר, ולמנותו בכלל המינים, חס ושלום. וגדולה מזו כתב הראב"ד ז"ל שאפילו המבין עיקר מעיקרי התורה בחלוף האמת מפני שהוא טעה בעיונו, אין ראוי לקראו מין, שכך כתב (הוא) בספר ההשגות על מה שכתב הרמב"ם ז"ל שהאומר שהשם יתברך הוא גוף, הוא מין, וכתב עליו הראב"ד ז"ל: אמר אברהם אעפ"י שעיקר אמונה כן הוא (ר"ל שהשי"ת ודאי הוא אינו גוף) המאמין היותו גוף מצד תפיסתו לשונות הפסוקים והמדרשות כפשטן אין ראוי לקרותו מין" עכ"ל הראב"ד *) וזה הדרך יראה אמתי ונכון וכו' כי מי

---

*) נראה לי ברור שהשגות הראב"ד לא כתבם הראב"ד על גליוני ספר היד החזקה כמו שהמה היום לפנינו, אולם היו ספר בפני עצמו והיה נקרא „ספר השגות".

שיודע האמת ומתכוון להכחישו הוא מכת הרשעים שאין ראוי לקבל אותו בתשובה, אבל מי שאינו מתכוון למרוד ולא לנטות מדרך האמת ולא לכפור ממה שכתוב בתורה ולא להכחיש הקבלה אלא לפרש הפסוקים לפי דעתו ואע"פ שמפרש אותם בחלוף האמת אינו מין ולא כופר חלילה וכו'

ורמיה לדברי אלה, שהרי אנו רואים בהשגותיו של הראב"ד שלפנינו על היד החזקה, שמעתיק לפעמים בד"ה של הרמב"ם כמה שורות, ואם היה הראב"ד כותב השגותיו אלה בעצמו על גליוני ספרי הרמב"ם, היה די לו רק איזה סימן או סימני אותיות אלפא ביתא על הסדר כנהוג בענין הזה. — ורמיה שניה שעל פי רוב אין התחלת ההשגה בלשון „אמר אברהם" או בראשי תיבות „א"א" אך בלשון „כתב הראב"ד" גם בלשון „כתב הראב"ד ז"ל" גם „עב"ל" (ר"ל עד כאן לשון הראב"ד). ויעיין הקורא היטב הלכות שכירות (פרק אחד עשר הלכה וא"ו) בהשגת הראב"ד המצויינת שם, ולא העתקתי פה דבריו כי סמכתי על המעיין שם. — ומשם יראה הקורא די ברור כשמש ראיה גדולה ועצומה לדברי שהיו השגות הללו ספר בפני עצמו.

גם נראה לי שספר ההשגות זה היה כתוב לפעמים בארוכות, וממנו בררו המדפיסים הוכן קצר לפעמים, והעמידו הקצור הזה בגליון ספר יד החזקה, ויען שקצרו הענין, לא היה באפשר לכתוב ממש בלשון הראב"ד, אך כתבו את תמציתו, בלשונם, — וכן נראה לי שלפעמים השמיטו המדפיסים מן ההשגות הללו, השגות שלמות, ולא הגיגום כלל, כנראה מן ההשגה שמעתיק המגדל עוז והכסף משנה בפרק א' מהלכות יסודי התורה הלכה יו"ד, ולא נמצאת כלל בגליון *). וכן בהלכות תפלין פרק ד' הלכה כ"ו והלכה י"ט מעתיק המגדל עוז והכסף משנה שתי השגות מהראב"ד, ולא נמצאו כלל בגליוני הרמב"ם, וכן בהלכות מזוזה פרק וא"ו הלכה י"ב מעתיק המגדל עוז והכסף משנה השגה אחת מהראב"ד ואינה כלל בגליוני הרמב"ם, [כפי הנראה להלן לא ראה הכסף משנה את גוף ספר ההשגות, אך הוא מעתיק מאהרים] וכן בהלכות מלוה ולוה פרק ד' הלכה י"ג מעתיק המגדל עוז והמגיד משנה השגה אחת להראב"ד, ואינה נמצאת בגליוני הרמב"ם [ועיין היטב שם במגיד משנה את לשונו, באמרו „ונסתלקו מכאן דברי ההשגות וכך כתוב שם וכו'] . — ובהלכות אישות פרק א' הלכה ד' נמצאת השגת הראב"ד שם בגליון והמגיד משנה שם מעתיק ג"כ דברי השגה זו, ויש בהעתקת המגיד משנה הוספה גדולה בסוף דברי הראב"ד, מה שלא נמצאת כלל בהשגת הראב"ד שבגליוני הרמב"ם, ועיין

---

*) המדפיסים יבלבלו את הקוראים, כי היו מציינים במגדל עוז פה „עיין בכסף משנה" (ועשו זאת בעבור שלא יכפלו הדברים), ובאמת שהמגדל עוז היה קדמון לפני הכסף משנה.

והוצרכתי לכתוב כל זה, לפי שראיתי קצת קלי עולם חכמים בעיניהם מרחיבין פה ומאריכין לשון כנגד גדולי עולם בלא דעת ובלא תבונה וכו'". עכ"ל העקרים. והפליאה עוד יותר גדולה על המחבר ריגייו שידע גם הוא מדברי העקרים האלה, כי הכסף משנה מזכיר ממנו בפירושו על דברי הרמב"ם

בהלכות תלמוד תורה סוף פרק וא"ו בכסף משנה בד"ה: ועוד אחרת כתב רבינו ירוחם בשם הראב"ד וכו', ומשם נראה די גלוי שרבינו ירוחם מעתיק עוד דברים מהראב"ד שלא נמצאו פה לפנינו בגליון.

התוכן הקצר שהוציאו המדפיסים מדברי הראב"ד מספרו והכרוהו בלשון למודיהם אע"פ שנראה שהיו אלה המדפיסים חכמים, בכל זאת יוכל להיות ששנוי הלשון הסב לפעמים את הכוונה מנתיבה, או הקצור המופלג והשמטה היו סבה לזה.

[וראיתי בעודני נער קטן בבית המדרש שלנו ספרי הרמב"ם דפוס ישן נושן בלי שום פרוש כלל, וכמדומה לי שגם השגות הראב"ד לא היו שמה].

גם הכנתי ממקומות רבים בלחם משנה, שהיה ספר ההשגות זה בשלמותו גם ביד הרב הזה, וראיה לזה שהוא מעתיק לרוב דברי הראב"ד בהשגותיו, באריכות, ובשנוי, ובהוספה, בערך מה שנמצאו לפנינו על גליוני הרמב"ם, ולדוגמא עיין בלחם משנה הלכות עכו"ם פרק יו"ד א'. וכן בהשגה זו (משלילת הגשמות להבורא ית') שאנחנו עוסקים בה עתה, ראה זה דבריו: „שפת הראב"ד ז"ל בהשגות דאם טעה בעיונו מפני שראה בכתוב נעשה אדם בצלמנו כדמותנו בר' אין ראוי לקרותו אפיקורוס" עכ"ל הלחם משנה. ונראה שהלחם משנה גם הוא אינו מעתיק בשלמות ממש, וגם הוא הוציא רק התוכן מדבריו, ועי"כ יש לו שנוי בלשון, וכמו שנראה מן השגה זו שלפנינו לעמת ההעתקה שמעתיק העיקרים שזכרנו, אך בתוכן הכוונה, העתקת הלחם משנה היא ממש כהעתקת העיקרים שהעתקנו לעין הקורא. וראיתי להרב ר' שמואל ספורטא (שהיה בזמן הרמב"ם וממלדיקיו הגדולים) שגם הוא מזכיר את דברי הראב"ד בהשגה זו שלפנינו, ממש בכוונה זו של העתקת העיקרים והעתקת הלחם משנה, וז"ל מהר"ש ספורטא (הובא בתשובת מהר"ם אלאשקר תשובה קי"ז): „וגם הרב הגדול הראב"ד לא תמה על רבינו הגדול (הרמב"ם) בשומו מאמין הגשמות מכלל המינים אלא מהטעם שאמר כי אין לקרות מינים בעלי המחשבות הרעות וכו'" עכ"ל מהר"ש ספורטא, — והיוצא לנו מכל הנ"ל שגירסא זו (בהשגה זו שלפנינו) הנמצאת בגליוני הרמב"ם לפנינו היום היא גרסא בלתי ישרה, והכסף משנה העתיק רק מן המגדל עוז, ולא ראה את גוף ספר השגות (ואולם הכסף משנה ראה גם את גרסת העיקרים עיי"ש בכסף משנה), גם המגדל עוז לא העתיק מגוף ההשגות, ואולם הגירסא הנכונה (ועכ"פ הכוונה הנכונה) היא כהעתקת העקרים, כי נראה מדבריו שראה את גוף ספר ההשגות; הרי הוא אומר בזה הלשון „שכך כתוב בספר ההשגות" וכן מסכימים לדבריו כמו שהראיתי עוד שני חכמים גדולים, היינו הקדמון הרב ר' שמואל ספורטא (שהיה כמעט

שם במקומם, וכן מורה המחבר ריגייו בהערתו לצד 70 אל העקרים, ובכל זאת כתב המחבר ריגייו מרורות על רבינו הראב"ד ז"ל, וגנוחי גנח וילולי יליל, וז"ל (שם צד 69): „אי שמים! וכו' מקראי קדש הכתובים באצבע אלהים ידיחו את האדם לכפירה כזאת (להאמין בגשמות)! דברי הגדות אשר תוכן רצוף סודות עמוקים, יקראו (מן הראב"ד) משבשות הדעות! וכו', הנהיתה השנה כזאת מעולם או הנשמע כמוה?" עכ"ל. ואם היה המחבר ריגייו משים על לב בכל מה שכתב, והיה מעיין היטב בספרים ובמתינות רב, לא היה בא לכלל זה, וכוונת הראב"ד שפשוטי המקראות כמו „יד ה'" וכדומה, וכן פשוטי ההגדות ההולכים ע"ז הדרך, אם ילוקחו כפשוטם חלילה, המה משבשים הדעות. וכן כתבו כל הגאונים, וגם הרמב"ם עצמו. — וגדולה מזו הלא אגרת מלחמות ה' להחסיד רבי אברהם בנו של הרמב"ם ז"ל יש ביד המחבר ריגייו, ועסק בו הרבה בעת שכתב ספרו זה, איך לא ראה שממש כדברי הראב"ד כתב גם החסיד הזה, וז"ל: „כי רבים וכו' טועים בזה העיקר הגדול (ומגשמים) ונתלים בפשוטי המקראות ופשטי המדרשות ואגדות" עכ"ל.

בזמן הראב"ד), והגאון בעל להם משנה, ועפ"י שלשה עדים גדולים ונאמנים כמותם יקום הדבר לעולם, ואם יבואו כל הרוחות שבעולם לא יזיזו עדותן.

וזמן רב אחר כתבי זאת הגיעני העתקת ספר **תולדות רש"י** (לחכם זמננו ד' **צונץ**) בלשון הקדש ע"י **ר' שמשון בלאך**, וראיתי שם בהערות של ר' שמשון בלאך סימן 55) בענין הזה שלפנינו, וזה תוכן דבריו של ר' שמשון בלאך: „הכסף משנה ידע היטב כי נוסחת העיקרים היא **שקר**, ע"כ אמר (הכסף משנה) **ואפשר** שעיקר הנוסחא כמו שכתב בעל העיקרים, וטון הכסף משנה בתיבת „**ואפשר**" שהוא „**שקר**" עיי"ש בהערותיו. אהה ה'! מי שמע כזאת שתיבת „**אפשר**" יהיה פירושו „**שקר**"!! — מעתה אם אמרו החכמים „**בלתי אפשר** שנפש האדם תמות במות הגוף" תהיה הכוונה לפי הבאור של ר' שמשון בלאך „**בלתי שקר** שנפש האדם תמות במות הגוף"!!

עוד מוסיף שם ר' שמשון בלאך ואמר וז"ל: „**ואפשר** שבעל העיקרים עשה לכבוד הרמב"ם והראב"ד ושנה בכוונה הנוסח" עיי"ש בדבריו.

השמעת קורא נעים! מעולם דבר זה שישנו הנסחאות ע"ז האופן? ועוד הלא העיקרים בונה שם בספרו על המאמר הזה של הראב"ד ענין גדול, והביא לו חזוק וראיה עצומה מדברי הראב"ד אלו לדבריו ולדברי הרבה גדולי ישראל, וגם ראיה להתלמוד? עיי"ש בעיקרים במקומו. וכבר ראית קורא נעים שגם עוד שני גדולי ישראל מעתיקים דברי הראב"ד בכוונה זו של העיקרים. אולם ראה נא קורא נעים! עוד דבר נפלא שר' שמשון בלאך נלכד בשחיתותיו ופיו הכשילו כי הוא אומר „**ואפשר** שבעל עיקרים עשה וכו'" ונפרש אנחנו ג"כ תבת „**ואפשר**" כמו „**ושקר**" כי שקר דבר על בעל העיקרים.

ואם תעיין קורא נעים ! בספר יד החזקה על הסדר, תמצא שהרמב"ם הוא המחמיר והראב"ד הוא המקיל, וגם בדינים הנוגעים נגד אומות זולתנו תמצא שהראב"ד יש לו תמיד סבלנות (טאָלעראַנציא) נגדם נגד דעת הרמב"ם ז"ל, ומעיד רבינו שמעון הנדול בתשובותיו התשב"ץ (סימן ו') ששמע שהרמב"ם ראה את השגותיו של הראב"ד ז"ל על ספרו יד החזקה, ואמר עליו הרמב"ם „מעולם לא נצחני אלא בעל מלאכה אחת" עכ"ל התשב"ץ. ואני לא באתי פה חלילה בדברים הללו שכתבתי לגרוע את גדל חכמתו וקדושתו של רבינו הרמב"ם זצ"ל איש האלהים הנורא הזה, רבן של כל בני הגולה, אף כגרגיר החול, איש שגדולי רבותינו ע"ה המליצו עליו „ממשה עד משה לא קם כמשה", ואני אינני כדאי וראוי להתיר שרוך נעל לצעיר שבתלמידיו, אולם נתכוונתי בזה לתת גם פאר לרבינו הראב"ד זצ"ל להצילו מהמשיג הזה, המחבר ריגייו, אשר חלל כבודו, הרס ולא חמל, וידבר באיש האלהים הנורא הזה.

ב) העד הראשון לכל חכמי ישראל שמעמיד לו החכם המחבר ריגייו שסעודה זו אינה כפשוטה, הוא ספר הזהר, ומהלשון שמשתמש בזה המחבר ריגייו באמרו: „הלא תראה בספר הזהר אמרו בהדיא" נראה בעליל שסומך עליו כעל דברי חכמי התלמוד בהלכה מפורשת שדבריה סמוכין לעד ושאין להרהר אחריה אף אם אמרה לנו על ימין שהוא שמאל, וכמו שמוסכם אצל רוב העם שהזהר הוא מעשה ידי ר' שמעון בן יוחאי זצ"ל ותלמידיו ותלמידי תלמידיו תנאים ואמוראים, וקדושתו ממש כמו יסודי התלמוד המקובלים איש מפי איש עד משה מפי הגבורה, ושבעבור זה משתמשים אצלו תמיד מאמיניו בלשון רבים „אמרו בזהר" „שאלו בזהר" כמו שמשמש פה ג"כ המחבר ריגייו, ובעבור היות ספר הזהר לפי דעת מאמיניו ספר קדמון ולכן הביאו המחבר ריגייו ראשונה לפני כל החכמים וגם לפני רבינו סעדיה גאון (שחי זה קרוב לאלף שנים); אך מה תאמר קורא נעים ! בקראך פרושו של המחבר ריגייו על ספר בחינת הדת שהזכרתי שצועק שם ככרוכיא ככל מתנגדי ספר הזהר, שספר הזהר כלו הוא מעשה ידי ר' משה דיליאון (שחי עם רבינו בחיי בן הרא"ש ועם הרשב"א בזמן אחד כחמש מאות שנה אחר רבינו סעדיה), והמחבר ריגייו בעצמו כפי ששמעתי הוא הפלוני אלמוני בעל ההערות לספר ארי נוהם שנדפס בימים ההם נגד הקבלה והזהר. בו יוכיח שהוא מזויף מרישא ועד סיפא, וגם מסכים לאלה המהליטים שכת ש"צ הוסיפו עליו עיי"ש בהערות הנ"ל; וא"כ ממילא עדותו זו של הזהר בטלה ומבוטלת. — ואפילו אלה החכמים המאמתים שספר הזהר הוא קדמון, גם המה מודים שהמדרש הנעלם הוא מעשה ידי ר' משה דיליאון, והמאמר הזה שמביא המחבר ריגייו לעדותו הלא הוא ממדרש הנעלם?

עוד צריך שתדע קורא נעים ! שהמאמר הזה מהזהר שאנחנו עוסקים בו ודברי הרמב"ם והראב"ד מענין הזה, לקח המחבר ריגייו

מספר בן יוחאי, שמוכיח שכל גדולי ישראל מאז זמן רב לפני ר' משה דיליאון ידעו מספר הזהר, וכל הגאונים ידעו אותו וגם הרמב"ם וזולתו, וז"ל הבן יוחאי (צד ק"א ע"ב) „הרמב"ם קבל דברי הזהר (מרבותיו) וכן תמצא מה שכתב הרמב"ם (הלכות תשובה פ"ח) וחכמים קראו בדרך משל לטובה זו המזומנת לצדיקים סעודה, ורבים שאלו עליו (על הרמב"ם) איך העיז להגיד חדשות לנו אשר לא שערום אבותינו ורבותינו בש"ס ומדרשים? ובאמת דבריו אלה (של הרמב"ם) כתובים מפורש (במדרש הנעלם) (תולדות קל"ו ב') (ר"ל שהרמב"ם לקח דבריו מספר הזהר) קרא שם (במדרש הנעלם) ותראה כי כמעט יתאחדו בלשונם (ר"ל הזהר והרמב"ם)" עכ"ל הבן יוחאי. ועתה קורא נעים! הרי לפניך (פה בדברי הבן יוחאי) יחד דברי הרמב"ם (וגם שאלת הראב"ד) וספר הזהר פרשת תולדות כפי שמזווג אותם פה המחבר ריגייו — ומה שאמר הבן יוחאי שדברי הרמב"ם המה ממש דברי מדרש הנעלם, הוא אמת, אך מה שאמר: שהרמב"ם במורה לקח המאמר הזה ממדרש הנעלם, שקר ענה, אולם בהפך המדרש הנעלם לקח המאמר הזה מהמורה.

ג) והעדים זולת הזהר שמביא המחבר ריגייו פה ומעתיק מקצת מהם את דבריהם, היינו: רבינו סעדיה, והרשב"א, ובעל שבילי אמונה, והראב"ן, ובעל מעשי ה', וזולתם, המה באמת מתנגדים לדבריו של החכם המחבר ריגייו, והנני להעתיק דבריהם בקצרה למען יראה הקורא בעיניו שהמחבר ריגייו מראה לנו זרות בדברי המחברים האלה, בהפך ממה שנמצא בהם. והספרים האלה לא בשמים המה, החפץ יעיין בהם ויראה האמת עם מי. וז"ל הרשב"א שם: „אל תרחיק להיות לצדיקים לעולם הבא סעודה כפשטות הדברים וכו' לפי שהמאכל והמשתה סבות גדולות לשמחת הלב וכו' ברבות השמחה יתחזק הכח השכלי שיש בנפש ויהיה יותר מוכן להשיג מושכלות וכו', ואולי גם היתה הכוונה בענין יצחק אבינו ע"ה בבקשת המטעמים כשבא לברך את בניו וכו' מצורף לזה עוד מה שנתנה התורה במצות התורה הקרבנות, וצותה באכילת המזבח והבעלים והכהנים וכלם משלחן גבוה הם זוכים, וכבר ידעת מה שכתוב ואכלו אותם אשר כפר בהם (שמות כ"ט) ובא בקבלה האמתית בפרושו מלמד שהכהנים אוכלים ובעלים מתכפרים וכו', וידוע מסעודת אהרן וזקני ישראל, גם מסעודת שמואל ובני הנביאים וכו', ועל הצדדים האלה ויותר חזקים בהיות המעמדות ההם ר"ל לעולם הבא יותר נכבדים יתכן להיות הסעודות ההם לצדיקים מבשר ודגים נבראו מששת ימי בראשית לתכלית הזה וכו'" עיי"ש ברשב"א שמאריך הרבה. ואחר זה הולך הרשב"א ומבאר גם על דרך הרמז סעודה זו, אבל אינה מוציאה ג"כ מפשוטה, ואמר: שכמו שהמשכן וכליו שצוה ה' לעשות היו כפשוטן ורמזו ג"כ לדברים רוחנים, כן הסעודה הזו תהיה כפשוטה ומרמזת ג"כ לדברים גדולים כמו שהולך ומבאר שם. והמחבר ריגייו דלג על כל הנאמר

בראשית דבריו, ומביא רק רמזיו בשתים ושלש מלות, ומנקר בזה עיני הקורא להביא לו ראיה מן הרשב"א שסעודת לויתן לא תהיה כלל כפשוטה וחלילה וחלילה למאמין כפשוטה. — ועתה שמע נא דברי בעל שבילי אמונה (שהם ממש דברי הרשב"א שהזכרנו) וז"ל „כתב הגאון [הוא רבינו [סעדיה] כי בימים ההם ובעת ההיא [ר"ל לזמן התחיה] יתענגו ישראל בלויתן ובשור הבר ויעש להם הקב"ה סעודה גדולה בגן עדן [ר"ל זה הנמצא בארץ הנזכר בפרשת בראשית] כמו שאמרו רז"ל עתיד הקב"ה לעשות סעודה לצדיקים וכו' סרס את הזכר והוא האור שנגנז וכו'. אמנם המעיין דברינו אלה בענין הלויתן (ר"ל ברמזים שכתבנו בו) אל יסבור שנרחיק דבריהם ז"ל בסעודות העתידות להיות בהם, חלילה וחס, אבל ר"ל כי הסעודות ההם לא למלאות את הכרס הן באים כאשר יחשבו הפתאים הסכלים, אבל באים להרבות בו הראוי להשיג וכו', ואלה הם הדברים שיש להם נגלה ונסתר, ושניהם אמת" עכ"ל שבילי אמונה. —

וכדברי אלה החכמים שהזכרנו הוא ממש דעת הגאון הראב"ן ז"ל, (בספרו מאמר השכל דף ט' ע"א וז"ל: יש במקום זה ר"ל גן עדן עוד גמול גשמי ממש לזמן התחיה, והוא מה שאמרו רבותינו ז"ל עתיד הקב"ה לעשות סעודה לצדיקים בגן עדן וכו', ודע כי אין הכוונה לצד מלוי הכרס ולהנאת הגרון כי אין זה ענין המכוון, אבל מאשר נודע כי בקצת המאכל והמשתה יתעורר כח הגוף ובהתעוררו תתחזק הנפש וכו' לפי שהמאכל והמשתה סבות לשמחת הלב וכו', ואפשר עוד כי המאכלים המעודנים מזככים הטבע ומרבים השכל, כמו שנאמר ונחמד העץ להשכיל, והדברים הפרטיים אשר יעדו ז"ל לסעודת המשתה דע לא נרחיק לקחת מקצתו על פשטיהם עם מה שנאמין שכלם הערות ומשלים וכו'" עיי"ש שמאריך, ודבריו המה ממש דברי הרשב"א ז"ל שהזכרנו. — ונבוא הפעם אל דברי הרב בעל מעשי ה' שהעמיד לו המחבר ריגייו לעדות ומעתיק דבריו כנ"ל, והמעיין שם בדברי בעל מעשי ה' ימצא גם שם ההפך מדבריו, כי בעל מעשי ה' אמר שם בפה מלא בזה"ל „כי ודאי עתיד הקב"ה לעשות סעודה גופנית לצדיקים לעתיד לבוא כפי המקובל אצלנו וכו'" עיי"ש שמאריך מאד ומצדיק דברי הראב"ד ז"ל במה שאמר על הרמב"ם שטוב היה לו השתיקה (לא כמו שנהג המחבר ריגייו שקלל ורגז בכה ושחק ואין נחת), גם מתרץ את הרמב"ם ז"ל ואמר שסעודה זו הגופנית מהלויתן ויין המשומר יעשה הקב"ה לצדיקים אשר יהיו בחיים עדנה בזמן התחיה ולא להמתים שיעמדו בתחיה, ולענין סעודה זו הגופנית אמר שגם הרמב"ם מסכים היותה גופנית, אך הטובה הרוחנית לצדיקים בעולם הנשמות נקראת ג"כ בשם סעודה *) ועליה כוון הרמב"ם

---

*) ומשנה מפורשת היא במסכת אבות „והכל מתוקן לסעודה, והכוונה שם השכר

שאמר שהסעודה היא הטובה המזומנת לצדיקים, ושעליה אמרו חז"ל בפה מלא שעה"ב אין בו לא אכילה ולא שתיה אלא צדיקים יושבים וכו' ונהנין מזיו השכינה, ובסוף הדרוש הביא הרב הזה משל ממלך שבנה פלטרין וכו' לחזק אמונה זו שסעודה זו לצדיקים בעת התחיה תהיה גופנית ממש לא משל, ומסיים בזה"ל „זאת האמונה (מסעודה הגופנית) לפנים בישראל עפ"י התורה ודברי הנביאים וכתובים ודברי חז"ל מבלתי הוציא אותם מפשוטם" עכ"ל הרב בעל מעשי ה'. — ומה שהביא לו המחבר ריגייו מדברי ר' משה אלבילאדו, עיינתי שם במקומו ואינו מדבר כלל מסעודת לויתן ושור הבר, אולם מפרש שם דברי אגדה ובו יבאר מלת לויתן דאיוב ע"ד הרמז — ונשמע נא הפעם מה בפיו של רבינו הרמב"ן ז"ל שמעמידו המחבר ריגייו לעדות מבלי הזכיר מקומו, וכאשר חפשתי בספרי הרמב"ן ראה זה מצאתי בפירושו על התורה בפסוק ויברא אלהים את התנינים הגדולים, וז"ל: „ורבותינו אמרו כי התנינים הגדולים הוא לויתן ובת זוגו שבראם זכר ונקבה והרג הנקבה ומלחה לצדיקים לעתיד לבוא, אפשר כי מפני זה לא היה ראוי שיאמר בהן ויהי כן כי לא עמדו עוד" עכ"ל הרמב"ן ז"ל. ודי לנו בזה לברר בטול דברי המחבר ריגייו, מה שהביא מן הרמב"ן, ולא נשאר לנו הפעם רק החסיד ר' אברהם ז"ל בנו של רבינו הגדול הרמב"ם ז"ל האומר שסעודה זו היא משל, אולם המעיין בדבריו יראה כי המחבר ריגייו בלבל את דברי החסיד הנ"ל, והפרש רב יש בין דברי החסיד הנ"ל ובין דברי המחבר הזה שלפנינו, כי המחבר שלפנינו אומר בפה מלא שהאמונה בסעודת לויתן כפשוטה היא מתנגדת אל עיקרי אמונה ולא חס המאמין על כבוד קונו, והחסיד הזה לא כן יחשוב, ואעפ"י שלדעתו הוא משל מ"מ אינו מגנה מי שיאמין כפשוטן, ושמע נא דבריו הנעימים והערבים לאזן שומע, וז"ל: „ומי שיקח מדבריהם ז"ל דברים אלו (של סעודה זו) וכיוצא בהן, לימות המשיח כפשוטן, יקח, ומי שיתן להם סוד הרי פשוטן משל, יש לו על מה שיסמוך, והוא דבריהם ע"ה שאמרו אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד בלבד" עכ"ל. ודבריו נמשכים אל מה שכתב שם לעיל מזה וז"ל: „לא נחלוק (על מי שמאמין כפשוטו סעודה זו) וכו' ואין בזה קלקול אמונה, כי כלם מאמינים שבימות המשיח אכילה ושתיה יש, ופריה ורביה, ככתוב והיה כי תרבו ופריתם בארץ בימים ההם נאם ה'" עכ"ל. — ועתה נבוא אל הרמב"ם עצמו,

---

והענש בעולם הרוחני, ותלמד מזה עוד דבר אחד, שגם. הענש הרוחני נקרא סעודה, והוא ע"ד מדרכיו ישבע סוג לב, וכדומה, — והשכר הרוחני הנקרא בשם סעודה, גם הוא ע"ד זה שבענו בבקר חסדך, וע"ד אמרו לדיק כי טוב כי פרי מעלליהם יאכלו.

אמת שכתב ביד החזקה שסעודה זו היא משל, אבל בכל זאת לא החליט שהפשוט אינו אמת, ותא חזי מאן גברא רבה דקא מסהיד עליה על זה, הוא הרב הגדול הרמב"ן ז"ל (עיין אגרת הרמב"ן להתנצלות ספר המורה) וז"ל: ואמת שמענו שהרב הגדול [הרמב"ם] מחזיק במדרשי רבותינו ובהגדותיהן, שכל הדברים יהיו כהוייתן בסעודה העתידה ביין המשומר ולויתן וכו', המחכה יראה והמכחיש לא יזכה לראותן, עכ"ל.

ומה שמביא המחבר ריגייו מספר שלחן ארבע לרבינו בחיי שאמר שסעודה זו תהיה דוקא גופנית; כבר אמרתי לעיל שלא נודע בברור אם רבינו בחיי חברו, והספר הזה שלחן ארבע לא אוכל להשיגו לעיין בדבריו בדבר סעודה זו, אך עיינתי בשפתי ישנים שמציין שם כל שעריו של הספר שלחן ארבע הזה ותוכן עניניו, ומצאתי בו שאמר בזה"ל „(שער) ד (מדבר) מסעודת הצדיקים לעתיד לבוא שהיא גופנית ורוחנית" עכ"ל שפתי ישנים, וא"כ דברי השלחן ארבע ממש דברי הרשב"א ויתר המחברים שהעתקנו דבריהם. ובספרו כד הקמח (אות ח' חתן) מבואר באריכות הענין הזה, ולולא כי ארכו לו שם הדברים ראויין היו להיות נעתקים פה, אך אסמוך על המעיינים שיעיינו בו וימצאו חפצם. ועתה נשמעה מה בפיו של הראב"ע וז"ל: שהצדיקים שמתו בגלות יחיו בבוא הגואל וכו' ואז יתענגו בלויתן ובזיז ובבהמות וימותו בפעם שנית ויחיו בתחית המתים בהיותם בעולם הבא שאינם אוכלים ושותים רק נהנים מזיו שכינה (בפרושו לדניאל י"ב, עיי"ש כל הענין).

והנה ערכנו פה לעין הקורא כל העדים שהעמיד לו המחבר ריגייו היינו רבינו סעדיה גאון, הבן עזרא, הרמב"ם, הרמב"ן, והרשב"א, ובעל שבילי אמונה, והראב"ן, ובעל מעשי ה' וכדומה, ובפה מלא כלם עונים ואומרים שסעודה זו תהיה כפשוטה ג"כ, וא"כ לפי דעת המחבר ריגייו ראוי הפעם שגם החכמים האלה יהיו נכללים ביחד עם רבינו הראב"ד ורבינו בחיי והגאון המהרש"א בכלל המון, מחבקי הבלים וכו', ולא נשאר הפעם אצל המחבר ריגייו בכלל החוקרים והחכמים האמתים ואוהבי חכמת הפילוסופיא והשלמים, רק מחבר ספר הזהר; יען שהוא אומר בהדיא שסעודת לויתן אינה כפשוטה! *)

---

*) ימים רבים אחר כתבי זאת הגיע לידי ספר ב"ע הנדפס בלאנדאן שחבר איש שנולד בדת היהודים, ומלעיג שם על דת ישראל, וראיתי שגם הוא מלעיג על ענין הסעודה של לויתן ועל חכמי ישראל המאמינים בה שהיא כפשוטה, ומי לא יראה שם שספר התורה והפילוסופיא היה בדבר הזה נר לרגלו ואור לנתיבתו"). וכבר אמרו חכמינו ז"ל חכמים הזהרו

") אמר המחבר אין לך דת בעולם שיהיו כל ענפיה ופרטותיה תמיד מסכימים עם ההיקש הטבעי ומופתי העיון, ואף היסודות ההכרחיות שבדתות והנראות חזקות, אם נעיז פנינו

וטעם הדבר באמת שהניחו חכמי ישראל הדבר הזה כפשוטו; לפי שחכמי ישראל מאמינים אמונה שלמה שתהיה תחית המתים, היינו שיעמדו המתים בגופיהם, נגד דעת האומרים שאין שכר ועגש לגוף כלל כי אם לנפש לבד, עיין הרשב"א שם וכמבואר באריכות בספר העיקרים (מאמר רביעי מפרק תשעה ועשרים והלאה) ובהרבה מחברים זולתם, וכיון שיהיו בגופם יצרכו לאכילה ושתיה, והגאון רבינו סעדיה בספרו האמונות והדעות דפוס ברלין (מאמר ז' פרק ב') כתב וז"ל: (שאלה) הששית (אשר ישאלון על ענין המתים שיחיו לימות המשיח) אם יאכלון וישתון וישאו נשים? ואומר, כן, (ר"ל כן יהיה שיאכלו וישתו וישאו נשים) כמו שבן הצרפתית אשר החיהו הבורא ע"י אליהו הנביא ובן השונמית ע"י אלישע אכלו ושתו ויתכן שנשאו נשים עכ"ל רבינו סעדיה גאון. וסעודה זו תהיה בזמן התחיה בעולם הזה, ולא בעולם הנשמות, לא כמו שחשב המחבר ריגייו שכוונת התלמוד בסעודת לויתן הוא בעולם הנשמות כמו שנראה מדבריו באמרו: כי פשיטותן יתנגד אל עיקרי אמונה וכו' ומרוחניות הנפש וכו' וזולתו מהלשונות ומאמרים שהביא כמו שהעתקנו דבריו לעיל, ועיין כסף משנה שם וז"ל: ולי נראה שאין חלוק בין רבינו והראב"ד אלא בשמות בלבד, דלרבינו העולם שאחר המות נקרא העולם הבא, וכו' וכו' עיי"ש.

ודע שהלשון עולם הבא מצאתי בתלמוד גם על ימות המשיח, עיין כתובות (דף קי"א) בד"ה ודם ענב תשתה חמר אמרו לא כעולם הזה עולם הבא, עיין שם כל הענין.

ויען שהשכר והענש יהיו לגוף ונפש יחד והוא תחית המתים אחד משלש עשרה עיקרים ופנה גדולה בדת, לזאת האמין הרשב"א ז"ל בסעודה זו שתהיה כפשוטה, אף שבכל המדרשות והאגדות בתלמוד נהג הרשב"א להוציא כל דבר זר מפשיטותו ולתת לו מהלכים בין הרמזים ודרכי המחקר, אך פה בענין הסעודה ראה להכרח לקיימה גם בדברים כמשמען, עיין היטב ברשב"א שם כי מאריך הרבה, — ובדרכו הלכו כל גדולי ישראל וכן בדרך זו הלך גם המהרש"א ז"ל אע"פ שבכל התלמוד

בדבריהם, ואמרו הוי זהיר בדבריך שמא מתוכם ילמדו לשקר, ועוד זולתו כמה ענינים שכתב המחבר הזה בעל כ"ע, ותודה לה' כבר יצאתי נגדו ובטלתי כל דבריו בספרי הגדול שחברתי לתכלית זו, המכונה בשם **זרובבל**:

ונשלח רסן מעל שפתותינו להטיל בהם ספקות, פעם ע"י שאלות הגיוניות ופעם על דרך החדוד וההתול, כמו שנוהגין ליצני הדור בענינים של חול; עד מהרה יפול שמקרה של הדת ואשיותיה ירופפו ויפלו החתם, ותהיה תל עולם, כי כן דרך הלצון בקטן החל ובגדול כלה,

זה דרכו להוציא ממשמעותה כל הגדה זרה, אולם בהגדה זו הניח הדבר כמשמעו מטעם שאמרנו, וראה שהמהרש"א ז"ל היה נזהר בלשונו, כי לא אמר שאין בו רמז כלל; כי גם הוא האמין שיש בו ג"כ רמז כמו כל חכמי ישראל והרשב"א, אולם אמר שיש לנו להאמין בדברים האלה כפשטן, וזהו שדקדק לומר: ואף שהמפרשים (כוון אל הרשב"א ויתר חכמי ישראל) האריכו בדרוש הזה לפי כוונתם, אין הדברים יוצאים ממשמען" עכ"ל. ר"ל מכל מקום אין הדברים יוצאים ממשמען ג"כ; כי המהרש"א ז"ל (לפי הנראה) לא נשארו לו דברים חדשים להגיד בענין סעודה זו על דרך הרמז מפני שכבר שאבו הקדמונים לו כל מעין הרמז בדבר הזה. ובפרט הרשב"א, לכן בא להגיד דעתו בקצרה שגם הוא מסכים לדברי המפרשים הקדמונים שאמרו שאעפ"י שיש בו רמז, מכל מקום אין הדבר יוצא ממשמעותו ג"כ, וראה דבר נפלא ששתי מלות בדברי המהרש"א שדלג המחבר ריגייו (בהעתקתו דברי המהרש"א) המה היו בעוכריו, וז"ל המהרש"א בשלמות: ודע כי יש לנו להאמין בכל הדברים האלה בפשטן, ואף שהמפרשים האריכו בדרוש הזה לפי כוונתם ועיין שם, אין הדברים יוצאים ממשמען ודו"ק" עכ"ל. שתי מלות האלה „ועיין שם" דלג המחבר ריגייו (ואולי שלא במתכוון), וכוונתו של המהרש"א היתה שהרמזים האלה אשר נמצאו במאמר הזה ראוים שיעיין שם הקורא במפרשים האלו, ואולי בעבור זה לא כתב סתם „עיין שם", אולם „ועיין שם" כאלו אמר „גם עיין שם", מעורר את הקורא לעיין גם שם כי שם ימצא דברים טובים ונכבדים.

וכדעת המהרש"א ג"כ דעת החכם הגדול אברבנאל בפרושו על התורה בפרשת בראשית בפסוק ויברא אלהים את התנינים וז"ל: „ואולי שלויתן ובת זוגו שזכרו רבותינו מאלה היו, עם היות שהפילוסופים מבני עמנו ייחסו לאותה הגדה ענינים עמוקים מהחכמה, ואין צורך אליהם במקום הזה" עכ"ל אברבנאל. ומי לא יתבונן במליצה זו שמכלכל פה האברבנאל את דבריו לאמר: „במקום הזה" המורה באצבע שבמקום הזה הוא הכרח גדול ופנה לדת להאמין הדברים כפשטן בכדי לחזק אמונת העיקרית בדת והוא תחית המתים לגוף ונפש יחד דוקא בעולם העשיה שאנחנו בו נגד דעת הפילוסופים האומרים שהשארה לא תהיה כ"א לנפש לבד בעולם האצילות. והנני להעתיק פה בקצרה דעת הרמב"ם בענין הזה הנמצאת בספריו (קבצם כעמיר גרנה הגאון מהרמ"א הנזכר), וז"ל הרמב"ם בספרו יד החזקה: ומכללם (שאין להם חלק לעה"ב) הכופר בתחית המתים עכ"ל, ובפרק חלק כתב ג"כ בפרוש כי תחית המתים עיקר התורה, ואין למי שלא יאמין בה חלק בתורת משה וכו', גם באגרתו „תחית המתים" כתב וז"ל: ויהי בשנת אתק"י לשטרות באה אלי מגלה מתימן, לשאול ממני קצת דברים, ואמרו שיש ביניהם אנשים שגזרו ואמרו כי הגוף יכלה ויאבד ולא תשוב הנפש אליו אחרי צאתה, וכי השכר

והענש הוא לנפש לבדה, והביאו ראיה ממה שאמרנו אנחנו וכו' ושאלו ממני להשיב להם על ענין זה, ובארנו להם כי תחית המתים הוא מעיקרי התורה, רוצה לומר להשיב הנפש אל הגוף, ולא יתכן להוציא הפסוקים האמורים בענין זה מפשטן וכו'. עוד כתב שם וז"ל: אומר כי תחית המתים הגלויה וידועה באומתנו המוסכם עליה וכו' הוא חזרת הנפש אל-הגוף אחרי הפרדה ממנו, ודבר זה לא נשמע מעולם באומתנו מי שחלק עליו, ואין להוציא הדברים מפשוטן ואסור לחשוד לאחד מבעלי הדת שיאמר הפך זה. עוד כתב שם, כי מי שיכחיש דבר זה הנה הוא מכחיש כל הנסים, והכחשת הנסים כפירה בעיקר ויציאה מן הדת, ואין בכל דברינו מה שיורה על הכחשת חזרת הנפש אל הגוף אלא ההפך, ומי שרוצה ליחס לנו סברא הפך סברתנו ויפרש דברינו בענין רחוק כדי שיכריע לכף חובה הוא עתיד ליתן את הדין, ומשפטו משפט כל איש בליעל חושד כשרים, ואי אפשר לשום אדם שיאמר אחר כל כך ברור שבררנו כי תחית המתים שבמקרא משל, עיין שם הדברים באריכות.

והנני לסיים את הענין הזה בדברי הרב הגדול ר' יהודה הלוי ז"ל בעל הכוזרי (כוזרי מאמר חמישי סימן י"ד) מה ששם בפי החבר, המראה שם יתרון גדול לדעת בעלי התורה על דעת הפילוסופים. הנה הוא אומר למלך הכוזר וז"ל: „לא תצטער בחקור איך התהוו הגשמיים ואיך נקשרו בהם הנפשות, ולא תתרחק נפשך מקבול הרקיע והמים אשר מעל לשמים והשדים אשר יזכירום רבותינו, והספורים המקווים מן ימות המשיח ותחית המתים והעולם הבא וכו', והמסופר הצודק המקובל כבר אמת אצלנו היעודים, הניחם יהיו רוחניים או גשמיים, ואם נמשיך דרכי ההגיון לקיים הדעות בם ולבטלם, יכלו החיים בלעדי תולדה" עכ"ל. וז"ל הפילוסוף והגאון בעל אוצר נחמד בבאורו למאמר זה: יהיו רוחניים או גשמיים: אין לנו לחקור על ענין הנפש שכרה וענשה אחר מות הגוף, כי לו יתברך לבדו נגלה זה ואין מעצור לפלאיו, יוכל שיהיו רוחניים ועולם התחיה יהיה לנשמות בלבד כדעת הרמב"ם, או גשמיים ר"ל להגוף עם הנפש כדעת הראב"ד, והוא בפ"ח מהלכות תשובה כתב הרמב"ם ז"ל העולם הבא אין בו גוף, וכתב עליו הראב"ד ז"ל דברי האיש הזה בעיני קרובים למי שאומר אין תחית המתים לגופות אלא לנשמות בלבד, וחי ראשי לא היתה דעת חז"ל ע"ז וכו' (עכ"ל הראב"ד), ואם נסיר לבנו אחר חקירות הקישיות, החיים יכלו בלתי יולד לנו שום דבר אמתי" עכ"ל אוצר נחמד. הנך רואה קורא נחמד! שאין לנו מופת ולא ראיה אם היעודים האלה יהיו רוחניים או גשמיים בעדות אלה שני גאוני עולם ופילוסופים מובהקים והם אומרים שכל היקשי הגיון וכל חיי האדם אין בכחם לברר איזו דעה משתי דעות אלו היא האמתית, מעתה איך הרב המחבר ריגייו לבד זורה הלאה במפולת יד הדעה הזו של גשמיים ברגע כמימריה,

ונזרה היא מלפניו והדת נתנה מכס משפטו *) מני שים טעם כל די יאמר שָׁלָה שהיעודים האלה לעולם הבא יהיו גשמיים, הַדָּמִין יתעבד. וּבַיְתֵהּ נְוָלִי יִשְׁתַּוֵּה, כל קבל די לא יהוי אגרא לגשמא כלל, והמאמין כפשוטו הוא פתי ומחבק הבלים. גזרה גזרתי חקה חקקתי, נאם ריגייו.

הערה:

וידעתי שימצאו אנשים היום שיעקמו שפתיהם ויצחקו בקרבם לאמר צחוק עשה לנו המשיג הזה בהביאו דברי הר"י הלוי ואוצר נחמד, מי לא ידע כי בקר עבות היה להמחברים הללו, כי עוד לא נגה עליהם אור ההשכלה כמונו היום, אנחנו הגברים המזוקקים שבעתים מכל דעה כוזבת, וכבר גזר קיל"ר (במחברת ציון משנת תר"א הגיעו אלי ממנה כמה עלים לתשורה) שאין רוחניים כלל במציאות, ובמלאכים ישים תהלה, לאמר לא היו ולא נבראו **) מכ"ש שדים, ואלה השנים הר"י הלוי ואוצר נחמד אף במציאות השדים מאמינים כמו שמעתיק פה דבריהם המשיג, וכבר נכונו ללצים שפטים, וגרש לץ המבקר ספר ב"י באננאלען, ויצא מדון על המשיג הזה (עיין בסוף הספר הזה) וכל הרוחניים כלה גרש יגרשו מתחת שמי ה'.

אך אתפלא על המחבר קיל"ר, כל כך יש בידו, על העדר מציאות המלאכים והשדים והוא נחבא אל הכלים וירא לחתום שמו בישר כי אם בסימנים קיל"ר? (בסימני ר' יהודה דצ"ך וכו') ולמה נחבא? הוכח יוכיח בגלוי עפ"י מופתים חותכים, ואמן גדול יקרא כי עלה בחכמה על חכמי התלמוד ורבינו סעדיה גאון, והרמב"ם, ואברבנאל, ור' משה מדעסויא, וחכמים זולתם אין מספר אשר חיו בכסלות ויאמינו במציאותם, וכן אריסטוטלוס וזולתו הרבה מן חכמי היונים והרומיים והערביים וזולתן, ואם אין, למה יפסידו אלה מכחישי הרוחניים הזמן היקר לשוא? ולמה ישגו בדברים רק בעבור הרעימה ברעש ורעם. האנשים הכותבים ענינים כאלה בלי טעם וסברא, ידמו כשור וכפרה, המעלים גרה,

---

*) כן היא מליצת הרב המחבר ריגייו בספרו אגרות יש"ר כשבא לבקר איזה ספר קדמון אף מגדולי רבותינו, פתח ואמר בזה"ל: בשבתי היום על כס המשפט, ועוד מליצות בדומה לה, כאלה הבאות בפיוט ונתנה תקף וזולתו השאולות מהמקראות, מליצות נאותות לה' לבדו, עת יושב לכסא ביום הדין לשפוט את כל הארץ.

**) מיום עמדי על דעתי נפלאתי מאד על הפייטן באמרו: ומלאכים יחפזון וחיל ורעדה יאחזון ויאמרו הנה יום הדין! מה למלאכים וליום הדין? על מה ידונו? הלא לא חטאו מעולם? ובמה ידונו? האם במכאובים? או במיתה? הלא נקיי חמר המה! אך הפעם סרה הפליאה, הלא יחילו מאימת יום הדין של המחברים החדשים, בקומם למשפט עמהם, לגזור עליהם שאינם נבראים כלל, ולא באו במציאות.

ובפרט בענינים ישנים אשר כבר נאמרו ונשנו והתפוצצו עליהם הררי עד, (עיין מחברת ציון שנת תר"א צד 158 דברי קיל"ר הנ"ל *).

בצד 80 בפנים ובהערה וז"ל :

„(מהמנהגים שאין למו זכר כלל) כגון מה שנהגו לבחור באיש אחד שיתפוש הנער בשעה שנמול וקורין לו סנדק, דבר זה לא נזכר לא בגמרא ולא ברמב"ם וגם הסמ"ג ובעל הטורים ובית יוסף והשלחן ערוך וזולת מהפוסקים לא זכרו מזה כלום, ואינם אלא חדוש שנתחדש בימי בעל המפה (הוא הרמ"א) שכתב כן בהגהותיו (יורה דעה סימן רס"ה) על פי מה שמצא בהגהות מיימוניות (פ"ג דמילה) והן עצמן בנו סברתם על סמך חלוש הנמצא במדרש שוחר טוב על פסוק כל עצמותי תאמרנה, וידוע שאין להוציא שום דין מן המדרשות, גם הילקוט הביא המדרש הזה בתהלים (סימן תשכ"ג) בשם מדרש סוף דבר וכו'. וראוי לידע ולהודיע שאינו רק מנהג מחודש וכו', ותדע שכן הוא (ר"ל שהוא מנהג מחודש) שהרי אפילו שם סנדק אינו נגזר לא מלשון עברית ולא מלשון כשדית, ובעל הערוך לא הביאו כלל, גם ר' אליהו בחור ובעל צמח דוד וכו', אך האמת הוא כי הוא שם יוני וממנו אמרו בלשון רומי syndesos שהוראתו על מי שהוא ממונה לעשות איזו שליחות" עד כאן לשון החכם ריגייו.

---

*) ותדע שכל הבקיאות מספרי הזהר וחכמי קבלה וחכמי העמים הקדמונים שמסדר שם (על הסדר מציאות המלאכים) (מחברת ציון מצד 158 עד סוף 163 שהזכרנו) הכל לקח מספר נשמת חיים לרבינו מנשה בן ישראל. וראוי לכל קורא משכיל ונאמן רוח לעיין היטב בנשמת חיים אחר אשר יקרא הדרוש בציון מהמחבר הזה, ואז גם זאת לבבו יבין כי יורה המחבר חציו גם נגד השארת הנפש; אך תודה לה' כל הוכחותיו לא מצאו ידיהם; כי המאמין בהשארת הנפש אחר המות היינו שהנשמות קיימות בחיים, וזוכרות כל מה שהיה עמהם בהיותן בגופות, והנשמות הטובות מתענגות תענוג רוחני, כל אחת ואחת כפי מדרגתה; והרעות מהנה מקבלות ענש רוחני ומרגישות צער ג"כ לפי מדרגתן, כמוסכם מכל חכמי הפילוסופים (מלבד הקבלה האמתית אשר קבלו רבותינו מהנביאים); א"כ המאמין בזה, בהכרח צריך שיאמין במציאות הרוחניים זולת ה'; כי הנשמות המה רוחות ולא גופות, ומדוע יהיה רחוק מהשכל מציאות המלאכים והשדים? ותהיינה הנשמות הטהורות של צדיקים וחסידים, המלאכים, והרעות היינו נשמות של הרשעים, השדים (וכן דעת היוסיפון לרומיים שהשדים המה הנשמות של המתים הללו שלא מצאו מנוחה, עיי"ש כל הענין, וכן הוא דעת פילון היהודי) ומקרא מלא הוא (שנשמות הצדיקים המה מלאכים) ונתתי לך מהלכים בין העומדים האלה (זכריה ז'); וא"כ מי שמכחיש מציאות המלאכים והשדים הוא בלתי מאמין במציאות הרוחניים חוץ לה' יתברך, וא"כ אינו מאמין בהשארת הנפש, והרמב"ם ז"ל וזולתו מקדמונינו שכחשו במציאות השדים, היתה הכחשתם רק על התגלותם לבני אדם, וכל המסופר מהם מעשיות כאלה.

ועתה קוראים נעימים! הבה נרדה לראות את המגדל אשר בנה לו זה החכם ריגייו, אם לא תאמרו כי מגדל הפורח באויר הוא.

א) מה שכתב המחבר ריגייו שהגמרא והרמב"ם והטור והבית יוסף ושלחן ערוך וזולתם מהפוסקים אינם מזכירים כלל המנהג הזה „לבחור באיש אחד שיתפוש הנער בשעה שנמול" אינו כן, והוא באמת מנהג קדום מאד ומוזכר גם בגמרא ובמדרש ובטור ובבית יוסף ובש"ע ובהרבה פוסקים ישנים וחדשים, כמו שאברר להלן, והרמ"א לא היה הראשון, וגם הגהות מיימוני לא בנה סברא בזה, אך הגהות מיימוני נותן טעם לדבר מדוע מחבבים כל כך המנהג הזה של סנדק, והביא לזה ראיה מהמדרש שוחר טוב שהיו גם מאז ומקדם מחבבים המנהג הזה, שאמרו שם אני עושה סנדיקוס לילדים, וכמו שאבאר להלן דברי המדרש, והמחבר ריגייו לא ירד לתוך דבריו שם בהגהות מיימוני, כי הגהות מיימוני קורא לסנדיקוס בשם בעל ברית, וכן כתב אבודרהם שהסנדיקוס הוא בעל הברית, וכן כתב במהרי"ל (והוא נפטר בשנת קפ"ו לאלף הששי) וזה לשונו: כשנעשה המהרי"ל בעל ברית והוא קרוי סנדק בלשון חכמים וכו' ואמר (מהרי"ל) שגדול מצות בעל הברית ממצות המוהל וכו' [וכן הביא גם הוא המדרש שוחר טוב הנ"ל] וכן אמר התשבי שהלועזים קורין להסנדק בשם בעל ברית ובלעז קוֹמְפַּאַרֵי ובלשון אשכנז גֵיוַאטֶר עכ"ל התשבי, וכן כתב בוקסטארף בשרשים שלו ערך סַנְדָק שהוא האוחז את הילד בשעת המילה (איין געפאטער) וגם נקרא בעל ברית, עכ"ל. וכן מצינו בהרבה פוסקים שקורין להסנדק בשם בעל ברית וכמו שנבאר להלן *) וכן בנוסח הרחמן בברכת המזון בסעודת ברית מילה, יכנה את הסנדק בשם בעל ברית והכוונה בשם בעל ברית כמו אדון הברית, כי בעל בעברית פירושו אדון וכמבואר להלן, וכן נקרא הסנדק בפי הקדמונים לפעמים בשם „שליח" בעברית, והוא העתקה הנכונה מן סנדק, ולפעמים ע"ש פעולתו „תופש

---

*) וצריך שתדע שבכמה מקומות בוחרים לענין זה שני אנשים, אחד והוא הסנדק היושב על הכסא, והשני הוא הנקרא געפאטער המקבל הילד בעזרת הכנסת מיד הנשים המבילות התינוק, ויש מקומות שמכבדים הרבה אנשים להחזיק את הילד ויתן מיד ליד ומזרוע לזרוע עד הסנדק, ויש מקומות שהגעפאטער הוא הסנדק, ועיין שו"ע יו"ד סימן רס"ה שהזכרנו סעיף י"א בהג"ה. — והתאר קוואטער בלשוננו וכן השם המקרה קוואטערשאפט המה מלות אשכנזיות נשחתות מן gevatterschaft, gevatter וכן השם גיואטר שמזכיר התשבי הוא ג"כ נשחת מן gevatter שהזכרנו, וכן נהוג מנהג זה גם אצל הנוצרים מאז ומקדם, שבוחרים איש מכובד לתפוש הילד ההובא להתנצר היינו לטבלו כמנהגם, ונקרא האיש הזה ג"כ בשם געפאטער והכבוד נעפאטערשאפט בלשון אשכנזית ובלשון רומית baptisimi sponsor ר"ל ערוב הטבילה.

הנער", וכפי הנראה לא עיין כלל המחבר ריגייו אף בהגהות מיימוני במקומו על הרמב"ם (פ"ג דמילה) וראה רק בש"ע שמביא הרמ"א דבריו. כי אם היה המחבר ריגייו מעיין בו במקומו היה מרים עיניו לעיין בגוף הרמב"ם והיה רואה שם דברי הראב"ד שמזכיר בפה מלא סנדיקוס, וז"ל הראב"ד שם: ונהגו אצלנו שהסנדיקוס מברך להכניסו (אם אין שם אביו) עכ"ל הראב"ד. והנה הראב"ד הוא פסקן קדמון והיה בזמן הרמב"ם אך גדול ממנו בשנים *) ואחר הראב"ד מזכיר גם החכם אבודרהם את השם סנדק כמו שהזכרנו והוא היה בסוף המאה הראשונה לאלף הששי, והנך רואה קורא נעים! שיותר הרבה משלש מאות שנה לפני הרמ"א כבר מזכיר הראב"ד את שם סנדק וכמנהג ישן נושן, ובאמת הוא מנהג ישן נושן מאד, כי המדרש שוחר טוב מזכירו, והמנהג הזה אינו סמך חלוש כמו שחשב החכם ריגייו ושנתחדש בזמן הרמ"א וכו', חלילה! אין זה סברא ואין זה סמך ולא כדרך אסמכתות ורמזים שנהגו לפעמים המחברים לתלות סברותיהם באיזה דרש הנמצא במדרשים, אבל מדברי המדרש הזה נראה בעליל שהיה מנהג זה מנהג קדום ולמצוה חשבוהו אז (אף אם לא נרצה לקבל הדרוש הזה בעצמו לדבר אמתי ונאמר עליו המליצה הנהוגה „והדרשה תדרש"); כי המדרש הזה הולך ומונה על הפסוק כל עצמותי תאמרנה כל אבר ואבר שעשה בו דוד המלך דבר מצוה, ואמר בראש אני מניח תפלין וכו' וכן הולך ומונה כל אבר ואבר והמצות שעשה במו, עד שמגיע לאברי הברכים, ואמר בברכי אני עושה סנדיקוס לילדים, עד כאן דברי מדרש שוחר טוב. ומי לא יודה שבזמן חבור מדרש שוחר טוב כבר היה נודע השם סנדק ומנהג זה היה מנהג יקר ונכבד מאד, עד שחשבוהו למצוה כנ"ל (אף אם נרחיק להאמין כפשוטו שדוד המלך אמר כן כמו שדורש המדרש). ולכן צדקו מאד דברי הגהות מיימוני בענין זה; כי אחר שהיה בעיניו לפלא בראותו שמחבבים מאד המנהג הזה וכמצוה רבה תחשב, לזאת הביא את המדרש הזה שבו נראה בעליל שגם בימים הקדמונים היה המנהג הזה נכבד ויקר מאד ולמצוה רבה חשבוהו. וא"כ לשוא שמח המחבר ריגייו שגלה לנו דבר יקר שהמנהג הזה חדש הוא באמרו: „וראוי לידע ולהודיע שאינו רק מנהג מחודש". — ואם לא היה אפילו המנהג הזה נמצא בשום מקום רק בהגהות מיימוני, כדאי הוא לסמוך עליו, הלא מראשי חכמי ישראל הוא, והוא היה חבר לרבינו מרדכי ז"ל בעל המרדכי, וגם היה גיסו, וחבר לרבינו הרא"ש ז"ל; כי שלשתן היו תלמידי רבינו מאיר ב"ר ברוך מרוטנבורג (נפטר שנת ס"ה לאלף הששי). וז"ל הגאון מהר"ל בן

---

*) וז"ל התשב"ץ בתשובותיו (חלק ראשון סימן ע"ד) ובתשובה להראב"ד מצינו שאמר על ר' משה (בן מיימון) „הוא נער ואנחנו ישישים" עכ"ל.

חביב בתשובותיו (סימן ק"ל): „ומה שכתבת מאן נינהו הספרים, הנה"ה בעלמא! אומר: הלא אם קטן בעל הגהות מיימוני בעיניך, גדול הוא בעיני כל ישראל, כי כפי מה שקבלנו היה חברו של המרדכי והרא"ש ושלשתם תלמידי מהר"ם אשר כל האשכנזים תמיד פוסקים הלכה למעשה כמותו לגדל חכמתו והיותו אחרון וכו'" עכ"ל.

ועתה אסדר כל הגדולים (מלבד אלה שהזכרתי לעיל) שמזכירים המנהג הזה: מהר"מ רוטנבורג רבו בתשובותיו (תשובה תתקמ"ט) מזכיר הסנדק בשם בעל ברית, וכן רבינו פרץ הכהן (נפטר בשנת ק"מ לאלף הששי) מזכיר את הסנדק בשם בעל ברית (עיין מהרי"ל הלכות מילה בתחלתה), ורבינו אליעזר (היה סוף אלף החמישי) כתב וז"ל: דמסירתו (את התינוק) לבעל ברית הוי הכנסתו לברית עכ"ל (הובא בתשובות מהר"מ אלאשקר תשובה י"ח). הטור ביורה דעה הלכות מילה סימן רס"ה קורא את הסנדק בשם תופש הנער, וז"ל: ונוהגין בכל המקומות (שאם אין אבי הבן לברך להכניסו) שיברך אותה (ברכה להכניסו) מי שתופש הנער, וכן כתב הראב"ד [כוון אל מה שהעתקנו לעיל מהראב"ד שאמר שהסנדיקום מברך להכניסו אם אין אבי הבן] עכ"ל הטור. — הבית יוסף על הטור שם אמר בשם הסמ"ק „שתופס הנער הוא כמו השליח ב"ד" וכן נקרא הסנדק בתשובות הגאונים בשם שליח, ואמרו שם בתשובות הגאונים בשם ההסיד ז"ל שהאב בעצמו צריך שיהיה תופס הנער למילה ולא השליח, והחסיד הזה הוא לפי דעת הגאון מהר"ם אלאשקר קדמון גדול מאד ושמו ר' חנינא החסיד איש ירושלים שאמרו עליו שם הגאונים שקבלו מרוב הקבלות הערוכות לו מימי התנאים, עיי"ש בתשובה הנזכרת, וכן מביאים הגאונים שם בתשובה (עיין תשובת מהר"ם אלאשקר שם) כמה מאמרים מתלמוד ירושלמי שקרא את הסנדק בשם שליח, ואע"כ נראה בעליל שגם בזמן חכמי תלמוד ירושלמי היה המנהג לבחור סנדק והוא השליח, אך התלמוד אמר שם שמצוה יותר שהאב בעצמו יתעסק בזה ולא אחר וכמו שכתבו הגאונים הנ"ל.

והנה ערכתי לך בזה קורא נעים! את התלמוד ירושלמי ומדרש שוחר טוב, וגאונים קדמאין והראב"ד ורבינו אליעזר והר"מ רוטנבורג ורבינו פרץ והסמ"ק והגהות מיימוני והאבודרהם ומהרי"ל ורבינו יעקב בעל הטורים והבית יוסף והרמ"א ומהר"ם אלאשקר (ומי יודע כמה פוסקים זולתם הנעלמים ממני) שמזכירים מנהג זה.

ב) כתב החכם ריגייו וז"ל:

„וידוע שאין להוציא שום דין מהמדרשות" עכ"ל.

פתח בשור וסיים בבור! מדבר ממנהג, ופתאום נתהפך לו המנהג לדין, ובאמת מוציאים הפוסקים הרבה מנהגים מן המדרשים כידוע לכל לומד התוספות והרא"ש, הטור והב"י, וש"ע ויתר ספרי הפוסקים עד שאין מהצרך להביא דוגמאות על זה, והמתעקש בזה אומרים לו זיל

גמור, או שאל זקניך ויגידו לך, מלמדיך ויאמרו לך. אך אביא דוגמא אחת מהלכה זו עצמה (היינו הלכות מילה) שעסק בה המחבר ריגייו מדי כתבו הענין הזה, וחפש בטור יורה דעה הלכות מילה בחורין ובסדקין למצוא מנהג סנדק, והנה בהלכה זו עצמה ובסימן זה עצמו שהתעסק בו החכם ריגייו כתב שם הטור וז"ל: ונוהגין על פי המדרש לעשות כסא לאליהו על שאמר קנא קנאתי לה' וכו' (וכמו שאעתיק להלן המדרש הזה והוא בפרקי דר' אליעזר). ודבר נפלא הוא שהחכם ריגייו כאשר רצה לחזק דעת המתירים להתפלל בגלוי הראש הוא נשען על דברי המדרש כעל עמוד ברזל, וז"ל החכם ריגייו (עיין בספרו להלן צד 135 בהערה) ומהרש"ל מביא ראיה להיתר ממה שמצינו שאמר הקב"ה לישראל לא הטרחתי אתכם לקרות קריאת שמע פרועי ראש עכ"ל המהרש"ל וע"כ לשון החכם ריגייו. ודע קורא נעים! שמהרש"ל מביא זאת מהבית יוסף, והב"י (בא"ח סימן ס"א) מביא המאמר הזה מהמדרש, והוא נמצא באמת בויקרא רבה (פרשה כ"ז) וכן מצאתיו עוד באגדת ירושלמי (שהוא ממש דברי המדרש רבה) ונתחבר אחר המדרש רבה.

ג) כתב החכם ריגייו וז"ל:

„גם הילקוט הביא המדרש הזה בתהלים סימן תשכ"ג" עד כאן לשונו.

ראשונה אם מאמר הילקוט הזה הוא מדברי מדרש שוחר טוב, א"כ מה חדוש בא להשמיענו בזה החכם ריגייו? אין זאת כי אם להראות שמצא ג"כ בילקוט שמביא המדרש הזה.

אך גם הבקיאות הזה לקח ממוסף הערוך ערך סנדיקוס שמביא דברי הילקוט במזמור ריבה ה' את יריבי, והמזמור הזה הוא בתהלים ל"ה שבו נמצא הפסוק כל עצמותי תאמרנה שהזכרנו, ולא הדש בזה החכם המחבר ריגייו דבר כ"א שהוסיף הסימן מהילקוט „תשכ"ג" ולא יותר, והעמיד הסימן של הילקוט תמורת מזמור ריבה ה' את יריבי שמעתיק המוסף.

ומה שכתב החכם המחבר ריגייו שהילקוט מביא זאת בשם מדרש סוף דבר עכ"ל. לא אדע ולא אבין כוונתו, ומעולם לא שמעתי מדרש ששמו סוף דבר, כי לדעתי שתי מלות אלה סוף דבר המה דברי הילקוט, שמביא ראשונה הפסיקתא רבתי ג"כ קצת מענין זה, או אולי נמצא גם זה בפסיקתא רבתי, כי אין בידי פסיקתא זו לעיין עליו. סוף דבר לא אדע, ואולי שמע או ידע המחבר ריגייו, כי לו ספרים רבים מאד ישנים והדשים, וקורא כל ענינים הדשים, כי לקח על עצמו טרדות גדולה להריץ אגרות בתמידות לכל באי עולם, ידו בכל ויד כל אדם בו.

ד) כתב החכם המחבר ריגייו וז"ל:

„ותדע שכן הוא (ר"ל מנהג חדש) שהרי אפילו שם סנדק אינו

נגזר לא מלשון עברית ולא מלשון כשדית וכו' והוא לשון יונית וכו'" עכ"ל.

כבר הראית לדעת שאין שם זה חדש, כי כבר מזכיר מדרש שוחר טוב השם הזה סנדיקוס, ועוד מה יענה החכם ריגייו על שם אפיקומן שהוא ג"כ לשון יונית ממש, האם נאמר שאכילת אפיקומן הוא ג"כ דבר חדש? וכדומה. ואדרבה השם הזה סנדיקוס להיותו לשון יונית זאת לעדה שהוא מנהג קדום מאד עוד לפני זמן חבור המשנה כמו אפיקומן שהזכרנו, והדומה לו מהתבות היוניות שהשתמשו היהודים אז, והנמצאות מהם הרבה במשנה ותלמוד ומדרשים, ואם היה זה מנהג חדש, איך יכנו היהודים למנהגם המחודש בלשון יונית syndicos והיא תבה ישנה בלשון יונית? ומן לשון יונית בא שם זה ללשון רומית syndicus והוראתו איין פערארדנטער אדוואקאט, ראטה געבער בייא איינער שטאדט אונד געמיינדע, ומזה גם בלשון רוסיא סינדיק, וכן בלשון פולניא syndyk וכן היה נקרא אצל היהודים בארץ פולין בזמן ד' ארצות השתדלן בשם סינדיקוס או סינדיק *) ומזה משתמשים גם היהודים אל בעל הברית, ויאות מאד השם הזה אל האיש הנבחר למצוה זו, איש המיוחד והנכבד בעיר כהרב או ראש העדה וכדומה שנתכבד לישב על כסא של אליהו, ואולי במקום אליהו, והמביא את התינוק לפני כס המשפט הזה ומניחו לפני ה' להכניסו בבריתו, וכבר בררנו בספרנו בית יהודה שקדמונינו מחכמי ישראל נהגו להשתמש בתבות יוניות שיש במו הוראות ידועות, אשר אם היו רוצים להעתיקם בלשון הקדש לא מצאו תבה כזו ממש שתהיה כוללת ומקפת כל יסודי הוראה זו של תבה היונית, והשתמשו בתבה זו היונית, ולפעמים נתנו לה תמונה עברית וקבלוה אל לשון הקדש, עיי"ש. — וענין כסא של אליהו כבר נמצא בפרקי דר' אליעזר (והוא לר' אליעזר הגדול תלמיד ר' יוחנן בן זכאי שהיה בזמן החרבן) שהיה גם אז בזמנו המנהג הזה של כסא אליהו ז"ל, וז"ל פרקי דר' אליעזר (הובא ממנו ברד"ק סוף מלאכי, ובאבודרהם הלכות ברכות מילה, וכן הוא בילקוט בשנוי לשון קצת): מכאן התקינו חכמים להיות עושין כסא הכבוד למלאך הברית שנקרא אליהו מלאך הברית שנאמר ומלאך הברית אשר אתם חפצים הנה בא אמר ה' צבאות (מלאכי ג' א') — וכן מביא הטור ביו"ד סוף סימן רס"ה, וז"ל: ונוהגין עפ"י המדרש לעשות כסא לאליהו וכו' עיי"ש.

ולתכלית זו בחרו בגדול הדור והמיוחד שבעיר לשבת על כסא של אליהו ולשמש במקומו להחזיק על ברכיו הילד למול, ונתנו את שם

---

*) עיין בפסקים של מלכי פולין בבטול עלילת דם בלשון רומית ופולניא שהדפסתי בסוף ספרי אפס דמים.

התאר הנכבד הזה סנדיקוס להאיש הנכבד הזה והנבחר מהעדה לשרת בקדש, והוא הנקרא ג"כ בעבור זה בשם בעל הברית ר"ל אדון הברית תמורת מלאך הברית המתואר בו אליהו ז"ל [וכן קורא השמש דבהכנ"ס בקול גדול ואחריו כל העם, כשמביאים התינוק ומוסרים אותו ליד הסנדק: אליהו מלאך הברית וכו'] (ועיין במהרי"ל מה שהביא רב שמריה גאון) וכמו שנאמר הנני שולח מלאכי וגו' ופתאום יבוא אל היכלו האדון אשר אתם מבקשים ומלאך הברית אשר אתם חפצים וגו', וכמו שמסיים שם בסוף הפרשה בפסוק הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא וגו', והפסוק הזה הוא כבאור ופרוש על הקודם, מי הוא האדון ומלאך הברית הזה, וכן דרך המקרא להעמיד בסוף הפרשה פסוק אחד כפרוש ובאור על דבר הנאמר בראש הפרשה או באמצע. עיין ספרנו בית יהודה (צד 42 בהערה) ובספרנו בית האוצר בכמה מקומות.

ה) כתב המחבר ריגייו וז"ל: „ובעל הערוך לא הביאו (את שם סנדק) כלל וכו' אך האמת כי הוא שם יוני וממנו אמרו בלשון רומי וכו' עכ"ל.

מדברי החכם המחבר ריגייו אלו נראה בעליל שלא ידע שום מחבר מוצא שם זה סנדק והוראתו, עד שבא הוא וגלה סודו ופרושו. ובאמת כבר קדמהו בעל מוסף הערוך, ומוסף הערוך היה לעיני המחבר ריגייו ועיין בו כי הוא מזכיר את הערוך ולא דבר ממוסף הערוך כלל והעלימו תחת חכו, וז"ל מוסף הערוך ערך סנדיקוס: הביא הילקוט במזמור ריבה ה' את יריבי, אני עושה סנדיקוס בשעת מילה ופריעה, פירוש (סנדיקוס) בלשון יוני ורומי, פטרון ופרקלימ" עד כאן לשון מוסף הערוך.

ונחזור הפעם אל גוף הענין של סנדק בכלל להראות להמחבר ריגייו שהמנהג הזה לבחור בסנדק הוא הכרח ויש נפקותא רבתא לדינא. הן נודע מהפלוגתא שנפלה בין הפוסקים הקדמונים בברכת להכניסו בבריתו של אברהם אבינו שמברך אבי הבן אם לברך קודם המילה או אחר המילה, ולכן לצאת ידי שניהם בוחרין בבעל ברית הוא הסנדק וכמו שכתב רבינו אליעזר ז"ל: דמסירתו לבעל ברית הוא הכנסתו לברית.

צד 82 בהערה כתב החכם המחבר ריגייו וז"ל:

„כפי הוראת שם מצוה לא היה ראוי להקרא כן אלא מה שצוה לנו הבורא וכו' והנה הצווים האלה הן במנין תרי"ג וכו'" עכ"ל.

פליאה רבה עליו, האם מצות דרבנן לא נקראו בשם מצות? וכן מברכין על נר חנוכה וקריאת מגלה אשר קדשנו במצותיו וצונו, ואמרו בתלמוד והיכן צונו? לא תסור, וכן משמש התלמוד על הכנסת כלה ופדיון שבוים בשם מצוה, ובאמת נקראת כל פקודה שפקדו גדולי ישראל בכל דור בשם מצוה אף שהיא לפעמים רק עצה טובה או הנהגה טובה וכדומה, וכן מצינו כמה פעמים בתלמוד שגדול אחד מגדוליהם מצוה

לדורו או לבניו איזו הנהגה ומשמש התלמוד באלה בפעל צוה. — ובמקרא מצינו שאמר שלמה המלך אל שמעי, מדוע לא שמרת וגו' ואת המצוה אשר צויתי עליך (מלכים א' ב'), ושם לא היתה כי אם צוואת המלך. וכן כי מצות המלך עליהם (נחמיה י"א) והוא מצות המלך דריוש. וכן בירושלמי (פאה פרק א') אתית מצוותא לטיהנייא, ר"ל פקודת המלך או השר (מהעכו"ם).

עוד כתב המחבר ריגייו שם בהערה זו, וז"ל:

„אבל במשך הדורות לא די שנתרבה המספר ההוא (תרי"ג) עד עלותו אל סך י"ג אלפים ותר"ב [כך מספר כל הסעיפים שבארבעה חלקי שלחן ערוך מלבד הגהות ושאר הוספות] אלא גם כל מעשה וכו'" עד כאן לשונו.

פה הטיח החכם ריגייו דברים אשר לא כן, ויפה היתה לו השתיקה פן יחסדהו שומע שהוא כמלעיג על דברי חכמים, ובאמת דבריו אלה תהו המה, בל נטעו בל זרעו אף בל שרש בארץ גזעם: כי ידוע לבר בי רב דחד יומא שלכל מצוה יש לה תנאים ידועים, ומסתעפת לסעיפים וענפים הרבה, ואין זאת אצל חכמת תורתנו לבד אף ג"כ בכל המצות הנימוסיות של כל אומה, ובכל יום ויום הולכים ומתרבים ספרי המשפטים והדינים ע"י הרהבת התנאים ובאורי הספקות ושאלות הדשות ומקריים חדשים שיזדמנו פעם בפעם, וכדומה. ד"מ אזהרת לא תגנוב, אף שהיא רק אזהרה אחת, אך תנאיה המסתעפים ממנה יתרבו לאלפים, ומזה יתרבו דיניה, ככה הוא בדיני הנימוסים לכל אומה ולשון וככה הוא בדיני התורה, וכלם נכללים באזהרה אחת הנכללת בשתי תבות. חכמים! חכמים! הזהרו בדבריכם, כי מכם ילמדו וכן יעשו אחרים *).

עוד כתב המחבר ריגייו שם בהערה וז"ל:

„והנה כבר קדמני בהערה כזאת בעל ספר מצרף הדת בדבריו אלה: אין אומה ולשון מעומסת במנהגים ודינים ומשפטים כמונו (בית ישראל) כי בקום האיש בבקר ועד סגור עפעפיו בלילה יש לו תלי תלים מנהגים ודינים וכו'" עכ"ל (מצרף הדת) ועכ"ל המחבר ריגייו.

יאמר נא המחבר ריגייו אם ראה מעולם הספר הזה מצרף הדת? מבטן מי יצא? ומי הולידו? ומה שם מחברו כי ידע? ובאיזה זמן חי המחבר

---

*) ימים רבים אחר כתבי זאת מצאתי מאמר במחברת ציון (משנת תרי"א חדש שבת וחדש שבט, בדרוש המכונה מכתב על תכונת הרבנים) להמחבר קיל"ר ובתוך טעם קרא אותו שער הפרץ כי פרץ גדר אשר גדרו רבותינו ז"ל וצווח ככרוכיא שהרבנים יתירו כמה איסורים ובתוכם לרכב על סוס בשבת וכדומה לאלה, עיין שם צד 51. אגב אומר בפה מלא שלקח שם מעמל אחרים כמה ענינים ומקשט א"ע בנוצות זרים. — ואולם הדרוש הזה (המכונה מכתב על תכונת הרבנים שהזכרנו) הוא באמת על פני כלו מלא הזיות, וכמעי

הזה ? ואיה נדפס הספר הזה ? וכבר אמר המחבר ריגייו בספרו זה התורה והפילוסופיא שמחויב כל קורא בספר לדעת ולחקור היטב אחר מחברו וחבורו וזולתו הרבה תנאים כמו שהעתקתי במחברת זו דבריו לא אחת ושתים. — ודע קורא נעים! שהספר הזה מצרף הדת לא היה ולא נברא, אולם החכם בן זאב באחד מספריו מביא זה המאמר שמעתיק פה המחבר ריגייו מספר אחד מצרף הדת, ובאמת החכם בן זאב הוא הממציא מדעתו המאמר הזה ועוד מאמרים קטנים כאלה, אך היה ירא להציע דברים כאלה ברבים מדעתו לכן תלה הדבר באחרים ואמר שכן מצא באיזה ספר וקוראו לשעתו מצרף הדת.

בצד 98 מדבר הרב החכם ריגייו מחולשת שכל האנושי ומראה שם הרבה בקיאות מהתלמוד והספרא עיי"ש, וכל אלה לקח מספר מאור עינים חלק אמרי בינה סוף פרק כ"ז.

מצד 99 עד צד 101 הולך החכם ריגייו ומונה שגיאות מחברים קדמונים ואחרונים וז"ל:

מפורסם הדבר מאד שאסתר היתה בת אביחיל, ואביחיל היה דוד מרדכי, ככתוב בהדיא במגלה; ועכ"ז טעו רבים לחשוב שהיה מרדכי דודה של אסתר, הלא תראה התרגום שני על פסוק ויהי אומן כתב: אסתר הות בת אחוי דמרדכי ע"כ. והראב"ע על פסוק כי הגידה אסתר מה הוא לה, כתב: שהוא דודה עכ"ל. ואחר הטעות הזה נגררו גם הכותבים האחרונים ר' אהרן בן וואלף (בבאורו למגלה ח"א), אמרי שפר דף קע"ח, תולדות ישראל דף ק"ס, סדר עבודה דף קל"ט, וספר גורל הצדיקים בתחלתו, כלם נפלו בזה הטעות" עד כאן לשון המחבר ריגייו.

ואני אבוא ואוסיף לו עוד את החכם הגדול מוהר"א בעל שלטי הגבורים שמזכיר גם הוא בספרו זה כמה פעמים שמרדכי היה דוד' אסתר, ועוד אוסיף לו גדול וקדמון וסופר גדול הוא היוסיפון (יוזעפוס פלאוויאוס) בספרו הגדול לרומיים וז"ל: אסתר נתגדלה על ברכי אחי אביה מרדכי (קדמוניות לעברים ספר א' פרק ו').

אך האמת שלא טעו כלל המחברים הללו אך החכם ריגייו המשיג טעה מאד בהוראת תאר דוד בלשון הקדש; כי התאר הזה נאמר על הדוד ועל בן הדוד וכן כתב הראב"ע כמה פעמים לכן הלך הראב"ע גם פה בנתיב כללו, וכן כתב הרד"ק וז"ל (בשרשיו שרש דוד): דוד אחי אביו וכו' לעיני חנמאל דודי (ירמיה ל"ב) ר"ל בן דודי; כי כן דרך

המהפך בחברו כן מהפך המחבר שם בלשונו, קר והם קיץ וחרף יום ולילה משתמשים אצלו כלם בערבוביא, ומי לא יראה כי לא ידע בעצמו לאן מגמתו, אין זאת כ"א השביע קולמוסו והוא הלך לטייל.

העבריים כמו שאמר וגם את לוט אחיו ר"ל בן אחיו עכ"ל הרד"ק, והמעיין שם בירמיה יראה שכנים מאד דברי הרד"ק, כי כן נאמר (שם פסוק ז', ח', י"ב), הנה חנמאל בן שלם דודך וגו', ויבוא אלי חנמאל בן דודי עיי"ש. — ומדברי הרד"ק וגם את לוט אחיו ר"ל בן אחיו, יתבארו דברי התרגום הנ"ל אסתר הוות בת אחוי דמרדכי והבן, ואמרו בפרקי דר' אליעזר (פרק ל"ז) בן אחיו של אדם כאחיו, וישמע אברם כי נשבה אחיו (היינו לוט בן אחיו) עכ"ל. ואעתיק לך גם התוספת בדברי רש"י (רות ג' בפסוק ועתה כי אמנם) וז"ל: אמר ר' יהושע בן לוי שלמון ואלימלך וטוב אחים היו, ומה הוא אשר לאחינו לאלימלך? לעולם קורא אדם את דודו, אחיו, כענין שנאמר וישמע אברם כי נשבה אחיו (בראשית י"ד) והלא אברהם דודו היה? כך היה בעז לאלימלך בן אחיו וכו'.

אמנם זאת תדע שבמקום שמזכיר הפסוק שניהם דוד ובן דוד, אז הכוונה דוד דוקא, כמו או דדו או בן דדו יגאלנו (ויקרא כ"ה).

עוד משיג שם החכם ריגייו על הרמב"ם, וז"ל:

„דבר ידוע הוא שאין בכל חמשה חומשי תורה מלה בת י"א אותיות, ואעפ"כ כתב הרמב"ם בדיני כתיבת ספר תורה (הלכות ספר תורה פרק ז') נזדמנה לו בתוך השיטה תיבה בת עשר אותיות או פחות או יותר עכ"ל הרמב"ם" ועכ"ל המחבר ריגייו.

אמנם מי לא יראה שהוא טעות המעתיק ברמב"ם ואינו טעותו של הרמב"ם עצמו; כי הרא"ש בפרושו על האלפס הלכות ספר תורה מביא דברי הרמב"ם אלו ולא גרס פחות או יותר, וז"ל הרא"ש דלא כמו שכתב הרמב"ם דאפילו תבה בת עשר אותיות עיי"ש ברא"ש, ואם נאמר שהיתה כוונת הרמב"ם על י"א אותיות היה הרא"ש מעתיק רבותא זו. וכן מעתיק הטור יו"ד סימן רע"ג דברי הרמב"ם וז"ל: נזדמנה לו תבה בת ה' אותיות וכו' והרמב"ם כתב דאפילו בת עשר אותיות וכו', ולא נהירא לא"א הרא"ש ז"ל עכ"ל הטור. וז"ל בית יוסף שם על הטור: ומ"ש רבינו (הטור) בשם הרמב"ם הוא בפרק ז' מהלכות ספר תורה עכ"ל בית יוסף שם. — ויותר מזה נראה לי שהיה נכתב ברמב"ם כזה: נזדמנה לו בתוך השיטה תיבה בת ח' אותיות או פחות או יותר, והיתה כוונת הרמב"ם במלת „פחות" על שש אותיות, ובמלת „יותר" על עשר אותיות. ועל זה כוון הרא"ש שלדעת הרמב"ם אפילו בת עשר אותיות מותר לכתוב חציה בתוך הדף וחציה חוץ לדף, עיין שם ברמב"ם, וכוונת הרמב"ם במלת חציה חציה ממש, היינו מחצה על מחצה [אעפ"י שבתבה בת חמש אותיות צריך שיהיה הרוב בתוך הדף כמבואר בתלמוד מנחות וברמב"ם שם] וזה הוסיף הרמב"ם מדוך סברא, ואולם הרא"ש לא סבירא ליה הכי עיין ברא"ש וברמב"ם ובטור יו"ד סימן רע"ג וביתר ספרי הפוסקים. — מעתה כאשר בררנו שכוונת הרמב"ם שבתבה שיש בה

יותר מן חמש אותיות מותר לכתוב חציה בתוך הדף והציה חוץ לדף וגם מחצה על מחצה ממש ; א"כ נראה בעליל שלא היתה כוונת הרמב"ם כלל על תבה בת י"א אותיות, כי המספר י"א לא נוכל לחלק מחצה על מחצה ממש, והבן. — והמדפיסים אשר לא ירדו לכוונת הרמב"ם והרא"ש ומצאו בהרא"ש שכתב שלדעת הרמב"ם אפילו תבה בת עשר, תקנו בגוף הרמב"ם יו"ד במקום ח' והמדפיסים הבאים אחריהם העמידו המספר יו"ד בתבת עשר, וכן חשבו המדפיסים לתקן ג"כ בשבוש הזה בשו"ע יו"ד ובלבוש. — ולענין הדין יש לי בענין הזה דרוש ארוך, וברורתי ההפרש הגדול בין הרמב"ם והרא"ש, אולם חדלתי להציגו פה, כי אין זאת מלאכתי ואין כאן מקומו.

גם יש לומר שכוונת הרמב"ם באמרו י"א אותיות על תבת והאחשדרפנים הנמצאת במגלת אסתר, וידוע שמגלת אסתר יש לה כל דין ספר תורה חוץ מדבר אחד שנקראת אגרת שאם הטיל בה ג' חוטין גידין כשרה, אבל בכל שאר דברים יש לה דין ספר תורה כמבואר בפוסקים, ועיין שאלות ותשובות מהר"ם רוטנבורג תשובה שנ"א, וא"כ כלל הרמב"ם בדיני ספר תורה לא לבד הדינים השייכים לספר תורה אלא אף הדינים של מגלת אסתר. ואחר כתבי זאת ראה נא מה שמצאתי בדברי רבינו אלעזר מגרמיזא בבאורו לספר יצירה על המשנה שתי אבנים וכו' וז"ל: וי"א אותיות שהיא תבה גדולה שבתורה כמו והאחשדרפנים עכ"ל.

עוד מביא שם החכם ריגייו שגיאה רבה ברמב"ם וראב"ן ז"ל, וז"ל: „מבואר בתורה בהדיא שאין בערכי אדם יותר מחמשים שקל, ואתה תראה הרמב"ם (במורה חלק ג' פרק מ"ם) כותב: ובכלל שאתה תמצא ערכי אדם שמרובה בהם ששים שקלים עכ"ל הרמב"ם, וכמוהו כתב נושא כליו זקנו של הרא"ש הוא הראב"ן בספר מאמר השכל (דף נ"ב ע"ב)" עכ"ל המחבר ריגייו.

השנה זו אינה שלו והיא להרב ר' וואלף היידנהיים תמצאנה שם במאמר השכל להראב"ן בדף הנ"ל בשולי היריעה [כי הרב היידנהיים הוא המביא לדפוס מהדש ספר מאמר השכל זה ותקן בו תקונים רבים, והוא המעיר ג"כ על השגה זו], אך הרב היידנהיים לא תלה שגיאה זו ברמב"ם ז"ל עצמו [כמו שעשה המחבר ריגייו] אך תלה באיזה תלמיד טועה, ומברר הרב היידנהיים בראיה ברורה שלא יצאה שגיאה זו מיד הרמב"ם; כי בעל שם טוב המפרש ספר המורה מעתיק בפרושו שם על המורה כל דברי הרמב"ם אות באות, ודלג על המאמר הזה כלו, כי לא מצא אותו בספר המורה. — מעתה אשמת החכם ריגייו בזה כפולה ומכופלת *).

---

*) וכן הרי"ס בפירושו למורה שם (שהדפיס בברלין בשנת תקנ"ו גם הוא העיר [יהושפט]

ואני אביא עוד ראיה יותר ברורה שהטעות הזה לא יצא מיד הרמב"ם עצמו כ"א חלו בו ידי תלמיד טועה או המעתיק; כי בפירוש כתב הרמב"ם בפירוש המשניות (שחבר קודם המורה שנים רבות) וזה לשונו. כבר ידעת מדברי תורה שגדול שבערכים חמשים סלעים עכ"ל, (עיין פירוש המשניות ערכין פרק ב' משנה א'). ועיין גם הרמב"ם ביד החזקה חלק שלישי הלכות ערכין והרמין פרק ראשון הלכה ג', וגם החבור הזה נתחבר קודם המורה.

עוד מקשה שם החכם ריגייו על רש"י ז"ל, וז"ל: „שוב תמצא ראש המפרשים רש"י ז"ל, לפעמים סותר דברי עצמו. 1) בפרושו למסכת אבות (פרק ג' משנה ט"ו) כתב (רש"י): תשחורת לשון זקנה כמו הילדות והשחרות הבל ע"כ. אבל בקהלת (י"א י"א) פירש שחרות: נערות שראש האדם שחור בימי עלומיו עכ"ל (רש"י)?" וע"כ דברי המחבר ריגייו.

אין זה קושיא כלל, כי יכול להיות שחזר רש"י בזקנותו ממה שכתב בילדותו. וכן מצינו להרבה חכמי ישראל, וכן מצינו בגדולי חכמי התלמוד, ואפילו לענין הדין, כגון בפ"ד במסכת ב"מ נשנה במשנה מרבינו הקדוש הזהב קונה את הכסף ובילדותו שנה רבינו הקדוש הכסף קונה את הזהב. וכן בע"ז (פרק ד') נשנה מרבינו הקדוש במשנה עכו"ם מבטל עכו"ם שלו ושל חברו [אבל של ישראל לא] ובילדותו שנה רבי עכו"ם מבטל עכו"ם שלו ושל ישראל. וכן בפרק שלישי דכלאים (משנה ז') ר' מאיר אומר משום ר' ישמעאל כל שלשה דלועין לבית סאה וכו' ר' יוסי בן החוטף אפרתי אמר משום ר' ישמעאל כל שלשה דלועין לבית כור, ואמרו בירושלמי אמר ר' יוסי בי רבי בון בוא וראה מה בין תחלת רבי ישמעאל לסופו [ר"ל מה בין ילדותו לזקנותו] שתחלתו בבית סאה וסופו בבית כור *), ואמרו (ב"ב פרק ט') במהדורא קמא דרב אשי אמר לון הכי ובמהדורא בתרא אמר לון הכי, ונמצא בתלמוד הדר ביה רבא מההיא, וכדומה הרבה **) מעתה אם לענין הדין כך מכ"ש

על שגיאה זו במורה שם, וכתב וז"ל: ונפל טעות בדפוס, וצ"ל שמרובה בהם המשים שקלים עכ"ל.

*) היא הגירסא הנכונה לא כמו שהוא בירושלמי שלפני דפוס קראקא (עיין הר"ש במשנה שם).

אמר המחבר: לפי פשוטו כוון ר' יוסי שבית כור אמר ר' ישמעאל בזקנותו וא"כ הדין כמו ששנה בזקנותו, אך נראה לי שכוון בו ג"כ לכוונה מחוכמת וכלכל דבריו במליצה נעימה, היינו שחכמת ר' ישמעאל נתוספה בזקנותו לעמת ילדותו כהוספת שלשים על אחד, ככור על סאה.

**) וכן מצינו לרבינו הרשב"א ז"ל שהשיב לאחד החכמים (עיין אבודרהם) אם מותר

לענין באור המלות ופשטות המקרא המתחדשות בכל יום, וכבר הודה רש"י ז"ל בעצמו בזקנותו לפני נכדו הרשב"ם (עיין רשב"ם על התורה ריש סדר וישב) ואמר שאלו היה לו פנאי היה צריך לעשות פרושים אחרים לפי הפשטות המתחדשות בכל יום במקרא, עיי"ש. ותשובה זו תספיק להמחבר ריגייו על כל הסתירות שמביא להלן מדברי רש"י ז"ל כמו שנדבר מהם פה על הסדר. וחוץ לזה בטלין כל השגותיו אלו עוד מטעמים אחרים כמו שנבררם על הסדר. וגם להשגה זו שהזכרנו פה יש עוד תשובה בדבר, כי מברר לנו הרב יעב"ץ בספרו לחם שמים וזולתו שהפרוש של רש"י על פרקי אבות מיוחס לרש"י בטעות, וא"כ ממילא קושיא זו של המחבר ריגייו כאבק פורח וכחלום יעוף.

ועתה נבוא אל שאלתו השניה על רש"י שסותר א"ע, וז"ל החכם ריגייו.

„2) וכן על פסוק ארמי אובד אבי פירש רש"י פועל אבד בקל כאלו הוא יוצא לשני, אבל על פסוק הייתי ככלי אובד (תהלים ל"א י"ג) כתב רש"י כל לשון אבדה אין הלשון נופל על בעל אבדה לומר הוא אבד אותה, אלא האבדה אובדת ממנו, עד כאן (לשון רש"י)" ועד כאן דברי המחבר ריגייו.

גם קשיתו זו פורחת באויר; כי גם פירוש רש"י על כתובים מיוחס לרש"י בטעות כמו שבררו כמה חכמים מאחרונים, ובתוכם גם הרב החסיד בעל שם הגדולים *).

והא לך שאלתו השלישית, וז"ל:

„3) וכן על מלת והאספסף (במדבר י"א ד') כתב (רש"י): אלו ערב רב שנאספו עליהם בצאתם ממצרים, ע"כ (לשון רש"י בחומש) אבל בתהלים (ע"ח ל"א) כתב רש"י האספסף הם הזקנים שנאמר בהם אספה לי ע"כ (לשון רש"י)" ועד כאן דברי המחבר ריגייו.

גם קושיתו זו כענן בקר היא, מתשובה הקודמת.

וזאת שאלתו הרביעית, וז"ל:

„4) וכן בפסוק ויגד למלך מצרים (שמות י"ד ה') כתב (רש"י): ליל

לקרות בחומשין בצבור מפני שמצא כן בתשובה אחת להרמב"ם שהורה שמותר לברך בספר תורה פסול, והוא סותר דברי עצמו ביד החזקה הלכות ספר תורה? והשיב הרשב"א ז"ל וז"ל: איני חולק על דברי הרמב"ם ועל עדותו שהעיד משום גאוני המערב (שנהגו להיתר) וכו' עד שאני אומר שזו בילדותו שכתב לנו וחזר בו בזקנותו, עד כאן לשון הרשב"א.

*) והאמת אגיד שאין דעתי נוחה מדבר זה שהחליטו שהפירוש על תהלים מיוחס לרש"י בטעות, כי כל מי שיש לו חך לטעום והוא בקי היטב בפרושיו של רש"י, הלא

שביעי ירדו לים, בשחרית אמרו שירה, והוא יום שביעי של פסח ע"כ (לשון רש"י), אמנם בפסוק ונתנו על ציצת הכנף (במדבר ט"ו ל"ח) כתב (רש"י): ושמונה חוטין שבה כנגד שמונה ימים ששהו ישראל משיצאו ממצרים עד שאמרו שירה על הים, ע"כ (לשון רש"י) ?" ועד כאן דברי המחבר ריגייו.

החכם ריגייו המשיג טעה פה מאד; כי אין זה בפסוק ונתנו על ציצת פסוק ל"ח כי אם אחר סוף הפרשה, כי אחר שגמר רש"י פרושו על פרשה זו של ציצית, מעתיק בסופו רמזים מר' משה הדרשן, וא"כ המה דברי ר' משה הדרשן ולא דברי עצמו, והמדפיסים אשר לא שמו לב רשמו פסוק ל"ח עוד הפעם בטעות אחר פסוק מ"א שהוא סוף הפרשה עיי"ש ברש"י, ודברי ר' משה הדרשן המה ע"ד דרוש וקבל שכר; כי באמת יום אחרון של פסח היינו יום השמיני הוא יו"ט של גליות, ומן התורה חג הפסח רק שבעה ימים, ואיך א"כ יוכל לרמז בפרשת ציצת על יו"ט שני של גליות? — לכן בפסוק ויגד למלך מצרים לענין הפשט אחז רש"י הדרך האמתי, וגם טעם למה שנוהגים לקרות השירה בשביעי של פסח עיי"ש ברש"י. ואולם פה בהעתקת דברי ר' משה הדרשן ברמזיו שדרש על כל הפרשה הזו של ציצת העתיק רש"י גם זאת ביחד עם יתר הרמזים, מבלי חש אם הוא מסכים עם הפשט האמתי. ואולם אין זאת באמת דעת רש"י לענין הפשט, כי כבר *באר רש"י בפרשה זו את הפסוק ל"ח ולא דבר בו מאומה מרמזים, וא"כ רש"י אמת ותורתו אמת ואינו סותר פה כלל דברי עצמו.

ואומר הפעם שלו היה החכם ריגייו מקיים דברי עצמו מה שכתב בצד 84 מספרו זה התורה והפילוסופיא „כללי הלמוד" ר"ל איך צריך להתנהג בקריאת הספרים, לא היה בא לכלל השגיאות והטעיות האלה. ואתה קורא נעים! קרא נא שם דבריו אחרי אשר קרית השגותינו עליו עד הנה, אם לא תאמר אל הרב המחבר הזה: ריגייו! ריגיין! אתה נאה דורש ואינך נאה מקיים!

ונשובה הפעם אל יתר השגותיו על מחברים קדמונים שם בצד 100, וז"ל:

„אמנם הבאת הפסוקים הפך מכתיבתם הוא דבר רגיל מאד בכל הספרים שהרי גם הזהר (פרשת שמיני דף מ' ע"ב) מביא פסוק ויכון בחסד כסאו (משלי כ"ה ה') ועשה פרוש ע"פ הסוד על מלת בחסד וכו' אעפ"י שהכתוב אשר לפנינו אומר ויכון בצדק כסאו?" עד כאן דברי המחבר ריגייו.

יודה שהוא לרש"י, אולם יש בו הרבה הוספות והגהות מעורבות בתוך דבריו, ובכל זאת קושית הרב החכם ריגייו פה מבוטלת, או שחזר בו רש"י, או שאינם דבריו בתהלים והם מזולתו.

קושיא זו אינה שלו, והיא לר׳ יעקב עמדין במטפחת ספרים, זהבן יוחאי (צד פ״ג) מטפל א״ע לתרץ קושיא זו ואמר שם שהוא דבר רגיל בספרים להביא הפך מכתיבתם *) עיי״ש בספרו זה בצד הנ״ל וביתר מקומות, ועוד אמר שם הבן יוחאי שכבר (קודם ר׳ יעקב עמדין) נמצאת קושיא זו בספר אגרות רמ״ז. עיין שם בבן יוחאי, ובספרי הזהר הנדפסים במדינתנו נמצאת שאלה זו בגליון ספר הזהר במקומו.

עוד שם בצד זה, כתב החכם ריגייו וז״ל:

עוד תראה הר״ר מנשה בן ישראל עם כל שקידתו בלמודים ייחס בטעות ספר יפה תואר להר״ר מרדכי יפה (בספר נשמת חיים דף ע״ה) תחת היותו לר׳ שמואל יפה, ובספר אור ה׳ לרבינו סעדיה (שם דף קמ״ג) עם כי הוא לר׳ חסדאי כנודע ? וכו׳ (עד צד 101). המעט שהצגנו פה לדוגמא מספיק להורות שגם בחירי סגלה עלולים להכשל באבני נגף״ עכ״ל החכם ריגייו.

יאמר נא כל מי אשר בינת אדם לו האם ראוי לכנות את הטעיות האלה בשם אבני נגף שנכשלו בהם גדולי ישראל ? וגדולה מזו כי בא להוסף בזה על שגיאות הפילוסופים מה ששגו לפעמים במה שאחר הטבע, שלפעמים גדולה כל כך שגיאתם עד שנמצאו מהם המחליטים שלית דין ולית דיין [וכאשר גם לב המחבר ריגייו בעצמו היה נוקפו על טענתו החלושה, עיי״ש בספרו זה צד 101 בד״ה וכבר מרחוק אריח מלחמה]. ובאמת מה נקל לטעות בין מרדכי יפה לשמואל יפה וביחוד בין חסדא לסעדיה ? וטעות כזה הוא טעות הקולמוס של הסופר או המדפיס.

ואחר כתבי זאת עיינתי במקרה בספר נשמת חיים ומצאתי לתמי (במאמר שלישי פרק שנים עשר) וכתוב שם בפרוש: ר׳ חסדאי בעל ספר אור ה׳, יעיין שם הקורא, והספר הזה נשמת חיים לא נדפס רק פעם אחת, וזה שביד המחבר הוא ממש זה שהיה בידי היינו דפוס אמשטרדם שנת ת״ב, ועתה מי לא יודה שבמקומות אחרים מספר נשמת חיים שכתוב ר׳ סעדיה במקום ר׳ חסדאי הוא טעות הקולמוס, וכן מצאתי שנפל טעות זה בדפוס ספר מקוה ישראל להמחבר הזה כמה פעמים.

ומעתה משאלותיו הרבות על הקדמונים לא נשארו אף עוללות ולא נדבק ביד הקורא מאומה אפילו כדמסיק תעלא מבי כרבא.

מצד 102 והלאה הניח החכם ריגייו יסוד מוסד שבאם ילמד החוקר

---

*) תירוצו זה אינו מספיק, כי הדבר הרגיל בספרים להביא הפך מכתיבתם הוא רק בשנוי הלשון שלא על סדר הכתוב במקרא, וגם זה הוא רק שנוי מעט, וענינו עכ״פ אחד הוא, אבל לא להמיר צדק בחסד, ולדרוש על החסד ברמזים, והקרוב לאמת הוא, כי טעות הוא, ולא במתכוון שנה בעל הזהר. המגיה

עפ"י יסודי הגיון לא יכשל באפיקורסות לעולם; כי כל המכשלה של האפיקורסות באה בעבור שלא למדו עפ"י יסודי ההגיון, עיי"ש דבריו של המחבר ריגייו באריכות.

מעתה ישאל השואל הוא התורני שהתוכח עמו המחבר ריגייו לאמר: מדבריך אדוני המחבר ריגייו! נראה בעליל שההכם ר' דוד פרידלענדער וכל רעיו וכל תלמידי החכם הגדול ר' משה מדעסויא ז"ל וכל תלמידי תלמידיהם וכל חכמי אשכנז וסופריהם שנזרת עליהם אתה אדוני ריגייו! להלן בספרך זה שהמה כלם אפיקירסים נמורים; בודאי לא למדו עפ"י יסודי הגיון, ועכ"פ לא העמיקו בו, ולפי עדות ר' דוד פרידלענדער (שהעמדת עדותו נגד השמש פה בספרך) היה הרמבמ"ן ז"ל בעצמו ג"כ אפיקורוס, וא"כ מסתמא לא למד גם הוא היטב עפ"י יסודי הגיון [ופן ישיב לנו המחבר ריגייו שעדותו של ר' דוד פרידלענדער אין לקבל? לא ידענו מאיזה טעם, וכי בשביל שלא ידע היטב יסודי ההגיון האם בשביל זה יהיה פסול לעדות! ואם ככה נחשוב חלילה שכל מי שאינו חכם בהגיון הוא פסול לעדות, אזי נוציא לעז על כל הגיטין שנכתבו עד הנה], וכן החכם מיימון בעל גבעת המורה [כפי הנראה מתולדתו שמספר בעצמו] הלך ג"כ בדרך ר' דוד פרידלענדער, ומסתמא גם הוא אינו חכם מובהק בהגיון. ואין צריך לומר אריסטוטלוס היוני שהמחבר ריגייו כבר הורה להלכה בראשית ספרו זה שהיה כופר מוחלט*) מסתמא לא ידע ג"כ היטב הכמת הגיון [אעפ"י שהוא היה אבי החכמה הזאת] ומכ"ש אפיקור ותלמידיו והדומים להם, וכן הקרוב לזמננו מהנוצרים כגון מיראָבָא וההולכים בדרכיו, כלם לא למדו או עכ"פ לא העמיקו בחכמת הגיון, אם קבלה היא נקבל, יאמר השואל. אך שמע נא המחבר ריגייו! ואשאלך, יוסף השואל לאמר: אתה אדוני המחבר! באת בספרך זה בכלל להורות לנו היתר למוד הפילוסופיא, וכאשר ראית מרחוק כי נירא לנשת אליה פן נכשל באפיקורסות (כמו שנכשל ר' דוד פרידלענדער וכל חכמי אשכנז וסופריהם הקטנים עם הגדולים תלמידי הרמבמ"ן ז"ל במחקרם ויהרסו כל יסודי האמונה והתירו את הרצועה כמו שאמרת במו פיך בספרך זה) אז אמצתנו באמרותיך וזה תוכן דבריך המובן מכללם: אל תיראו! לכו נא אחרי בפרקים הבאים, שם אתן את דודי לכם, ואלמדכם יסודי האמונה עפ"י המחקר המזוקק לא כלמוד הזה של חכמי אשכנז שהזכרתי, בואו נא עמדי ואנחיל לכם ארץ רחבת ידים המוקפת חומת אש סביב, לא תעבור בארצכם רגל אפיקורסות.

ועתה מי לא ישפוט מכלל דבריך, שיסדת מחקרך שם בפרקים הבאים להלן בספרך זה על יסודי הגיון האמתים הנתונים לך שכם יתר

---

*) לעפ"י שהלמין במליאות המלאכים והשדים.

על חכמי אשכנז וזולתם, כי בלעדי זאת מה הועלת אתה בתקנתך? ונשמע בקולך ונחלץ חושים והלכנו אחריך באשר הלכנו. ויהי כאשר באנו אל הפרקים האלה בספרך אשר במו תאלפנו יסוד אמונת ישראל ופגשנו שם בצד 163 בהערה כתבנית מודעא וכתוב בה כי מספרי הרב ר' הירץ וויזל הוצאת כל היסודות שבפרקים הבאים מיסודי אמונה. ובקראנו דבריך אלה השתוממנו על המראה, ונירא לגשת אל הפרקים האלה פן נספה, ונאמר, לו גוענו בגוע אחינו כל בית ישראל לפני ה' באמונה פשוטה בלי חקירה, ולמה הולכתנו המדבר הגדול הזה להביא אותנו אל המקום הזה לא מקום זרע ומים אין לשתות להשביע נפש שוקקה; כי ר' הירץ וויזל אף שבודאי היה צדיק וחסיד ומשכיל הלא בכל זאת אין די בדבריו מצוא חפץ להיות מובטחים מרשת אפיקורסות אשר יזורו עלינו האפיקורסים, כי החוש מעיד שלא היה כח בשפתיו של ר' הירץ וויזל ומכ"ש בחבוריו לנצח את האפיקורסים כר' דוד פרידלענדער וכל חכמי אשכנז תלמידי ר' משה מדעסויא שלא זזה ידם מתוך ידו של ר' הירץ הרבה שנים, והחכם ר' דוד פרידלענדער משיח לפי תמו באחד מספריו שפעם אחת התוכח רא"א עם ר' הירץ בעניני אמונה בבית הרמבמ"ן וטען רא"א מה שטען והוכיח נגד אמונתנו מן הקצה אל הקצה (לא אדע אם באמת או „ע"ד חדוד), והרמבמ"ן עם ר' דוד פרידלענדער ישבו ביחד במקצוע הבית, ושמח הרמבמ"ן על הנצוח שנצח רא"א את ר' הירץ פעם בפעם ויפוצץ כנבל יוצרים כל טענותיו בחזוק אמונה. — מעתה אם ר' הירץ וויזל לא יכול לנצח אף בשפתיו ומכ"ש בספריו את תלמידי הרמבמ"ן, והיו בכל זאת אפיקורסים כאשר הוכחת אתה פה בספרך זה; ואיך תאמר אתה אדוני המחבר ריגייו! שבכחך לתת חרב בידנו מלמודי יסודי אמונת ישראל שלקטת אתה מספרי ר' הירץ להמית בה כל דעה אפיקורסית!!

ועתה סלח לי אדוני ריגייו! — יאמר התורני הזה — אם אומר לך כאשר עם לבבי עתה, כאשר לא אוכל לתת לך אדוני! יתרון בחכמה על חכמי האשכנזים שהזכרת, כן לא אוכל לתת לך יתרון בדעה ובמעשה, אולי מתחפש אתה באדר החסידות ללכוד במכמרתך נפשות נקיים, ואם הרמבמ"ן בעצמו אשר הראה את נפשו בהנהגותיו ובספריו לצדיק ומאמין, ובסתר נפשו גם לפני ר' דוד פרידלענדער בן משק בית חכמתו לעג לכל מצוה וחק כמו שספרת לי אתה המחבר ריגייו בשם תלמידו זה, מכ"ש אתה המחבר שנמד אתה בחכמה נגד הענק הרמבמ"ן! ע"כ לצדקה תחשב לי ולכל תורני כמוני לברוח מנתיב החקירה ולהרחיק ממנה כמטחוי קשת פן תדבקנו הרעה גם אותנו לאבד שני עולמות. ואם הרמב"ם והדומה לו הלכו בעקב המחקר? יען שהיתה יראתם קודמת להכמתם, והיו צדיקים גדולים ולבם כתהום לעומק בחכמה, ואני ובני גילי עדיין לא הגענו להיות עם כלבי צאנם, ע"כ יש לנו לברוח ממנה כמפני חמת עכשוב,

משל אומרים לצרעה לא מעוקצך ולא מדובשך, מצד אחד נמצאו בחקירה ובפילוסופיא תועליות כמו שהראית בפרקים הקודמים היינו שמבטלת קצת דעות כוזביות, וכדומה מהתועליות, אולם מצד השני גיהנם פתוחה תחתיה ורעה עולמית, את זה מול זה שקלנו בפלס מאזנים, ואמרנו מוטב שנהיה שוטים בקצת דברים ולא נהיה רשעים לפני הבורא עד יום לקבר נובל *) ומוטב לי שלא אדע אם מותר להתפלל בלא כובע — כמו שידעת אתה אדוני! — ושמנהג כפרות הוא מנהג של שטות, ושמנהג סנדק אינו מנהג קדמון, ושסעודת לויתן הוא משל, ועוד דברים כאלה, אשר תחשב לי בין המעלות האלה שאדעם אם אלמד פילוסופיא, מוטב לי שאתפלל בכובע, ורק שלא אהיה חלילה כופר בה' ובתורתו, אלמד בספר הישר לר"ת אעפ"י שלא אדע כמוך שהר"ת לא חברו, וכן אלמד על הסדר תנ"ך ספרא וספרי וש"ס ופוסקים ראשונים ואחרונים אעפ"י שלא אדע כמה פעמים נדפסו הספרים האלה ובאיזה מקום (כמו שמתהללים רבים היום) ואהיה אנכי מבין דרכם, והמה ידעו את מקומם שנדפסו!

הן אלה קצות הטענות אשר יטען כל תורני שיקרא ספר התורה והפילוסופיא, ועוד כפלי כפלים טענות ושאלות יהיו לקוראיו מהתורניים, מעתה קורא נעים! מה הועיל החכם ריגייו בספרו הזה? כי תחת אשר חשב לחבר יחד התורה והפילוסופיא עשאן צרות זו לזו באיבה עולמית, ותחת כי חשב לקרב את התורניים לחקירה ופילוסופיא הרחיקם מרחק רב ויגרשם תחת הרי נשף, מי בקש זאת מידו להבאיש את ריח חכמי ישראל האשכנזים בעיני שונאי המחקר? ומכ"ש את החכם הנחמד ר' דוד פרידלענדער? ומכ"ש את החכם הנורא צבי ישראל הרמבמ"ן ז"ל? לא יפה עשה החכם ריגייו שהעתיק בלה"ק הדברים הללו על החכם הרמבמ"ן ז"ל שהסכים חלילה לבטל המצות המעשיות? וטובה היתה לו השתיקה!

---

*) וכמאמר אחד מראשי חכמי המשנה: מוטב לי להקרא שוטה כל ימי ולא ליעשות שעה אחת רשע לפני המקום עכ"ל. — ובכל תקף המאמר הזה ואמתתו, לא חש המחבר ריגייו לתת משפט מתנגד לו מהקצה אל הקצה באמרו בענין הזה (כרם חמד כרך ד' צד 154) וז"ל: **ומוטב לתעות בדרך נבונה מללכת מישרים בדרך בלתי נבונה** עד כאן דבריו, ומלבד שהמשפט הזה בטל ומבוטל מצד התנגדותו נגד האמת והצדק, הנה גם המשפט בעצמו הוא מוטעה ומוכחש; כי רק הדרך הנכונה תוביל למחוז החפץ; וא"כ הוא שני הפכים בנושא אחד; כי התועה אינו בדרך הנכונה, וההולך מישרים אינו בדרך בלתי נכונה, השני ישיג המטרה ויבוא למקום החפץ, והראשון ילך בתהו לעזאזל המדברה ולא ישיג חפצו אשר שם מגמתו אליו: — והתלמוד חגיגה על והמכשלה הזאת תחת ידך והכשיר על ודגלו עלי אהבה, לא קראו דרך נכונה והבן.

מחובת החכם להיות עצור במלין, ואל יפרסם דברי לעז על גדולי ישראל, ובפרט להזכיר נשכחות הנוגעות לחלל כבוד גדולי ישראל, כגון מה שמזכיר במקום אחד מספריו על הרמב"ם הקדוש זצ"ל בשלש שנים כשני שכיר — — מי יתן והחרש יחריש והיתה לו לחכמה, אין זה חכם הכותב מה שיודע, אך זה היודע מה שכותב! — ובדבר הזה שהזכיר על הרמבמ"ן ז"ל (בצד 162) אין קץ לרעתו אשר גרם בזה; כי כל התורניים מהרבנים והחסידים אשר צווחו מאז כדברים האלה על הרמבמ"ן, אך הזמן השתיקם, ושבו רבים מהם לכבדו, ועתה הנה חכם זה בא והעיד עד מפי עד שתלמידו ורעו בעצמו העידו כך וכך, ממש כדברי מתנגדיו מאז, וכמַפּוּחַ היתה הפעם בשורה זו לְפַחֵת האש ולהגדיל המדורה, ולו היה בכח החכם המבשר הזה המחבר ריגייו להכחיש את ר' דוד פרידלענדער בעדים נאמנים, היו מעשיו רצוים בזה, אך תש כח הנהו להכחישו, כי הוא ידע את הרמבמ"ן רק מפי השמועה ומפי ספריו, ועדיו חיו עמו בזמן אחד והיו תלמידיו ואוהביו שלא זזה ידם מתוך ידו כל ימי חייו; א"כ יתנו הרבנים והחסידים והתורניים ליודעיו ומכיריו ואוהביו הנאמנים יותר אמון מאשר יתנו להמחבר ריגייו הרחוק מזמנו וממקומו, ובפרט כי כבר מוסכם זה בלב המתנגדים מאז ומקדם, ויותר נפלא שהמחבר ריגייו בפרושו על ספר בחינת הדת מביא בעצמו שר"ד פרידלענדער היה מהלל מאד את הספר התורה והפילוסופיא (אף שראה בו את זלזולו), ומזה נראה בעליל שר' דוד פרידלענדער היה איש נאמן רוח מאד, כי יען שמצא הספר הזה חן בעיניו לא חש גם על כבוד עצמו. וא"כ מזה מופת שאין עולה לפניו, ולא ידע חנף, וא"כ מה שאמר על הרמבמ"ן רבו, יאמרו המתנגדים, שג"כ אמת, ועוד קשה טובא מה יתהלל המחבר ריגייו בתהלת רד"פ את ספרו? מה תועיל לו עדותו של אפיקורוס? איש העובר ומעביר על דת ישראל לדעתו? איש שחטא והחטיא את הרבים? איש אשר יוציא לעז גם על רבו ואוהבו? כמו שמספר ממנו המחבר ריגייו בעצמו. — אך האמת הוא שרבינו משה ז"ל היה צדיק וחסיד, ואולי לא ירד רד"פ לסוף דעתו, כמו שאמרו חכמינו ז"ל על רבי מאיר שלא ירדו תלמידיו לסוף דעתו, או אולי לא יצאו הדברים האלה כלל מפי רד"פ, ותלמיד טועה כתבו, או אולי בקש ר' משה לנסות את רד"פ לחקור אחר דעתו, ומי יודע לאיזו כוונה טובה לשעתו ולמקומו כוון רד"פ בכתבו הדברים האלה? ובפרט שלא פרסם בלשון עברית, ובודאי לא נחשד אצלנו רד"פ לא לאפיקורוס ולא לכזבן חלילה וחס, וככר מצווים אנחנו לדון את כל איש לכף זכות ומכ"ש חכם גדול כמוהו.

רבים מתפלאים על החכם ריגייו כי ערב את לבו לבעט בתלמידי הרמבמ"ן והנלוים אליהם, ובכל חכמי אשכנז, שהמה בחבוריהם הטובים

היו רבותיו, והמה היו הראשונים במאה זו, אשר הניחו יסוד להשכלה (אויפקלערונג) מהם יתד ומהם פנה לחכמה ודעת שנתפשטו בישראל היום בעולם, הזה הוא הגמול אשר יגמול למו חלף טובתם עמו לחשבם למינים ואפיקורסים? *) ואלה חכמי אשכנז תלמידי הרמבמ"ן ז"ל לִמְּדוּ את העולם חכמה ודעת בעין יפה וטובה ובמתינות בהשקט ובאהבה ורצון, ולא פגעו בכבוד שום אדם שבזמנם ומכ"ש ברבותיהם ומכ"ש בקדמונים, גם לא הרעישו ברוח שפתם את כל העולם כמו שמרעישים היום כמה מחברים בדברים של מה בכך; אך כבר משלו חכמינו ז"ל ע"ז בחכמתם (בראשית רבה פרשה ט"ז) אומרים לפרת למה אין קולך הולך? אמר להם איני צריך מעשי מודיעים אותי וכו', אומרים לחדקל למה קולך הולך? אומר להם הלואי נשמע קולי ונראה, אומרים לאילני מאכל וכו' וכו' עיי"ש.

בצד 107 כתב המחבר ריגייו, וז"ל:

„אמנם מי לנו גדול בין האחרונים מהרמ"א ז"ל? וכשבא חכם אחד ר' שלמה שמו (והוכיחו את הרמ"א) וכו' הנה הוא (הרמ"א) ז"ל השיבו (בתשובותיו סימן ז') וכו'". עכ"ל המחבר ריגייו.

מדברי המחבר ריגייו נראה שהיה החכם הזה ר' שלמה איש קטן נגד הרמ"א ובלתי נודע בעולם, ואיך לא ידע המחבר ריגייו שר' שלמה זה הוא הגאון רבינו שלמה לוריא הנודע בשם רש"ל איש גדול ונורא בעמו ראש גאוני הגולה בזמנו? והרב הגאון התוי"ט מזכירו בתארים נשגבים מאד „הרב הגדול הגאון מובהק חריף ובקי זך ונקי" גם יכנה א"ע נגד הרש"ל בתאר „ננס אצל הענק", ואמר עוד „וקורא אני על הגאון רש"ל זלה"ה המקרא הזה לא יְאֻנֶּה לצדיק כל און" (עיין תוי"ט סוכה פרק ד' משנה ה'). — וגם הרמ"א ז"ל בעצמו נהג בו כבוד גדול כתלמיד לרבו, וכן מכנהו שם בתשובה זו וביתר מקומות תמיד בתאר „מורי" גם „אדוני מורי". ומעתה ירדה עשר מעלות אחרנית הוכחת המחבר ריגייו בהיתר למוד הפילוסופיא מהרמ"א, ותדע קורא נעים! שתשובה זו של הרמ"א שמזכיר המחבר ריגייו נזכרת נ"ב בתשובותיו של הרש"ל שהזכרנו.

זה דרכו של החכם ריגייו בהפזו, כשימצא בדברי אחד החכמים דבר המסכים לענינו, מגביהו עד רום שמים, וכאשר ימצא בו דבר אחד הבלתי מסכים לענינו, ישפילהו. לכן יקרה לו פעמים רבות שחכם אחד יקר בעיניו על שעה חדא במקום אחד וישפילהו במקום אחר, כפי

---

*) רבינו הקדוש חלק כבוד לאלישע ב"א ונתן מקום לדבריו במשנה דאבות, בין גדולי רבותינו הקדושים. — ור' מאיר תלמידו של אלישע נהג בו כבוד גדול, ולמד ממנו אף אחר שנתפקר במינות, והעלה את נפשו אחר מותו לעדן.

ערך הסכמת החכם עמו באיזה דבר. וכן קרה לו עם הרמ"א שפה היה צריך להסכמתו, מגביהו עד שמים, ובמקום אחר נמצא ההפך.

צד 119 בהערה עד סוף צד 120 כתב הרב המחבר ריגייו וז"ל: „מחלוקת גדולה יש בין החכמים על הזמן שבו נכתבה המשנה וממי נכתבה. קצתם אומרים שרבינו הקדוש עצמו כתב אותה, וקצתם אומרים שרק סדר אותה בע"פ וכו' ושנים רבות אחרי מותו נכתבה המשנה ע"י חכמים אחרים, והביאו ראיה לסברא זו מהא דגרסינן (תמורה י"ד ב') אמר ר' יוחנן כותבי הלכות כשורפי תורה וכו' ועוד ממה שמצינו במשנה (סוף סוטה) משמת רבי בטלה ענוה וזה בודאי נכתב אחרי מות רבי, ועוד שאנו רואים רבינו שרירא גאון מחזיק ג"כ בדעת הזאת, שהרי כשנשאל מאת חכמי דורו על ענין זה השיב להם (בתשובתו הנדפסת בספר יוחסין ח"ב) בזה הלשון: ודכתבתון כיצד נכתבה המשנה ונכתב התלמוד? תלמוד ומשנה לא אכתיבו אלא תריצו הוו מתרצי וזהירין רבנן למגרסינהו על פה עכ"ל (רב שרירא גאון), ואחריו רש"י ז"ל סבר ג"כ הדעת הזאת וכו' (ב"מ ל"ג ע"ב), וגם קרוב לזמננו התאמץ בעל עץ החיים (הוא הרב חאגיז) בהקדמתו על פירוש המשנה להוכיח באריכות שלא כתב רבי המשנה ושלא כתבו רב אשי ורבינא את התלמוד אלא סדרו את הדברים בעל פה וכו'" עכ"ל המחבר ריגייו.

מדברי הרב המחבר ריגייו נראה שמחלוקת זו היא מחלוקת ישנה קודם החכם חאגיז בעל עץ החיים על המשנה, ואני בעניי לא אדע משום מחלוקת בזה לקדמונינו זולת דעת החכם חאגיז שהוא הראשון והוא האחרון החולק על המוסכם מכל קדמונינו ובפרט מהרמב"ם שרבינו הקדוש כתב המשנה ורבינא ורב אשי הגמרא *) ומודים כל החכמים שנתוספו כמה מאמרים קטנים במשנה אחר רבינו הקדוש מן האמוראים כגון המאמר משמת רבי בטלה ענוה ויראת חטא (עיין הרמב"ם בפירוש המשנה סוף סוטה על המאמר הזה משמת רבי שהמחבר ריגייו הוסיף ומביא לו ראיה פה) **) וכדומה. וגם אחרי רבינא ורב אשי נתוספו בגמרא כמה מאמרים מן רבנן סבוראי, וגם מהגאונים. והראיות שמביא

---

*) ומצאתי בהקדמת הסמ"ג לרבינו משה מקוצי ז"ל שאמר שנכתבה המשנה אחר שעמדה אמונת ישמעאל, עיי"ש בדבריו, וא"כ משמע מדבריו שנתחברה המשנה אחר זמן רבינו הקדוש יותר מאתים וחמשים שנה? כבר בררנו בספרנו בית יהודה (צד 222) בהערה, שצריך להיות „אחר שעמדה אמונת הנוצרים" והמדפיסים בכוונה שנו.

) וכפי הנראה מהתלמוד שם על המאמר הזה נכתב המאמר הזה „משמת רבי" בזמן האמוראים רב יוסף ורב נחמן שהיו אחרי רבינו הקדוש זמן רב, ומה שאמר שם אמר רב יוסף **לתנא, וכן אמר רב נחמן **לתנא**, וכבר הלא לא היו **תנאים**?

פה המחבר ריגייו שרבינו לא כתב המשנה, לקוחים אצלו מהקדמת המשנה להחכם חאגיז שהזכרנו. יערוך הקורא דבריו של המחבר ריגייו נגד דברי החכם חאגיז הנדפסים ג"כ בכרך מיוחד בסוף ספרו תחלת חכמה (אמשטרדם שנת תס"ט). והחכם חאגיז מביא שם עוד הוכחות וראיות שלא מזכיר פה המחבר ריגייו, ולא באתי הנה להשיב על דברי החכם חאגיז אך אשיב על דברי החכם המחבר ריגייו שמביא פה עדות מרב שרירא גאון, ואומר: רואה אני מדברי המחבר ריגייו שלא קרא את תשובת רב שרירא גאון על הסדר, ואם קרא לא דק, כי המעיין בתשובה זו ימצא הרבה פעמים שאומר רב שרירא בפה מלא שרבי כתב את המשנה, וגם במאמר הזה שמעתיק המחבר ריגייו ממנו נראה גלוי דעת ר"ב שרירא שרבי כתב המשנה, וגם התוי"ט (במשנה ג' פרק י' ממסכת בבא קמא) כתב כלאחר יד וז"ל: דבימי רבי נכתבה המשנה כלשון תשובה דרב שרירא גאון בספר יוחסין" עכ"ל התוי"ט. — הרי שגם התוספות יו"ט הבין מתשובה זו בכלל שרבי כתב המשנה, ובאמת הרב המחבר ריגייו לא ירד לסוף דבריו של רב שרירא גאון ונשתבש מאד בהבנת מאמרו זה ואעתיק דברי רב שרירא גאון מתשובה זו בקצור נמרץ מאד על הסדר *) היינו רק אותן המאמרים המורים באצבע הפך דברי המהבר ריגייו, ובראשי דברים לבד הנוגעים לענינגו, והחפץ יעיין בה וידקדק וימצא כי המחבר ריגייו לא כתב כראוי, וזו היא התשובה על השאלה ששאלו לרב שרירא ולבנו (יוחסין דפוס זאלקווא ח"ש דף מ"ר ע"א), וז"ל: וששאלתם כיצד נכתבה המשנה אם אנשי כנסת הגדולה התחילו לכתבה וכתבו מקצתה חכמי כל דור ודור עד שבא רבי וחתמה וכו' ומאי טעמא שבקי רבנן קמאי רובה לבתראי, וכ"ש אם לא נכתב כלום מן המשנה עד סוף ימיו של רבי? ועוד אם סדר הסדרים וכו'? ותו התוספתא ששמענו שרבי חייא כתבה לאחר חתימת המשנה נכתבה וכו'? ומה ראה רבי חייא לכתבה וכו' אמאי הניחן רבי ולא כתבן וכו'? וכן הברייתות כיצד נכתבו? וכן התלמוד ר"ל הגמרא כיצד נכתב? וכן

וכהאי גוונא במסכת נדרים (דף כ"ב) תנו רבנן ז' פרושים וכו' אמר ליה אביי ורבא לתנא לא תיתני פרוש מאהבה ע"ש, וכן הלשון תני תנא קמיה דרב נחמן בר יצחק (ברכות ל"ט ע"ב), תני תנא להא קמיה דרבא (פסחים קי"ג) וזולתן. כבר בררנו כמו שהיו נקראים מחברי המשנה בשם תנאים, כן מי שתני הלכתא ספרא וספרי ותוספתא היה נקרא בשם תנא, כמו שכתבנו בספרנו בית יהודה פרק מאה ושנים בסופו, וכן משמע מן תלמוד מגלה (דף כ"ח ע"ב) אי תנא הוא לימא הלכה, כמו שגרס המאסף, ועיין בספרנו בית יהודה צד 266 בהערה, וכן גרס בעל מנורת המאור סימן קי"ז.

*) אולם תקנתי השבושים שנפלו בדפוס, ורבו כמו רבו השבושים בה.

רבנן סבוראי כיצד נסדרו אחרי רבינא? ומי מלך אחריהם (ר"ל אחר רבנן סבוראי היינו מן הגאונים) ועד עכשיו? (ר"ל עד זמן רב שרירא ובנו) [עד הנה מסדר רב שרירא שאלות השואלים, ומתחיל תשובתו על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון]. הכין חזינא דודאי ששה סדרי משנה רבינו הקדוש תרצינן וכו' ואין להוסיף ואין לגרוע, והכי אמרינן בגמרא דיבמות בפרק הבא על יבמתו מתניתין אימת אתקין? בימי רבי, ודקא אמריתו: מאי טעמא שבקי קמאי רובה לבתראי? לא שבקי קמאי וכו' אלא כולהון מלתא דקמאי גרסי וכו' ;ותלמוד (ר"ל גמרא) נמי הוו ידעי להון (קמאי קודם רבי) ידיעה ברורה וכו' (עד דף מ"ה עמוד ב') ולא הוה חד מן הראשונים דכתב מדעם עד סוף יומוי דרבינו הקדוש וכו' (עד דף מ"ו עמוד ב'), וביומא דרבי וכו' אסתייע מילתיה ותרצינהו וכתבינהו וכו' (עד דף מ"ז עמוד ב') על הדין אורחא תרצינהו רבי לשתא סדרי משנה וכו' קמאי (קודם רבי) לא הוו צריכין לחבורי וכו' ולא הוו צריכי לחברינהו ולמכתב בינייהו עד דחריב בהמ"ק וכו' ולהכי אצטרך רבי לחבורי ולתרוצי ששה סדרי משנה וכו' עד דף מ"ח עמוד א'), ודאמריתו: מה ראה רבי חייא לכתבם (התוספתות) ואמאי לא כתבם רבי? אלא בקש רבי לכתוב ולחבר כל מה שהיה שנוי בימיו ארוכין מילי וכו' אלא רבי עקר הדברים תקן וכתב וכו' (עד דף מ"ט עמוד ב'), ותלמוד (ר"ל גמרא) דשאלתין עלוהי? אפילו ראשוני ראשונים (קודם רבי) אית להון תלמוד וכו' *) (עד דף נ' עמוד א') ולא הוה להון להנך קמאי עד דאפטר רבי חבור כתוב (ר"ל מן הגמרא) וכו' וכד אסתיים משנה ונח נפשיה דרבי אמעוט לבם ואצטריכי למלקט תלמודייהו ולמגרסא ואוסיפו ביה (ר"ל על הגמרא) וכו' ותיקוני ביה (ר"ל בגמרא) חידושי ותולדות וכו' (עד עמוד ב') ומחפשינן על ברייתא דשכיחא וכו' ואמרינן להו היכא דמשכחינן להו כההיא דהשולח במסכת גיטין דאמר ליה ר' ירמיה לר' זירא פוק עיין במכלתך וכו' ומידק דייקינן בהו ומסקינן וכו' ולמכתב

---

*) יש לי להביא ראיה מן תלמוד חגיגה (דף ט') שהיו לקדמונים שני גמרות היינו בבלי וירושלמי, ר"ל פירוש אחד על המשנה מחכמי ירושלים ופירוש אחר מחכמי בבל. (ואינו ממש מה שבידינו היום מר' יוחנן ומרבינא ורב אשי); כי אמרו שם בחגיגה ליוצא ולבא אין שלום וגו' אמר רב כיון שיצא אדם וכו' ושמואל אמר זה הפורש מן גמרא למשנה **ורבי יוחנן אמר** אפילו מגמרא לגמרא, ופירש רש"י מגמרא לגמרא, מגמרא **ירושלמי** לגמרא **בבלי** עכ"ל רש"י, ולכאורה פליאה גדולה, כי רב ושמואל ורבי יוחנן (הנזכרים כאן) היו שלשתן תלמידי רבינו הקדוש ורבי יוחנן זה הוא המחבר תלמוד ירושלמי, ומאה שנים אחריו נתחבר תלמוד בבלי מרבינא ורב אשי, ואיך א"כ מזכיר ר' יוחנן תלמוד בבלי? וכפי שכתבנו הוא על נכון, ועיין בעין יעקב שם מה שמעתיק מתשובת הרמב"ן.

ארמי דתלמוד דנפישי טובא וכו׳ (עד דף נ״א עמוד א׳), אתא דרא אחרינא (אחרי דורות אמוראים הראשונים) ואמעיט לבא והנך מילי דהוו פשטין להון לראשונים וכו׳ כגון הנך פירושי דלא צריכי וכו׳ ולמקבעינהו בגמרא הוו השתא בהאי דרא ספוקי וצריכין למקבעינהו בגמרא וכו׳ וקבעין להו בגמרא וכו׳ כדאמרינן עירוב שנתנו באילן וכו׳ אלא הכי אמר להו קבעיתו לה נמי בגמרא וכל דרא ודרא ממעיט לבא וכו׳ (עד סוף נ״ב עמוד א׳), ולפום הכי איתוספא הוראה וכו׳ עד רבינא, ובתר רבינא איפסיקא וכו׳ ורבינא סוף הוראה, ובתר הכי אע״ג דודאי הוראה לא הוות הוו סבוראי דמפרשי וכו׳ ואיקרו אינהו רבנן סבוראי וכו׳ וכמה סברי אקבעו בגמרא וכו׳ *) — ודכתבתון כיצד נכתבה המשנה ונכתב התלמוד? תלמוד ומשנה לא אכתיבו אלא תרוצי הוו מתרצי וזהירין רבנן למגרסינהו על פה אבל מנסחי דכתיבי דאמרינן בתמורה דברים שבע״פ אי אתה רשאי לאמרם בכתב שנאמר כי על פי הדברים האלה וגו׳ אלה אתה כותב ואי אתה כותב הלכות וכו׳. ע״כ דברי רב שרירא גאון מה שנוגע לענינו, ומשם ואילך מדבר מרבנן סבוראי על הסדר ומן הגאונים על הסדר עד סוף התשובה.

ועתה מי לא יראה איך עדותו זו שהביא לו החכם ריגייו מתשובה זו לרב שרירא היא שלא כדת, וגם לא ירד במחילת כבודו לסוף דעתו של דבריו האחרונים של רב שרירא „אבל מנסחי דכתיבי״ ולכן העתיק דברי רב שרירא מקוטעין. ועתה שמע נא הפרוש האמתי של המאמר הזה דרב שרירא בד״ה ודכתבתון כיצד נכתבה המשנה ונכתב התלמוד וכו׳; כי המעיין בתשובה זו על הסדר עד המאמר הזה, ימצא שכבר השיב להם הגאון על שאלה זו, ואם כן למה בא בפעם הזאת שנית בשאלה זו ודכתבתון וכו׳? אך באמת בא פה בדבר חדש להודיע לשואליו מה שלא ידעו ממנו, היינו אם יש איסור בכתיבת תורה שבע״פ, וכן נראה בעליל משאלותיהם שהיה הדבר הזה נעלם מהם לגמרי, כי שאלוהו על המשנה אם אנשי כנסת הגדולה התחילו לכתבה, וכתבו מקצתה חכמי כל דור וכו׳? והנה אחרי שהשיב להם הגאון על כל שאלותיהם אחת לאחת, ותמו כל תשובותיו על שאלותיהם בדבר המשנה והברייתות והתוספתות והתלמוד, ר״ל הגמרא, בא בפעם הזאת והעיר אותן על איסור כתיבת תורה שבע״פ שהיה נעלם מהם, וזהו שאמר ודכתבתון כיצד

*) הסמ״ג (מצוה ע״ד) מביא מאמר מתלמוד ירושלמי (דפרק אלו מציאות) **רבנן סבוראי** זבנין חד כרי דחיטין וכו׳ — עיי״ש. ונפלא הדבר מאד בעיני, מה לרבנן סבוראי בתלמוד ירושלמי? אם לא שנאמר שרבנן סבוראי הוסיפו ג״כ דברים בתלמוד ירושלמי! וזה באמת פליאה! ועיינתי בתלמוד ירושלמי שם במקומו (דפוס קראקא ישן נושן) ונאמר שם רבנן **סביוא** ולא אדע פירושו של **סביוא** אם הוא לשון **זקנים** או שם עיר. או יש איזה שבוש

נכתבה המשנה ונכתב התלמוד? תלמוד ומשנה לא אכתיבו [ר"ל לא היו רשאין לכתוב כלל מעולם] וכו' [ואף עכשיו שהותרו לכתוב] זהירין רבנן למגרסינהו על פה, [ר"ל זהירין התלמידים ללמוד את המשנה והתלמוד על פה], אבל מנסחי דכתיבי [ר"ל מנוסחאות הכתובות שבידם היינו נוסח המשנה של רבינו הקדוש ונוסח התלמוד שכתבו רבינא ורב אשי, כי בכל פעם ששכחו איזה מאמר או דין או מסופקים, מעיינים לשעתן בספרים הללו הנכתבים אשר בידיהם. ואולם ללמוד מהם אסור אף היום, ומביא לזה מאמר התלמוד דתמורה] דאמרינן בתמורה דברים שבע"פ אי אתה רשאי לאמרן בכתב וכו'. — [ועיין יוחסין (ערך ר"ג דיבנה) בד"ה „ואני אומר כי אעפ"י שנכתבה המשנה וכו'" ונראה שלא ראה היוחסין דברי תשובה זו, הרי אומר „ואני אומר" עיי"ש].

וכן היו נוהגים באמת אף בדורנו הרבה גדולי ישראל לגרוס המשנה והגמרא וכדומה מספרים הנ"ל בעל פה דוקא, ולא היו מעיינים בהם כי אם בדבר ספק או בעת ששכחו מה מגירסתם, וכן נהג הגאון רבינו אליהו מווילנא ותלמידו הגאון ר' זלמן (המכונה ר' זעלמעלע) ע"ה. כי אף שהתירו בזמן רבי הכתיבה לא התירו כ"כ ללמוד מהן רק בדוחק ובפרט לתלמידים היו שונים דוקא ע"פ. — ומה שכתב החכם קוניץ בספרו בית רבי (בהקדמתו שם דף י"ב ע"ב, ובתוך ספרו זה שם דף ל"ד ע"א) שרבי חייא למד את התלמידים המשנה של רבינו הקדוש מתוך הכתב שכתב למענם ששה סדרי משנה על עור צבי? (ממעשה דר' חייא שמעתיק שם מהתלמוד כתובות ק"ג ב', ב"מ פ"ה ב') אך המעיין שם בתלמוד יראה שהחכם קוניץ ראה מחזה שוא, כי בפרוש אמרו שם בתלמוד על הששה סדרי משנה הלשון ומתנינא (וכדמפרש רש"י שם על פה) ולא אמרו שם וכתיבנא אלא על חמשה חומשי תורה, — וכן נאמר הענין הזה בירושלמי דשקלים (פרק חמישי), ואמרו שם וכתיבנא ה' חומשי וכו' ומקרינא ה' ינוקי (שרש קרא נאמר רק על דברים שבכתב ועל תנ"ך) בה' חומשי, ומתנינא שיתא ינוקי ואמרנא להו עד דהדרנא ואתינא אקרו אהדדי (ר"ל ה' חומשי תורה) ואתנו אהדדי (ר"ל המשנה על פה), עד כאן לשונו.

הדפוס כי מהדורא זו דפוס קראקא היא באמת מלאה שבושים וטשטושים, וזולתה אין בגבולי. — וראיתי בספר הנצחון להגאון ר' ליפמאן מילהויזן בחלק הנוסף מאחד מחכמי הנוצרים בלשון לאטינא שמעתיק סבוראים בלשון לאטינא asademici והוראתו ידועה תלמידים, עיי"ש, וא"כ הוא מסכים עם השם רבנן כמו שכתבנו בספרנו בית יהודה, וחכם אחד אמר לי שמצא בירושלמי שבת ראיה לדברים הללו כי אמרו שם הדין סבורא דלא יליף ולא שמש נראה מזה שפירושו תלמיד, עכ"ל.

ואולם הראיות שמביא החכם חאגיז שלא כתב רבינו הקדוש את המשנה ורבינא ורב אשי לא כתבו התלמוד, כבר בררנו במקום אחר שכל ראיותיו בטלות ומבוטלות ובפרוש אמר הבה"ג הלכות סופרים שזקני בית שמאי וזקני בית הלל הם כתבו מגלות בית חשמונאים ועד עכשיו לא עלה לדורות *) עד שיעמוד הכהן לאורים ותמים והם כתבו מגלת תענית בעלית חנניה בן חזקיה וכו' עיי"ש, והם היו קודם רבינו הקדוש זמן רב. ומזה נראה בעליל שהיתה ליחידים מחכמי הזמן מותרת הכתיבה, כי לכאורה יהיה קשה מאד, הלא נראה ברור מהתלמוד (בפרק ג' דיומא) בד"ה אסתר סוף כל הנסים, שמגלת חנוכה לא נתנה לכתוב לכל הדעות, עיין שם בתלמוד **) וא"כ איך כתבו זקני בית שמאי וזקני בית הלל מגלת בית חשמונאים שהיא מגלת חנוכה ? ***) אלא כמו שאמרנו שליחידים היתה מותרת הכתיבה (עיין הרמב"ם בהקדמתו ליד החזקה) והרבה מגלות כאלה היו שזכרו חז"ל שהיו נקראות מגלות סתרים כמו שכתב בעל הליכות עולם בתחלת ספרו זה, ועיין רש"י שבת דף ו' ע"ב ושם דף צ"ו ע"א בד"ה מגלת סתרים, ונקראו מגלות סתרים כי לא היו בפרהסיא, ועיין רש"י שם, וזה שאמר הבה"ג ועד עכשיו לא עלה לדורות, ר"ל עדיין היא נסתרת ולא הותרה לרבים, ועל דברי רש"י (עירובין ס"ב ע"ב) בד"ה מגלת סתרים שכתב שלא היתה נכתבה שום אות מדבר הלכה רק מגלת תענית, וכן על מה שכתב (שבת י"ג) בד"ה מגלת תענית שכתב לפי ששאר כל משנה ובריתא לא היו כתובין עיי"ש ; נדבר בהשגותינו על דברי החכם חאגיז, אך זאת נוציא הפעם מדברי רש"י שזולת ההלכות היה מותר לכתוב, [וכן מצינו באמת שהיתה נכתבה מגלת בית חשמונאים כמו שהזכרנו, וכן מגלת יוחסין נכתבה, ורבינו הקדוש מזכיר בעצמו במשנה דיבמות פרק החולץ אר"ש בן עזאי מצאתי מגלת יוחסין בירושלים וכתוב בה איש פלוני וכו' וכן מביא התלמוד (שם דף מ"ט ע"ב) משום בן עזאי כמה עניני אגדות ממגלת יוחסין]. ולא אבין דברי רש"י, הלא הוא בעצמו כתב בפרוש (גיטין דף ס' ע"א) שאפילו הגדות היה אסור לכתוב ? וצריך עיון. — גם תמיה לי שמצינו כמה אמוראים אחרונים שצווחו על כתיבת הגדה (תמצאם בספר מאור עינים שאספם יחד והציגם לעין הקורא) והלא ידענו שכתבו מגלת בית חשמונאים ומגלת יוחסין שיש בהם הגדות ג"כ ? ואם

---

*) בילקוט שמעוני על התורה סימן תשמ"ב הלשון „לא עלתה בידינו".

**) ודברי התוספות במגלה דף ז' עמוד ע"א בד"ה נאמרה לקרות ולא נאמרה לכתוב, צריכים עיון רב.

***) אולי היא מגלת יהודית הנמצאת בספרי האפוקריפי (ר"ל מגלות נסתרים).

נאמר שגם הגדות היו מותרין בסתר דוקא ולא בפרהסיא, א"כ מדוע מדקדק רש"י ואמר דוקא על הלכות שהיו נכתבות בסתר?

אמר המחבר: הנה מקום אתי פה להזכיר עוד קצת ספקות שהעירותי עליהן במקום אחר, כתלמיד השואל, כי תורה היא וללמוד אני צריך, ואומר:

א) מדוע לא זכר רבינו הקדוש במשנה שום דין מדיני חנוכה? הלא דבר הוא! וכן לא נזכר בתוספתא דשבת בפרק במה מדליקין, ורק בגמרא מדבר מדיני חנוכה שם בפרק במה מדליקין (דף כ"א). ונראה שם מהגמרא שכבר בזמן שמאי והלל היו דינים מיוסדים בענין הדלקת נר חנוכה, והיו ישיבותיהם מחולקות אם פוחת והולך או מוסיף והולך? וכן לענין הלל ותפלה בהנוכה, נזכר במסכת תענית (פרק ד') בגמרא ירושלמי ובבלי, ובגמרא ערכין פרק קמא. גם אינו מזכיר רבינו הקדוש במשנה את שם חנוכה כ"א בבבא קמא (בפרק הכונס סוף משנה אחרונה) בשם ר' יהודה ולענין היזק שפטור, וכן במסכת בכורים (פרק א') וזולתן בכמה מקומות במסכת מועד, אך לענינים אחרים, ולא לענין דין חנוכה. וכן נזכר שם חנוכה בספרי (פרשת ראה, ופרשת תבוא) אך גם שם לא לענין דין חנוכה, (ועיין הרמב"ן על התורה ריש פ' בהעלותך מה שמביא בשם המדרש, [וצריך עוד עיון במכלתא, עיין תוי"ט סוכה (פרק ג' משנה י"א)].

ואולי הטעם בזה שלא זכר רבינו הקדוש דיני חנוכה; מפני שמגלת חנוכה בעצמה היתה אסורה לכתוב בפרהסיא כנ"ל, ולולא שהותרו רוב החכמים הקדמונים לכתוב מגלת אסתר היתה גם היא אסורה, כי יש מאן דאמר בגמרא יומא (דף כ"ט) „שאסור לכתוב מגלת אסתר" וכיון שהותר לכתוב מגלת אסתר, הותר ג"כ לכתוב דיניה במשנה, וקבעו לה מסכת (היא מסכת מגלה). ומצאו לזה אסמכתא, (כדאיתא בירושלמי (מגלה פרק ב' סוף הלכה ג') וז"ל: „שמעון בר בא בשם רבי יוחנן (כתוב) וזכרם לא יסוף מזרעם (אסתר ט'), מיכן שקבעו לה חכמים מסכת" עכ"ל *). ומסכת חנוכה שמזכיר הרב מוהר"ן הירץ בהקדמתו לספר אגדת בראשית (הנדפס בלעמבערג), אין ספק שהוא מאיזה אחרון.

ב) אם כתיבת דברים שבע"פ הוא באמת איסור גמור והמקובל באומה עד משה רבינו שנצטוה כן מפי הגבורה, בין יתר האזהרות הכתובות

---

*) ההיתר הזה לכתוב לרבים **מגלת אסתר** יוכל להיות שיצא זמן רב אחר מרדכי ואסתר, והיתה המגלה הזאת מן **המגלות סתרים** עד זמן היתרה. ועל ידי זה נבין היטב מה שנאמר במגלה (שרבים נתקשו בזה) „והימים האלה נזכרים ונעשים בכל **דור ודור**" שכאשר יצא זה ההיתר הוסיפו החכמים את הפסוק הזה וכיוצא בו. ויוכל להיות שרבי עקיבא היה המוסיף כי אמרו עליו חז"ל שתקן במקרא, וכן נראה די גלוי שבזמן הלל הוסיפו כמה תיבות בספר ד"ה כמו שהארכנו בזה במקום אחר.

והמקובלות, א"כ ממילא נוכל לשפוט שבודאי לא היה כח ברבינו הקדוש להתיר כתיבת דברים שבע"פ לדורות עולם; כי אין כח בב"ד להתיר דבר האסור, לדורות עולם, כי אם לשעתו; וא"כ קשה טובא מדוע לא הזכיר רבינו הקדוש במשנה „דין איסור כתיבת תורה שבע"פ" כמו שמזכיר כמה דינים שהותרו לשעתן מאיזו סבה; למען לא תשכח אזהרה זו המקובלת מפי הגבורה, וכמו שמזכיר שלשה סדרים מן המשנה היינו זרעים (לבד ברכות) קדשים וטהרות (לבד מעט מסכתות כגון נדה וכיוצא בו), ושלשה סדרים הללו הלא המה חצי המשניות שכבר לא היה נהוג בזמנו, וגם מסכת שקלים ורוב מסכת יומא וכדומה?

ג) אפילו הלשון „תורה שבע"פ" או „דברים שבעל פה" כמדומה לי שלא נמצאו בכל המשנה, וכן בגמרא בפי אחד מן התנאים, ואך בגמרא ומדרשות שמצאתי הלשונות הללו, המה יוצאות רק מפי אמוראים, אבל התנאים יכנוה בשם „הלכות" *) חכמים ובקיאים יראו וישפוטו, ואם שגיתי בזה, יהיו דברי אלה בטלין.

ד) רוב המדברים בתלמוד מאיסור זה של כתיבת דברים שבע"פ מצאתי שהמה תלמידי רבינו הקדוש, היינו רבי יוחנן וריש לקיש האומרים בעצמם, או אחרים אומרים משמם, והוא רבי יוחנן האומר „כותבי הלכות כשורפי תורה, והלומד מהן אינו נוטל שכר" וקשה איך היה מתיר ר' יוחנן זה לעצמו לכתוב תלמוד ירושלמי? ולא עוד אלא שחבר תלמוד אף על המסכתות הכוללות דינים שאינן נהוגין בזמן הזה, כגון על סדר זרעים וכדומה? — ואם נאמר שהמסכתות הללו היו עוד יותר מההכרח לכתבם בספר יען אינן נהוגין וישתכחו מכל וכל; א"כ קשה על רב אשי ורבינא שהיו אחריו והניחום ולא כתבום בתלמוד בבלי? ואם נאמר שרב אשי ורבינא לא היו צריכים לכתוב מפני שכבר כתבם ר' יוחנן בירושלמי.

---

*) אמר המחבר: אגב גרסאי מצאתי בארבעה מקומות שמזכירים **תנאים** הלשון **תורה שבע"פ**, אך המקומות הללו אינם בטוחים אצלי לסמוך עליהן, כי נפלו אצלי בספק, לכן כל זמן שלא יהיו נמצאים מקומות אחרים יותר בטוחים להשען עליהם, תהיה השערתי זו שהזכרתי קיימת, ואציין פה המקומות הללו, ואציגה עמהן גם ספקותי.

א) בשיר רבה (בפסוק ישקני מנשיקות פיהו) בד"ה רבי יהודה ורבי נחמיה ורבנן, וז"ל: „רבי נחמיה אומר שתי תורות נאמרו אחת **בפה** ואחת בכתב" עכ"ל. ורבי נחמיה (בר פלוגתא דרבי יהודה) הוא ר' נהוראי התנא, והיה בזמן רבי שמעון בן יוחאי; אך יכול להיות שיש פה טעות במדרש, וצריך להיות **ר' יודן** (במקום ר' יהודה) **ור' חוניא** (במקום ר' נחמיה), והמה היו אמוראים, ונזכרים אלה שניהם ביחד במדרש שם לעיל לפני המאמר הנזכר, וכן הלשון „**רבנן**" הנזכר פה מורה באצבע שאלה השנים היו אמוראים; כי הלשון „**רבנן**" הוא מלשון האמוראים (עיין בדברי בית יהודה פרק ק"א).

וא"כ קשה מדוע יצאו הלכות האלו מכלל כל התלמוד ירושלמי? גם ר' יוחנן עצמו הוא בעל המאמר (בירושלמי דברכות פרק ה') „ברית כרותה הלומד אגדה מתוך הספר לא במהרה משכחה?" ואם נאמר שלדעת ר' יוחנן לא היה אסור לכתוב רק הלכות, אבל הגדות היו מותרות, נגד דעת ר' יהושע בן לוי ויתר האמוראים האחרונים שאסרו לכתוב ההגדה (ועיין בשמות רבה פרשה מ"ז); א"כ קשה על התלמוד דתמורה (פרק ב') שמביא שם להיתר כתיבת דברים חדשים של הלכות, ראיה מרבי יוחנן וריש לקיש, שהיו מעיינים בספרי דאגדתא בשבתא? ואם נאמר שלדעת ר' יוחנן מותר לכתוב גם ההלכות וגם ההגדות, אך חדשות דוקא, וכמו

ב) בילקוט על התורה רמז תתקנ"ה בשם הספרי וז"ל: „יורו משפטיך ליעקב מלמד שבכל ההוראות אינן יוצאות אלא מפיהם וכו' [ועיין דברי רבא יומא דף כ"ו], ותורתך לישראל מלמד ששתי תורות נתנו להם לישראל אחת **על פה** ואחת בכתב, שאל אגנטוס הגמון את רבן גמליאל כמה תורות נתנו לכם, א"ל **שתים** אחת בכתב ואחת **על פה**" עד כאן לשונו. — אך יוכל להיות שרבן גמליאל זה הוא בנו של רבינו הקדוש, והנזכר ג"כ במשנה; כי רב סדר הספרי. גם יוכל להיות שהמאמר הזה הנוסף פה בספרי על התלמוד יומא שהזכרנו, תלמיד טועה כתבו בזמן מאוחר; כי יש בו שבוש גלוי, כי מן „וְתוֹרָתְךָ" שהוא לשון יחיד, לא נוכל להבין יותר מאחת (כי לפי הדרוש הזה היה צריך להיות „וְתוֹרוֹתֶיךָ") ואיך אמר **מלמד ששתי תורות** וכו'? ובעבור השבוש הזה שכתב תלמיד טועה, הוסיף הוא ג"כ מעשה זה בשבוש של ההגמון ששאל כמה תורות מן **ותורתיך**, ויותר ראוי לנו לשבש המאמר הזה מלשבש המסורה בתיבת **וְתוֹרָתְךָ** שלפנינו, ובפרט שכלל מונח מן הגאונים שכל האגדות הנמצאות חוץ לש"ס אינן מחוורות כ"כ, והתלמוד יומא שם אינו מזכיר זאת, והתלמוד כבר ראה הספרי, ואפילו אם היה כן בתלמוד, היינו מבטלים דבריו נגד המסורה כמו שבארו הפוסקים שיש לשמוע אל המסורה נגד התלמוד בענינים כאלה שאינם לדין ולהלכה, **ועיין תים** (בראשית י"ד).

ג) במסכת שבת (דף ל"א) וז"ל: „מעשה בעכו"ם אחד שבא לפני שמאי וכו' א"ל שתים תורה שבכתב **ותורה שבע"פ** וכו'" עכ"ל. אך להיות שהמעשה הזה מתחיל בלשון **„תנו רבנן"** שהכוונה בו כך שנו **האמוראים** (והמה האמוראים הקדמונים בעלי הברייתות), ויוכל להיות שהאמוראים ספרו כל זאת **בלשונם ומליצתם**, (עיין ספרנו בית יהודה פרק ע"ה ופרק קי"א צד 261), ועוד ראיה לזה שבאבות דר' נתן מספר זה המעשה בשנוי רב (עיין שם פרק ט"ו).

ד) בספרא (פרשת בחקותי פ"ח סימן י"ב) נזכר ג"כ תורה שבע"פ עיין שם, אך גם שם יוכל להיות שדברי אמורא הן, כי רב חברו, עיין הקדמת הרמב"ם ליד החזקה, ועיין פלפול עצום בזה בהקדמת בעל מדות אהרן, וא"כ רב כתב בלשונו ומליצתו.

שאמרו שם בתלמוד מלתא חדתא שאני (ר"ל דברים חדשים מותרים לכתוב), וכמו שכתב רש"י (שבת דף ו') בד"ה מגלת סתרים, שדברים חדשים מהלכות היו כותבים התלמידים, וזהו מגלת סתרים וכמו שהזכרנו ועיי"ש ברש"י; וא"כ קשיא מעיקרא על כלל איסור כתיבת דברים שבעל פה, כי כלם כחדשים, לבד מההלכות למשה מסיני, כמו שאמרו בעירובין (כ"א ע"ב) על הפסוק חדשים גם ישנים וז"ל רש"י שם בד"ה דברי סופרים: חדשים שנתחדשו בכל דור ודור לגדור גדר וסייג עכ"ל רש"י, ועיין תוספות שם אחר זה בד"ה מפני מה לא נכתבו (כמו שאעתיק דבריו להלן אחר זה), ושם בתלמוד אמר רבא מאי דכתיב ויותר מהמה בני הזהר, וכולל שם התלמוד בלשון דברי סופרים כל תורה שבע"פ, וז"ל רש"י שם: לעיל מיניה (בפסוק זה) כתיב דברי חכמים כדרבונות, אלו דברי תורה שנמסרו למשה על פה שנחלקו בהן חכמי ישראל לאחר שנתמעט הלב ושכחו וכו' עיי"ש ברש"י, והרמב"ם (סוף ס' אגרות הרמב"ם בתשובתו על ענין הקדושין) כתב וז"ל: בארתי (בספר המצות) שאין כל דבר שלמדין אותו בהיקש או בקל וחומר או בגזרה שוה או במדה מי"ג מדות הוא דין תורה וכו' ושם בארתי שהוא מדברי סופרים, ואפילו בדבר שהוא הלכה למשה מסיני מדברי סופרים קרינן ליה, ואין שם מהתורה אלא דבר שהוא מפורש בתורה וכו' או דבר שאמרו חכמים שהוא מן התורה, והן כמו שלשה או ארבעה דברים בלבד עכ"ל עיי"ש. ועיין היטב בכסף משנה ומגיד משנה הלכות אישות פרק א' בתחלתו. (ומה שכתוב שם בהגה"ה מהלכות טומאת מת פרק ב' צריך עיון). ועוד קשה מנין לו להתלמוד דתמורה שספרי דאגדתא שהיו מעיינים בו ר' יוחנן וריש לקיש בשבתא היו בו דברים חדשים? אם לא שנאמר שלדעת מסדרי התלמוד כל דברי אגדה חדשים המה, כי המצאות החכמים המה (ר"ל שאמרום מסברות עצמם ולא מפי קבלה, עיין מבוא התלמוד לר"ש הנגיד) וא"כ היתה מותרת בהם הכתיבה; וקשה א"כ למה לר' יוחנן ולריש לקיש ההיתר משום עת לעשות לה'? עיי"ש בתלמוד.

ה) הטעם שלא כתבו תורה שבע"פ אמר רבא (שם בעירובין) וז"ל: מפני מה לא נכתבו? עשות ספרים הרבה אין קץ ולהג הרבה יגיעת בשר, וכתב רש"י לכך לא נכתבו (דברים שבע"פ) שאין קץ לעשות ספרים הרבה בכל אלה, עכ"ל רש"י. וא"כ נראה מזה שמה שלא כתבו תורה שבע"פ לא היתה זאת מחמת איסור רק מחמת יגיעה כי רבה היא תורה שבע"פ. ואיך נשמע מזה שהיה אסור לחכמי הדור לכתוב כל מה שיהיו יכולים וכמה שירצו? ודברי רבא אינן סברא אלא גמרא, כי הוא מאריה דתלמודא כנודע בש"ס. והתוספות שם בד"ה מפני מה לא נכתבו, כתבו וז"ל: וגם בהלכות למשה מסיני לא נתנו כדי שלא ישתכחו, עכ"ל התוספות, ונראה ממנו שרק הלכות נתנו למשה על פה

(המה הנודעות בתלמוד בשם הלכה למשה מסיני) ואולם דברי סופרים (ר"ל מה שחדשו החכמים) לא נתנו למשה אף בע"פ ועיין ברי"ף בעין יעקב שם מה שמקשה על דברי התוספות אלו, וזהו מסקנת הרי"ף שם: ומכאן יש ללמוד שלא נאסרו לכתוב דברים שנתנו על פה, אלא דברי הלכה למשה מסיני, אבל דברי סופרים שלא נתנו על פה אלא הסופרים חדשו אותם יש לכתבם שלא ישכחו אותם, עד כאן דברי הרי"ף. וא"כ מדברי תוספות אלו (כמסקנת הרי"ף) משמע שלא היה איסור כלל לכתוב דברים שבע"פ כ"א ההלכות למשה מסיני? (ועיין לעיל מזה מה שהעתקנו מדברי הרמב"ם באגרותיו שאלה היו רק ג' או ד') ובתשובות חות יאיר סימן קצ"ב נמצא פלפול ארוך מאד בדברי התוספות אלה, הרוצה יראה משם.

ו) מה ששאלו שם בתמורה ואי הות ליה אגרתא מי אפשר למשלחא והא אמר וכו' כותבי הלכות כשורפי תורה וכו'? עיי"ש בתלמוד, וקשה מדוע פריך תלמודא מי אפשר למשלחא ולא פריך מי אפשר למכתבא; כי הכתיבה אסורה, וכדאמרי שם לקמן; נראה מזה שכוונתם בכותבי הלכות כשורפי תורה, הכוונה רק לכתוב לאחרים אבל לעצמו מותר, וזה שדקדק התלמוד „מי אפשר למשלחא" פי' מפני שבכך הוא מלמד לאחרים, וזה אסור. — ובזה ג"כ בטלה הוכחת החכם האגיז שהוכיח מדברי התלמוד הללו שהזכרנו, שלא כתב רבינו הקדוש המשנה וכו' עיי"ש.

ז) לפי דעת החכם האגיז האומר שרבינו הקדוש לא כתב המשנה ורבינא ורב אשי לא כתבו התלמוד אך רבינו הקדוש רק סדר המשנה וכן רבינא ורב אשי רק סדרו התלמוד עיי"ש, לא אדע איכה יצויר המון דברים בעל פה כאלה הבלתי ברורים ובלתי מסודרים והנמצאים רק בזכרון בני אדם שונים באין סדרים, והמשונים ג"כ לפעמים בתוכן הענין, לסדרם ולבררם באין כתיבה!

ח) הרמב"ם והרבה גדולי ישראל כלם פה אחד אמרו, שהטעם שרבינו הקדוש היה מתיר הכתיבה בדברים שבעל פה הוא משום עת לעשות לה' הפרו תורתך, עכ"ד. ובאמת לא מצינו המאמר הזה יוצא מפי רבינו הקדוש, אבל מפי תלמידיו ר' יוחנן וריש לקיש (עיין גיטין ס' ותמורה שם)? וגם הם לא אמרו זה אלא בהגדה? וגם המאמר הנוסף פה בתמורה „אמרו מוטב שתעקר וכו'" שהוא כבאור על עת לעשות לה' הפרו תורתך, הוא בודאי רק מאמרו של ר' יוחנן, כי המאמר הזה מוטב שתעקר וכו' הנזכר בש"ס לאיזה ענין, מצאתי תמיד שהוא מאמר ר' יוחנן או הוא בעצמו אומר כן או אחרים אומרים משמו, או ר' יוחנן אומרו בשם רבו ר' שמעון בן יהוצדק, ולדוגמא עיין פרק הערל בד"ה והכתיב לא יומתו — וכן בעל המאור בריש פרק כל כתבי תלה ההיתר לכתוב דברים שבע"פ

משום עת לעשות לה' רק ברבי יוחנן וריש לקיש שהיו מעיינים בספרי דאגדתא בשבתא עיי"ש? — ואפשר לומר הטעם שהרמב"ם וסיעתו תולין הדרוש הזה עת לעשות לה' ברבינו הקדוש; יען שמצינו לרבינו הקדוש שהורה במקום אחר להתיר איזה איסור על זה האופן, משום עת לעשות לה', והוא בפרק הרואה במשנה אחרונה לענין שאילת שלום בשם עיי"ש, ועיין רש"י שם שכתב שהוא דרך כלל בכל מקום.

ט) מהמאמר שהביא התלמוד שהיו ר' יוחנן וריש לקיש מעייני בספרא דאגדתא בשבתא, נראה שאיסור כתיבת תורה שבע"פ הוא משום שאין קורין בהן בשבת מפני בטול בית המדרש שצוה לשמוע הדרשה, ובעבור שאין קורין בהן בשבת א"כ אינם לצרך כלל בשבת, וע"כ אין מצילין אותן מפני הדליקה, כי לא הותרו להציל כ"א דברים ההכרחיים לצרך השבת, אבל זולת זה אסור, ויש בהם חלול שבת; וכיון שאין מצילין אותם מפני הדליקה, לכן הכותב תורה שבעל פה הרי הוא כשורף תורה בידים, כי הוא הגורם לזה, (ועיין רש"י שבת בפרק כל כתבי דף קט"ו בד"ה כותבי ברכות). — ואפשר שהמליצה „בשבתא" (שם בתמורה וגיטין אצל ר' יוחנן וריש לקיש דהוו מעייני בספרא דאגדתא) הכוונה „בשעת הדרשה" כי כן מצינו לר' יוחנן עצמו שמשמש במליצה זו „בשבתא" סתם, וכוונתו „שעת הדרשה" והוא בגיטין (דף ל"ח ע"ב) וז"ל התלמוד שם: אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן „שתי משפחות היו בירושלים אחת קובעת סעודתא בשבתא" ושם הכוונה גלויה בשעת הדרשה, וכן מפרש הרא"ש שם במסכת גיטין.

וזולת הספקות הללו שהזכרתי העירותי עוד על כמה ספקות הנוגעות לענין הזה; ולהיות דרכיה של תורה דרכי נעם, וכל נתיבותיה שלום, ודברי רבותינו הקדושים כלם תמימים אין בהם נפתל; לכן ראוי לעיין עליהם ואז בודאי ישובו הדברים אל מכונם ועל בורים, אך צריך לי לזה ג"כ כח וזמן וספרים ידועים, ושלשתן אלה נעדרו ממני בימים ההם, ובפרט שאין פה המקום לדבר מזה, ובודאי יראו חכמים ויעיינו והמה יורוני דעת, ומה ששגיתי יבררו לי, כמו שנאמר מזקנים אתבונן.

צד 121 כתב המחבר ריגייו וז"ל:

„בכמה מקומות שאמרו הלכה אני אומר וכו'" עיין שם בדבריו.

תדע קורא נעים! שהמאמר הזה כלו וכל המאמר שם בהערה השניה בצד זה עם כל הבקיאות הנמצא שם, הכל כאשר לכל לקוח מספר הליכות עולם (שער השלישי פרק ראשון).

צד 123 כתב המחבר ריגייו הערה אחת, ומדבר בה מזמן כתיבת התלמוד בפלפול ובקיאות, וכל הערה זו מתחלתה ועד סופה לקוחה מספר בן יוחאי (צד קי"ז ע"א) בד"ה תלמוד בבלי, ועיין להלן בהשגותינו על צד 134.

צד 127 אחר שמוכיח המחבר ריגייו שאין ללמוד הגדות מפני שלא נוכל לעמוד על כוונתן; כתב וז"ל:

„ואם תאמר שבדרך הזה נהיה חסרים חלק גדול מהתלמוד? גם זה אינו אמת; כי ראוי לך להתבונן שמתחלה דברי הגדה לא נתנו ליכתב כמו שאמרו במסכת סופרים פ"ז, ולכן אמר ריב"ל (בירושלמי דשבת) הדא אגדתא הכותבה אין לו חלק וכו' כי לדעתו ראוים הדברים להשאר במדרגת סוד כמוס וכו'" עכ"ל.

חי אני! שאינו שומע (במחילת כבוד תורתו) מה שמוציא בפיו, הן אמר שאין ללמוד ההגדות מטעם שלא נוכל לעמוד על כוונתן, וא"כ אם נלמד בהן אפילו אלף פעמים יהיה הלמוד לשוא כי הדברים ישארו לפנינו כספר החתום, ואיך א"כ יאמר שבעבור זה אסרו אז לכתוב ההגדה כדי שישארו הדברים בסוד כמוס, ומשמע מזה שיוכל החכם לעמוד על כוונתן? וא"כ הביא ראיה לסתור דבריו! ועוד קשה הלא גם הלכות היה אז אסור לכתוב? ולדעת החכם חאגיז בהקדמת המשנה נראה ההפך שדוקא הלכות היה אז אסור לכתוב אבל אגדות היה אף אז מותר לכתוב? גם מעיקרא דדינא לא דבר החכם ריגייו נכונה, כי מעולם לא אסרו חז"ל ללמוד הגדות ואדרבה מצינו להז"ל שהיו רבים מהם מזרזים על למוד הגדות, ואמרו אם רצונך להכיר את מי שאמר והיה העולם לך אצל הגדה, והמערערים לא ערערו על גוף ההגדות כי אם על הכתיבה מטעם דברים שבעל פה אי אתה רשאי לאמרם בכתב וכמו שהארכנו בזה בספרנו בית יהודה. — וא"כ מה זה שהביא המחבר ריגייו ראיה לאסור הלמוד מדברי קצת חכמי התלמוד שאסרו רק הכתיבה?

צד 128 הולך המחבר ריגייו ומשלים את דבריו הראשונים שהזכרנו לפני זה שראוי שלא נעיין כלל בהגדות, ומסיים בזה הלשון: „כדרך שהזהירנו הרמב"ם ז"ל (פרק י"ב מהלכות מלכים ומלחמות): לא יתעסק אדם בדברי ההגדות ולא יאריך בדברי המדרשים ולא ישימם עיקר שאינם מביאים לא לידי אהבה ולא לידי יראה עכ"ל (הרמב"ם) ועכ"ל המחבר ריגייו.

המחבר ריגייו מעתיק דברי הרמב"ם שלא בשלמות וע"כ נראה שיש חזוק לדבריו, ובאמת אינו מזהיר הרמב"ם על מניעת למוד המדרשים והאגדות בכלל, וכוונתו רק על אלו האגדות המדברות על אופנים ופרטים מענין ביאת המשיח, וז"ל הרמב"ם: ויש מן החכמים שאומרים שקודם ביאת המשיח יבוא אליהו, וכל אלו הדברים וכיוצא בהן לא ידע האדם איך יהיו עד שיהיו, הדברים סתומים הן אצל הנביאים גם ההכמים (ר"ל חכמי התלמוד) אין להם קבלה בדברים אלו, אלא לפי הכרע הפסוקים ולפיכך יש להם מחלוקת בדברים אלו וכו' ולעולם לא יתעסק אדם בדברי ההגדות ולא יאריך במדרשות האמורים בענינים האלה וכיוצא

בהן, ולא ישימם עיקר שאין מביאים לא לידי יראה ולא לידי אהבה, וכן לא יחשב הקיצין וכו' אלא יחכה ויאמין בכלל הדבר (ר"ל מביאת המשיח) כמו שבארנו עכ"ל הרמב"ם. וחוץ לזה הרמב"ם אינו מצוה לעשותם עיקר והמחבר ריגייו רוצה לאבד זכרם מכל וכל. גם לא עיין המחבר ריגייו בהקדמת הרמב"ם לסדר זרעים בד"ה הדרש הנמצא בתלמוד, ואם היה מעיין שם היה משבר קולמוסו בזה וזורקו לים המלח.

עוד קשה מדוע יתרעם המחבר ריגייו בספרו זה (צד 69) בהביאו את דברי הראב"ד וז"ל המחבר ריגייו: „אי שמים! דברי ההגדות אשר תוכן רצוף סודות עמוקים, יקראו (מאת הראב"ד) משבשות הדעות!" עכ"ל. הלא כפי היסוד שהונח פה מהמחבר ריגייו לית נגר ובר נגר שיוכל לדעת התוך הנמצא בהגדות; וא"כ מי לא יודה שהקורא בהן יוכל להשתבש בדעות?

צד 130 אחר שדבר המחבר ריגייו עד הנה במעבר לדף מהמכשולים המגיעים מלמוד האגדות ודרשותיהן, ושבעבור זה מהראוי למנוע הלמוד בהן, הוסיף בצד זה בשולי היריעה הערה אחת, וז"ל:

„בספר הליכות עולם לר' ישועה הלוי שער ד' פרק ד' הבטיח המחבר (כפי הנראה מן הלוח) לדבר בו בדרכי המדרשות ואסמכתות למוצאיהם לבד המדות המקובלות ושרשיהם, אבל הפשתי בכל הדפוסים של הספר ההוא ומצאתי שבכלם חסר הפרק הזה מעיקרו ואינו במציאות, והשתוממתי על המראה למה יבטיח המחבר לדבר בזה הענין ולא ימלא הבטחתו? וכן לא יעשה! לכן לבי אומר לי כי המחבר ההוא להיותו חוקר נכבד גלה דעתו על ענין המדרשים באופן בלתי מסכים עם דעת ההמון בהם, ולכן לא רצו המדפיסים להדפיס הפרק ההוא, או שאחד מן הרבנים הנצב על מלאכת הדפוס עכב על ידן, והבוחן לבות יודע איך קרה הדבר" עכ"ל.

המחבר ריגייו שמח כי מצא לו הון רב בדברי הרב הגדול בעל הליכות עולם, ונעצב על אבדתו זו הגדולה האבודה ממנו וחבל על דאבדין! וחשד את המדפיסים והרבנים ששלחו ידם ושללו ממנו אוצר כל כלי חמדה. ואני אומר כי לשוא שחק ורגז ואין נחת, אבדתו זו ערוכה בכל ושמורה, ומידי תבוקש, ואנכי אחטנה להדרינה למריה בלא הכרזה ובלא סימנין.

אך טרם אחזיר לו אבדתו אומר: שהמחבר ריגייו במחילת כבוד תורתו טעה מאד בפרוש המלות של דרכי המדרשות; כי חשב שהכוונה בם עניני אגדות הזרות ומדרשים הסתומים, אך כוונתו האמתית של בעל הליכות עולם במלות דרכי המדרשות אל המדות שהשתמשו חכמי התלמוד *)

---

*) „מדרש" כפי הקדמונים מהכמי המשנה הכוונה הלכות ודינים מסוימים

ודרשו בהן חוץ הי"ג מדות שהתורה נדרשת בהן וחוץ הל"ב מדות דרבי אליעזר בר"י הגלילי; כי יש עוד מדות הנוספות על אלה שהזכרנו. וכמו שיבורר במה שיבוא הכל באר היטב, וזה שכוון בעל הליכות עולם באמרו: לבד המדות וכו', ור"ל חוץ המדות כנ"ל.

והנני הפעם להראות לכל קורא שאבדתו זו נמצאת בשלמותה בספר הליכות עולם במקומו שם בשער ד' ומצויה אצל כל אדם, ואיננה אבודה כי אם מהמחבר ריגייו, ואם ריק הוא, ממנו הוא, והמסתכל שם היטב יראה כי לא יחסרו כ"א שתי מלות אלה „פרק רביעי" ולא יותר שנשמטו בשגגה מידי המעתיקים. ששכחו לציין אלה שתי תבות „פרק רביעי" לפני דבור המתחיל: דין אם למקרא; כי המאמר הזה דין אם למקרא הוא התחלת הפרק הרביעי (אשר כבר נתיאש ממנו המחבר ריגייו, אך תוחלתו נכזבה כי לא נמצא בו מה שזמם מצוא בו). וידובר בפרק הרביעי הזה ענינים המסכימים ממש עם כל מה שמצוין עליו בלוח, היינו: שמדבר בדרכי המדרשות וכו' לבד המדות וכו', אולם לא כבוונת המחבר ריגייו בבאור המלות הללו, אך כמו שפרשנו. — ועתה אסדר על הסדר תוכן ארבעה פרקיו של שער ד': בפרק הראשון הולך המחבר בעל הליכות עולם ומונה על הסדר כל המדות, בשמותן לבד, מה שידבר בהן בכל השער הרביעי הזה, היינו מהי"ג מדות דרבי ישמעאל, ומהל"ב מדות דר"א בר"י הגלילי, ומהמדות שהמה חוץ לאלה המדות הנקראים אצלו בשם דרכי המדרשות. — ובפרק השני הולך ומבאר הי"ג מדות דר' ישמעאל, ואח"כ בפרק השלישי הולך ומבאר הל"ב מדות דר"א בר"י הגלילי עד המאמר דין אם למקרא ומן המאמר הזה דין אם למקרא (שהוא לפי האמת התחלת הפ' הד') הולך ומבאר המדות הנקראות אצלו „דרכי המדרשות" שהמה הוספות על הל"ב מדות, וזה שכוון במאמרו „לבד המדות וכו'" ר"ל הוספה על המדות הל"ב, היינו דין אם למקרא וכו' עד סוף הפרק שהוא הפרק הרביעי והאחרון שבשער הרביעי. ואתה קורא משכיל! קרא נא על הסדר ספר הליכות עולם ותדקדק בו כי אז תדע ותשכיל האמת עם מי, וביחוד תדקדק בפרק הראשון משער הרביעי.

וזולת הדברים והאמת האלה, יש לי עוד עדות ברורה כשמש שמן המאמר דין אם למקרא הוא התחלת הפרק הרביעי שהוא הפרק האחרון; כי בפרק ב' משער הרביעי הזה בסוף התשובה לדיני בנין אב (והוא בדפוס אמשטרדם דף ל' ע"א והיא המהדורא אשר לפני) מורה באצבע המחבר בעל הליכות עולם אל דין אם למקרא שהזכרנו, ואמר עליו בפה מלא שהוא נמצא בפרק האחרון מזה השער עיי"ש.

קדמונינו מן לשון הכתוב שבתורה, ע"י הקירס ודרישה ופלפול, ועיין בספרנו בית יהודה (צד 299).

ואחרי שהחזרתי להמחבר ריגייו אצל אבן הטועים את אבדתו שכבר אמר נואש (אף שמאד טעה בסימניו שנתן לאבדתו) באתי גם אני עתה להכריז על אבדה אחת קטנה האבודה באמת בספר הליכות עולם שלא הרגיש בה המחבר ריגייו, וממש בשער ובפרק ובמקום הזה, היינו לפני התחלת המאמר דין אם למקרא (שהוא סוף פרק שלישי כמו שבארנו) נחסרה המדה הל"ב מן הל"ב מדות דר"א בר"י הגלילי שהולך ומסדר שם. והיא המדה האחרונה ממוקדם ומאוחר שהוא בפרשיות, ובלתי ספק כאשר נשמטה ע"י שכחה המדה הזאת האחרונה (הכוללת ערך שתים או שלש שורות) שהיתה סיום הפרק השלישי (כפי שהוכחנו) נשמטו עמהם גם שתי תבות אלו „פרק רביעי" — ולבד זה מצאתי בו בפרק ראשון משער הזה שנחסרו בו כמה תבות כמו שיראה המעיין שם:

צד 134 כתב המחבר ריגייו וז"ל:

„ואמרו חז"ל (פרק אלו קשרים, וירושלמי פ"ח דדמאי, ופ"ה דשקלים, ובראשית רבה פרשה כ"ד) אם הראשונים כבני אדם אנו כחמורים" עכ"ל.

מי לא יתפלא בקראו הבקיאות הרב הזה שהראה במאמר הזה השגור אף בפי התינוקות היום, ועל מה ולמה, ישאל כל קורא, התאמץ המחבר ריגייו לחפש אחר מאמר זה בחורין ובסדקין בכל מקומות הש"ס בבלי וירושלמי ומדרשים לציין את מקומו בסימני הדפין והפרקים, הלא צריך לזה זמן רב מאד? אך האמת שבקיאות זו באה לו בנקל, והוא למאור עינים (אמרי בינה פרק י"ד) הנודע למבקר גדול שטרח ויגע הרבה לציין תמיד כל המאמרים בספרו מכל מקומותיהם והיה לו בזה הכרח ללבן הרבה ענינים בדרז"ל וביתר ספרים. — וכן בעל הבן יוחאי שאהב גם הוא להראות בקיאות רב שלא מהצרך ואשר לא נולדו על ברכיו וגנובים מאחרים אשר טרחו ימים רבים ביגיעת בשר, אף הוא מביא בספרו זה (צד כ"ד) המאמר הזה אם ראשונים וכו' ומציין ג"כ אות באות המקומות הללו שמציין המחבר ריגייו, ובודאי לקח גם הוא ממאור עינים. ומי לא ידע שהמחבר בן יוחאי לקח כל בקיאותיו מספר פחד יצחק המראה כל מבוא על דרך ערכין, כמו שנמצא ספר זה גם כן ביד המחבר ריגייו, וממנו הוציאו בקיאותם המחברים שיש בידם הספר פחד יצחק, (כי רחוק מי שימצא בידו הספר הזה, גם הוא ספר גדול מאד ויקר מחירו). המחברים הללו מחויבים להזכיר (במקום שמסדרים על ידו באיזה דרוש הרבה בקיאות) לאמר בפה מלא: הבקיאות הרב הזה על הסדר בענין הזה שסדרתי פה הראני בעל פחד יצחק! או עכ"פ בהקדמת חבורם לאמר: הבקיאות הרב שנמצא בספרי זה הנני חייב תודה לספר פחד יצחק, כי בעזרו עשיתי לי כל העשר הזה! כמו שהקדים הרב הגדול בעל ספר החינוך בהקדמתו ואמר בפה מלא, שכל הבקיאות

הרב שבספרו החינוך חייב תורה לאחרים; לא כן עושים המחברים שהזכרתי.

ובאמת בהסיר מקצת ספריהם הללו את בקיאות הללו שסדרו מעמל אחרים, ישארו לפעמים ספריהם במקומות רבים ככדים ריקים, ויש להמליץ בדרך צחות על קצת הספרים הללו החדשים שאומר כל ספר וספר מאלה אל מחברו לאמר: לולי פחד יצחק היה לי כי עתה ריקם שלחתני!

צד 135 כתב המחבר ריגייו הערה גדולה מאד בבקיאות רב ופלפולים להתיר לילך בגלוי הראש, עיי"ש בדבריו.

דע קורא נעים! שרוב הדברים שם לקוחים מספר צרור המור להרב הגאון דעמדין והוא תשובה ח' מספרו זה הנקראת בשם כסוי חטאה, והרב הגאון הזה מסיק שם לאיסור, אולם בשקלא וטריא שלו מביא ראשונה גם הראיות להיתר, והמחבר ריגייו עזב כל הראיות לאיסור ולקט מתשובה זו כ"א הראיות להיתר, ובסוף הערה זו מסיים המחבר ריגייו וז"ל: ועיין בספר אגרת אלאסף עכ"ל. ולא ידעתי ראשונה מי היא אגרת אלאסף זו ושאלתי עליה והגידו לי שהיא מחברת אחת להחכם הרב דארוד ושם מדבר מהיתר לילך בגלוי הראש; ועוד קשה טובא שהמחבר ריגייו מיחס השקלא וטריא בענינים כאלה אל הפילוסופיא, הלא המה שייכים לידיעת התלמוד?

צד 157 לענין מה שכתב הרמב"ם ז"ל במורה וחכמי ישראל המקובלים שטעם השחיטה הוא כדי למנוע הצער, וכתב המחבר ריגייו שם בהערה וז"ל:

„אך מה יענו במה שהתירו הפוסקים (יו"ד סימן י"ח סעיף ז') אעפ"י שהוליך והביא בה כל היום עד ששחטה שחיטתו כשרה? והלא אין צער גדול מזה" עכ"ל.

קושיא זו כבר שאלו כת שבתי צבי ברצותם לחזק אמונת הגלגול בבהמות, אך באמת קושיא זו פורחת באויר; כי המעיין בפוסקים הללו יראה שרק בעוף התירו על אופן זה, ובדיעבד דוקא ולא לכתחלה, ודוקא אחר שחיטת סימן הראשון, מפני שהעוף הוכשר ברוב סימן הראשון, כי בזה כבר נטלה החיות ובטלו כל הרגשות החיים. עיין ביורה דעה שם סימן כ"ג ובש"ך סימן י"ח וסימן כ"ג ועיין בלבוש.

וחוץ לזה שכתבנו פה בבטול שאלתו זו, בטלה שאלתו זו גם מטעם אחר המבואר אחר זה.

צד 158 מביא המחבר ריגייו דברי הרמב"ם מסוף הלכות מקואות ומעילה, כאלו הזר הרמב"ם מדעותיו שכתב במורה בקצת טעמי המצות, ואמר: „והנה זה יורה על חולשת הטעמים הנזכרים במורה וכו'" עכ"ל.

א) הענין הזה לקח המחבר ריגייו מספר בן יוחאי (דף קכ"א ע"ב) עיי"ש בדבור המתחיל ענק עמנו רבינו הגדול רש"י ז"ל:

ב) לא אמרו כלום; כי נוכל להשיבם ע"ז, שמה שכתב הרמב"ם בהלכות מקואות ובסוף מעילה, כתב כתלמודי, אך במורה כתב כחוקר, וכן מצינו באמת כמה פעמים סתירות מדברי הרמב"ם במורה לדבריו בספרי התלמודיים. אך הרמב"ם ז"ל בכבודו ובעצמו הקדים רפואה למכה זו במורה (חלק ג' פרק מ"א) בפרושו לפסוק עין תחת עין, עיין שם דבריו, ובמפרשו ר' שם טוב, ותנוח דעתך, ומאמרו זה (של הרמב"ם שם) לא ללמד על עצמו יצא אלא ללמד על הכלל כלו יצא — ומלבד תשובה זו העומדת לבטל דבריו, יש עוד תשובות בדבר, ולרווחא דמילתא נציגם לעין הקורא; ידוע שספר המורה כתב בזקנותו, ואלה הספרים התלמודיים כתב בילדותו (ויהיה ע"ד הדר ביה רבא מההיא, והרבה כיוצא בו שהזכרנו לעיל בבטול השגות המחבר ריגייו על רש"י). — גם את ספריו התלמודיים כתב לכל אדם, וספר המורה רק ליחידי סגלתו.— וגדולה מזו כתב הגאון בעל כנסת הגדולה שהרמב"ם סותר את עצמו גם בדינים בספרו יד החזקה נגד פרושו למשנה (שכתב ראשונה בראשית ימיו), ועיין תשובות הגאון חוות יאיר (תשובה קצ"ב) המדבר מענין זה באריכות ובבקיאות נפלא.

ואחרי הדברים והאמת האלה הנני אומר, שהמחבר ריגייו מעיקרא דדינא משתבש, כי המעיין היטב ברמב"ם סוף מעילה שם בתחלת דבריו יראה ההפך, כי לא שלל הרמב"ם טעמי המצות וחקירתן כלל, באמרו וז"ל: ראוי לאדם להתבונן במשפטי התורה הקדושה ולידע סוף ענינם כפי כחו, ודבר שלא ימצא לו טעם ולא ידע לו עילה אל יהי קל בעיניו וכו', אמרו הכמים חקים שחקקתי לך וכו' עיי"ש. ועתה קורא נעים! עשה אזנך כאפרכסת ושמע נא דברי הרמב"ם מה שכתב אחר זה בסוף הלכות תמורה, וז"ל שם (טרם בא שם לתת טעם שכלי לדברי התורה והיה הוא ותמורתו יהיה קדש): ואעפ"י שכל חקי התורה גזרות הם, כמו שבארנו בסוף מעילה; ראוי להתבונן בהם, וכל מה שאתה יכול ליתן לו טעם, תן לו טעם, הרי אמרו חכמים הראשונים, שהמלך שלמה הבין רוב הטעמים שלכל חקי התורה עכ"ל. — גם המעיין בעין חודרת בסוף הלכות מקואות באמרו: ואעפ"י כן רמז יש בדבר וכו' עיי"ש, יראה ויתבונן אנה פניו מועדות, ואל מה הוא קולע. — והמעיין היטב בספרו יד החזקה על הסדר ימצא הרבה פעמים שנתן טעמים למצות החקיות כגון בגלוח הזקן וכדומה, ואם כן דברי המחבר ריגייו בטלין ומבוטלין.

צד 167 בהערה כתב וז"ל: „גם יש כת בבני הודו הנקראים בראהמינען על שמו (של אברהם אבינו ע"ה) עכ"ל.

המחבר הזה כתב זאת כדבר ברור וידוע לכל שהכת הזאת נקראת ע"ש אברהם אבינו ע"ה, ובאמת לקח זאת מדברי מהרנה"ו במגיד הרשות, וגם לא לו הדברים האלה והמה לקוחים מספר נשמת חיים לר' מנשה

בן ישראל שאמר כן ע"ד השערה בעלמא עיי"ש בספרו. — ולי נראה שנקראים בראהמינען ע"ש מחוקקם בְּרַאמַא, ואולי הוא בְּרַמוֹן בנו הבכור של אדם הראשון, לפי אמונת ההודיים; כנראה בספר הדת שלהם הנקרא שַׁסְתֶר, עיין בספרנו בית האוצר מחברת שניה העתקה קצרה מספר הדת הזה.

צד 186 בהערה צבר המחבר ריגייו תלי תלים של בקיאות על המאמר חסידי אומות העולם יש להם חלק לעולם הבא עיי"ש, ואולם כל דברי בקיאותיו שם לקוחים על הסדר מהמודעה להחכם קוניץ לספרו בן יוחאי, וזולתו ממחברים.

מצד 190 והלאה עד צד 203 מאריך הרב המחבר ריגייו מיום הזכרון, ראש השנה, והרבה להציע ספקות ושאלות קטני הערך, ומכנה את הדרוש הזה בתאר הקירה עמוקה עפ"י דרכי הגיון, ועל כל אלה אמר שפליאה רבה בעיניו שלא עמדו על זה הענין כל החכמים, וספקותיו והתרת ספקותיו בדרוש הזה הוא הדוש יקר שלא קדמו בו שום אדם. וגם האברבנאל שהעיר על קצת הספקות הללו, אך תשובותיו של האברבנאל לא יתכנו בשום פנים, ואחר שהכביר לנו המחבר ריגייו מלין והשלים כל הספקות, הגיש לפנינו פרק האחרון והוא מצד 203 עד סוף הספר, בו ישמיענו היתר הספקות הללו, ומכנה את הפרק הזה בשם תכלית יום הזכרון, ואחר איזה הקדמות שהקדים כתב וז"ל:

„השם שקראה התורה לזה היום המקודש יורה ג"כ יושר סברותנו בו, כי הנה התורה אמרה זכרון תרועה מקרא קדש ומלת זכרון מורה שיש דבר שנזכור באותו יום וכו', אמנם אמרו תרועה ראוי שנחקור מה היא התרועה ועל מה תרמוז ונאמר וכו', וזהו לפי דעתנו תרועת הממלכה מאותו מין שנזכר בזמן שמשח שמואל את שאול שנאמר ויריעו כל העם ויאמרו יחי המלך (ש"א יו"ד כ"ו), אף כאן מלת תרועה היא סימן מלוכה וירמוז על יום בריאת האדם וכו', א"כ כוונת התורה באמרה זכרון תרועה הוא שנזכור אותו יום שבו מלך הי"ת על כל הנבראים וכו', ואמתת הענין הוא שבעבור שנהגו כל האומות הקדמוניות להריע תרועה גדולה ביום המלכת מלך לכן הועתקה מלת תרועה אל ההמלכה עצמה, לכן עיקר מצות השופר הוא הכוונה שרמזנו וכו' שבאותו יום היתה מלכות השם בעולם" עכ"ל.

והדברים האלה המה תכלית ותמצית כל הדרוש הארוך הזה מה הוא ראש השנה ומה הוא יום הזכרון ויום תרועה, ובאמת כל הדברים האלה היה יכול להגיד בארבע והמש שורות ולמה הרבה דברים ללא יועיל? ואחרי כל דבריו אלה של המחבר ריגייו שאמר שדברים חדשים גלה לנו פה שלא קדמו שום אדם, וגם תשובות האברבנאל שהעיר על קצת ספקותיו לא יתכנו בשום פנים, תמה אני איך יכול ההי

להכחיש את החי? כי דברי המחברים הקדמונים שמהם לקח המחבר ריגייו יסוד כל הפרק הזה עודם חיים וקיימים בספריהם, ומי לא יראה כי דבריו אלו לקוחים מהאברבנאל על התורה פרשת אמור, וז״ל האברבנאל שם: „הבחינה השניה לפי שתקיעת שופר מורה על המלכת מלך וכמו שנאמר במשיחת שלמה (למלך) ויתקעו בשופר ויאמרו יחי המלך שלמה (מלכים א׳ א׳) כאלו ביום הזה (של ראש השנה) בתקיעת שופר יאמר ה׳ מלכנו וכו׳, וע״ז אמרו בגמרא אמרו לפני בראש השנה מלכיות כדי שתמליכוני עליכם" עכ״ל האברבנאל, ועיין בפרושו להחדש הזה לכם, וביתר מקומות מפרושו על התורה, וכן הוא בסדר התפלה לראש השנה, וכן כתב רבינו סעדיה גאון שהיום תחלת הבריאה שבו מלך ה׳ עלינו, וכן כתב הראב״ע שנקרא יום תרועה וזכרון תרועה שהוא זכר למלכות ה׳ (וכמו שמביאו המחבר הזה בעצמו), וכן כתב ידידיה האלכסנדרוני (כמובא ממנו במאור עינים) שראש השנה הוא זכר לתחלת מעשה בראשית. וכדעת ר׳ אלעזר בפרק קמא דר״ה וכדעות הנ״ל, ועיין בספרנו בית יהודה צד 81 בהערה. וכן כתב במנורת המאור חלק שני כדברים האלה ממש הטעם של תקיעת שופר בר״ה, וגם רבינו בחיי בן הרא״ש (שהמחבר ריגייו יחשבהו בין שונאי המחקר כמו שהעתקנו לעיל דבריו) גם הוא ז״ל כתב כדברים האלה של האברבנאל וגם הוא היה למעין להמחבר ריגייו בענין הזה, וז״ל רבינו בחיי בספרו כד הקמח (אות רי״ש בערך ראש השנה): „במצוה זו (של תקיעת שופר בראש השנה) רמז למלכותו יתברך שביום זה (של ראש השנה) ברא העולם והיה מלך כי אין מלך בלא עם ובדרך מלכי הארץ לתקוע בשופר תחלת מלכותם כענין שנאמר (מלכים א׳ א׳) ויתקעו בשופר ויאמרו כל העם יחי המלך שלמה, ועל כן צונו יתברך שנתקע בשופר ביום זה בתחלת מלכותו ללמד כי מלך אלהים על גוים אלהים ישב על כסא קדשו" עכ״ל רבינו בחיי. ובעבור זה נראה לי שצוו הקדמונים לקרוא הקאפיטל מ״ז המדבר כלו מזה הענין. — ואולי לבעבור הזכיר מלוכת ה׳ בראש השנה בא המנהג לילך לנהר או לבאר בראש השנה לחדש שם המלוכה כדאמרי אין מושחין מלכים אלא על גבי מעין שנאמר ויאמר המלך אל בניהו בן יהוידע, כמו שכתבנו בסוף ספרנו בית האוצר מחברת שניה עיי״ש.

תמו ההשגות על ספר התורה והפילוסופיא,
ונספחו עליהן עוד קצת השגות על ענינים זולתם
מהמחבר הזה שהוספתי כמה שנים אחר זה.

בספר כרם חמד מחברת רביעית צד 18 מוכיח המחבר ריגייו שבערך זמן ירמיה המציאו לכתוב על העור המעובד בקנה ובדיו, וגם שם דיו לא נמצא רק בירמיה, וכתב שם בהערה וז"ל:

„אפשר לומר כי השם דְיוֹ נגזר מן השם דַי בתוספת כנוי הנסתר, וטעם הנחתו הוא, כי קודם המצאה זו היו עמלים בני אדם עמל רב להרות או לחוקק על העץ או על האבן בחרט או בעט כל מה שרצו לכתוב, אך אחרי כן הוקלה המלאכה מאד ע"י ההמצאה לכתוב בדיו על היריעה, לכן הראשון שהמציא תחבולה זאת אפשר שאמר: ראו כמה מועילה המצאה זו, כי דַיוֹ במעשה קל כזה להשאיר רושם המכתב על היריעה זמן רב, ומזה נשאר למשקה ההוא שם דְיוֹ בחלוף קצת בנקודות. והנה לפי זה ידמה קריאת שֵם זה לקריאת שֵם מַן שנקרא כן בעבור שאמרו איש אל אחיו מן הוא" עכ"ל.

השערה זו אשר שער בנפשו המחבר ריגייו אין בה טעם וריח, ועתה שמע נא קורא נעים השערתי בדבר הזה, ואתה תשפוט ותבחר.

דע שנקרא לדעתי דְיוֹ [בלשון העברית המאוהרת, וכן בלשון ארמית (בתרגום יונתן שם) דְיוּתָא] הוא על שם הזיבה והנטיפה והוא משרש דוה בעברית, (וכן נקראת הנדה בשם דָוָה ע"ש נזילת הדם), כי בראשונה היו חוקקים בעט ברזל, ואח"כ היו מושחין הלוחות בצבע ואח"כ המציאו דבר נגר וזב. ועיין בספרנו שרשי לבנון (הוא מחברת הראשונה מבית האוצר) שרש דבב שאמרנו שעיקר השרש דב זב דן טף משותפים המה, והונחו ראשונה על שם הקול הנשמע בדבר הנגר טיף או דיב או דיו או זיב, ומזה נקרא בדרך השאלה המדבר דובב (ע"ד תזל כטל אמרתי), וכן מַטִּיף (משרש נטף). ומן טף עשו בתלמוד השם טִפָּה (איין טראפּפּע), ומזה טִפְטֵיף (טראֶפּפּעלין, טרייפּעלין, טריפּען, טראפּפּען ווייזע) וכן בלשון אשכנזית השם tropfe והפעל trúfen וכדומה נגזר מן הקול הנשמע בעת הנטיפה טְרִיף טְרִיף, וכן tropfeln בלשון הסלאוואנית שממנו בלשון רוסיא капля וכל הפעלים הנגזרים ממנו נגזרו מן הקול הנשמע קַאפּ קַאפּ, ומזה בלשון פולניא בהוספת אות ר (הנהוגה ברוב הלשונות) кropliа ובלשון אשכנזית נקרא הדְיוֹ בשם

טינטע (tinte) [ואלה הקוראים דינטע משתבשים], נראה לי שהוא מלשון רומית tinctura משרש tingo והוראתו המשיחה בדבר זב ונגר, והצביעה, ויען שעל פי רוב הדְיוֹ הוא צבע שָׁחוֹר ע"כ העתיקו הנוצרים הקדמונים מעתיקי התנ"ך ברומית השם דְיוֹ (בירמיה ל"ה) Atramentum שהוראתו צבע שחור (שווארץ) וכן בלשון רוסיא נקרא הדיו черниа (שוואֶרצע).

ופן ישאל השואל לפי מה שאמרנו ששרש דוה הוראתו רק הטפטוף והזיבה, איך נפרש כל שרש דוה הנראה ממנו שהוראתו בכל מקום חֹלִי, וכמו שפרשו המפרשים בכל מקום לשון חולי וכמו שמפרש הרד"ק גם והדוה בנדתה (ויקרא ט"ו) שענינו והחולה, וכן תזרם כמו דוה (ישעיה ל') ואמר והיא הנדה, וקראה חולה, לפי שאין אשה רואה דם שלא תחלה וראשה ואבריה כבדים עליה עכ"ל?

על זה אשיב אמרים לו, ואברר לו ששרש דוה אין הכוונה חֹלִי כמו שחשבו המפרשים, אך הוראתו היא הנטיפה והנזילה, והושאל על כל חולי שיש בו נזילת ונטיפת הדם או הלחה הראשונה היא הנדה, ומזה והדוה בנדתה, תזרם כמו דוה, וכן כל היום דוה (איכה א') הכוונה נדה; כי המקונן מדמה הכנסיה בשם אשה נדה המתועבת בעיני כל כמו שהולך במשל הזה בכל הפרשה שם. וידוע שבארצות המזרח מרחיקין עצמן מהנדה, ותועבה היא לדרוך בארבע אמותיה, וכמו שאמר לעיל; חטא חטאה ירושלים על כן לנידה היתה, כל מכבדיה הזילוה כי ראו ערותה, גם היא נאנחה ותשב אחור, טמאתה בשוליה, וזה שאמר אח"כ השיבני אחור נתנני שוממה כל היום דוה, ר"ל תמיד אני בנדתי, וכן אמר אח"כ בפרשה זו היתה ירושלים לְנִדָּה ביניהם *) ומה שנמצא תאר דוה כמה פעמים בתנ"ך אצל הלב, כמו כי רבות אנחותי ולבי דוי (איכה א'), על זה היה דוה לבנו (שם ה'), עלי לבי דוי (ירמיה ח') וכדומה; אין הכוונה חֹלִי רק נטיפת הדם, וכמו שיאמר האשכנזי: מיר בלוטעט דאס הערץ, (אדער טריפּט), דאפיר זאל ער שאָן בלוטען. — ולא תמצא שרש דוה שיבוא אצל חלי הראש וכדומה מהאברים, וכמו

---

*) ויען שהנדה היא מופרשת ומרוחקת בתכלית הריחוק מכל אדם בארצות המזרח, לזה הושאל שם „נִדּוּי" בתלמוד והרבה פעלים „מְנַדִּין" וכדומה על הרחקת איש עברי שמרחיקין אותו מקבוץ העם בעבור איזה חטא, ויש מן הפשטנים שאמרו שכרת הנזכר; בתורה, ונכרתה הנפש ההיא מעמיה וזולתו, כוונתה לרחק ולגרש את האיש הזה מן האומה הישראלית, והוא הנדוי התמידית. — ועיקר הוראת שרש נדה, טלטול והרחקה במקום.

שנאמר כל ראש לחלי וכל לבב דוי (ישעיה א'), וכן והסיר ה' ממך כל חלי וכל מדוי מצרים וגו' (דברים ז') הבדיל הכתוב בין חלי ובין מדוי, ואין זה כפל לשון במלות שונות, כי הנגינה הפרידתם הפרד עצום; כי על חלי בא אתנחתא המפסיק היותר גדול. ומדוי מצרים ידועים, היינו השחין המוריד לחה סרוחה, והטחורים הנוזלים דם וכמו שמפורש במקום אחר יככה ה' בשחין מצרים ובעפלים (והמה הטחורים כפי הקרי) (דברים ל"ח). — וכל דוה הוא חולה, אך לא כל חולה הוא דוה. ונקראת המטה ומצעיה המטונפת מזוהמת החולי השוכב בה מן הדם והלחה והדומה לזה, בשם „ערש דְוָי" (תהלים מ"א) (ע"ד בדמעתי ערשי אמסה), דוי הוא שם, ערש של דוי. ובעבור המאוס ומקום המטונף שבמטה שבה החולה, אז לטובה ורפואה גדולה לחולה להחליף את משכבו, וזה שאמר שם כל משכבו הפכת בחליו. ומזה שהונח שרש דוה על הנטיפה והנזילה בדבר נגר, נקראת המשקה ג"כ בשם דוי. וידוע בארצות המזרח שנוהגים לטבל את הלחם בדבר נגרי, וכמו שנאמר וטבלת פתך בחמץ (רות ב') ובתלמוד נודע זה הרבה, ונשאר עוד אצלנו מנהג הטבול בסעודת ליל פסח. — ונקרא הדבר הטבול שטובלין בו הלחם לדעתי בשם דוי־לחם. וזה: המה כִּדְוֵי לַחְמִי (איוב ו') והכ"ף של כדוי הוראתה „במקום" או „בתמורה". וזה פירוש הפסוקים על הסדר: איוב הולך ומבאר שעתה בחליו ובעניו הוא מוכרח לאכול דבר המאוס ולטבול פתו בדבר אשר עד הנה נעלה נפשו לנגוע בו, וזה שאמר: מאנה לנגוע נפשי המה כדוי לחמי. ויהיה תרגומו: וואס מיר זאנסט עקעל וואר צו בערירען, מוס פיר מיך יעצט אלס בראד־טונקע זיין. — ובספרי שרשי לבנון מחברת שלישית בררתי הפסוקים הללו על אופן אחר, ופרשתי כדוי לחמי כמו ריר בשרי כי בלשון ערבי הבשר נקרא אל לחם, עיין רש"י בצפניה ב' וּלְחֻמָם כגללים, ועיין שם תרגום יונתן ופירוש הרד"ק ובשרשים לרד"ק. — וַחֲלָמוּת בררנו מלשון יחלמו בניו ויהיה שם אל סַם הרפואה הַמַבְרִיא (שטאָרקענדעס מיטטעל) ויהיה דוי לחם נגד ריר חלמות, ור"ל כמו שנפשי מאנה בדוי לחם (ר"ל ריר בשרי) כמו כן מאנה נפשי בריר הרפואה, עיי"ש.

והרד"ק ז"ל בשרש דוה הביא ג"כ ויכרות את מַדְוֵיהֶם (שמואל ב' י') אולם כבר בררנו בספרנו שרשי לבנון מחברת א' שהוא משרש מד עיין שם. — ואולי יוכל להיות שגם הוא מן השרש שלפנינו דוה, והמה בגדים ארוכים הזוחלים ונוזלים על הארץ (איינע שלעפפע) ואולי מדויהם פה המה ממש הבגדים שנקראו בתנ"ך בשם נטיפות (משרש נטף, טריפען) הַנְטִיפוֹת והשֵרות (ישעיה ג'), השהרונים וְהַנְטִיפוֹת (שופטים ה'). — ועד היום בגד ארוך מאד אשר יסחב בארץ, לנוי יהשב אצל איש הערבי,

זכן משורר אחד ערבי באחד משיריו, יספר בו גבורת דודו שנפל שדוד בשדה קרב, ואמר: בשבתו שָׁלֵו בבית, היו שערותיו השחורות תלויות לו, גם סחב בגד ארוך על הארץ, אך בלכתו לשדה קרב אז היה כחיה רעה וטורפת.

עוד שם בכרם חמד בענין זה מביא המחבר ריגייו איזה הדושים מחכם אחד נוצרי מבאורו לתהלים, ובסוף הענין מוסיף גם מדעת עצמו איזה הדושים, וגם כתב שם השערותיו במלות על מות לבן ועל־מות ועלמות, ולא אעתיק פה דבריו הרוצה יראה משם, ועתה קורא נעים! שמע נא דברי בענין זה: דע שעלמות, ינהגנו עַלְמוּת (תהלים מ״ח) הוא משרש עלם, והוראתו העיקרית כח וגבורה, עצמותינו מלאו עלומיו (איוב ל׳) (ונרדף עם שרש אלם שהוראתו גבורה), ובעבור זה הושאל שם זה על מי שהוא בימי הנעורים עֶלֶם ועַלְמָה, וממנו הושאל על הזמן הארוך כי הדבר החזק, מתמיד, ועבדו לעולם (שמות כ״א), אגורה באהלך עולמים (תהלים ס״א), כי הזמן יגביר על כל ומנצחו, וכמו שנקרא הכח בשם נֶצַח, כאבי נֶצַח (ירמיה ח׳) פירוש חזק והוא תאר נֵצַח ישראל (שמואל א׳ ט״ו) פירוש חזקם וכחם (עיין שרשים לרד״ק) וזולתם. וממנו הושאל על הזמן, ויהי עוד לנצח (תהלים מ״ט) פירוש לזמן רב, וכדומה, מפני שהזמן מגביר על כל ומנצחו; ופירוש הוא ינהגנו עַלְמוּת (תהלים מ״ח) ינהגנו לעולמים ע״ד תשועת עולמים (תהלים מ״ה) או ינהגנו בגבורה ונצחון, כי כל פרשה זו מ״ח היא תודה על איזה נצחון שנצחו אבותינו כמו שיראה הקורא בפרשה זו על הסדר, ואמר ינהגנו; כי שרש נהג נופל על ממשלת מלך והנהגת עמו ע״י השגחה תמידית כרועה נאמן המשגיח על צאנו; כמו נוהג כצאן יוסף (תהלים פ׳) ועיקר שרש נהג הונח על הנהגת הצאן והבהמה כעדות הכתובים בתנ״ך, וכן השרשים הנרדפים לשרש נהג כמו שרש נהל ושרש דבר (בהוראת הנהגה) וזולתם (כמו שדברנו מזה באריכות בספרנו שרשי לבנון מחברת א׳), ויהיה העתקתו פה: ער לייטעט אונז מיט שטארקע, מיט זיג, או: ער ווירד אונז עווינליך לייטען; — ומזה במשקל אחר: למנצח לבני קרח על עֲלָמוֹת שיר (תהלים מ״ו) כאלו אמר למנצח לבני קרח על הגבורה או על הנצחון שיר; כי המעיין שם בפרשה זו על הסדר יראה שהיא מדברת על איזה נצחון שנצחו אז אבותינו.

אחר כתבי זאת ראה זה מצאתי בירושלמי דסוכה (פרק לולב וערבה) וז״ל: הוא ינהגנו עלמות (תהלים מ״ח) עלמות בעולמות, (ואמר המפרש שם שהוא מלשון בריא וחזק כמו בימי בחרות). עלמות בזריזות, כהדין עולימתא (ר״ל כעֶלֶם הזה) וכו׳ עיי״ש.

ואולי יהיה להשם עלמה (עלם ועלמה פירוש נער ונערה) עוד הוראה

אהת מעין יסוד הוראתה (היינו הוראת הגבורה והנצחון) ויהיה עלמה גם שם לגבורה ונצחון, ומזה יהיה דרך גבר בעלמה (משלי ל׳); והמפרשים שפרשו פה במשלי בעלמה כמשמעו אשה צעירה בעולה שלא ניכרת בה הבעילה (עיין הרד״ק בשרשיו שרש עלם), לא יכון הנמשל מהפסוק שאחריו כן דרך אשה מנאפת אכלה ומחתה פיה וגו׳; כי הוא הנמשל והוא המשל! — ויהיה לדעתי העתקתו של גבר בעלמה, „דער העלד אים זיג״.

ומן עֲלָמוֹת (ינהגנו עלמות שהזכרנו) יהיה ג״כ למנצח עַל־מוּת לבן (תהלים ט׳) כאלו אמר למנצח על הנצחון, כי גם המזמור הזה מדבר על הנצחון, ופי׳ לַבֵּן כבר באר לנו הרד״ק בשרשיו בשם אביו החכם ז״ל שהלמ״ד היא לשמוש והוא כמו אֶל בֵּן והוא שם משורר אחד ששמו בֵּן שהיה בין המשוררים בזמן דוד כמו שנזכר בספר דברי הימים שנאמר ועמהם אחיהם המשנים בֵּן ויעזיאל וגו׳ (ד״ה א׳ ט״ו י״ח), עיין סוף ספרי בית האוצר.

או יהיה ינהגנו עֲלָמוֹת, לעיר ששמה עַלְמוֹת, והיא עיר בַּחוּרִים בנחלת בנימין, ותרגום יונתן (שמואל ב׳ ג׳) עד בחורים „עד עַלְמוּת״, ובדברי הימים (א׳ ו׳) נזכרת העיר הזאת ונקראת עָלֶמֶת והיא הנזכרת ביהושע (כ״א י״ח) בשם עַלְמוֹן (עלם ובחור נרדפים בהוראתן) והרד״ק אמר שיוכל להיות שהעיר הזאת נקראת ע״ש איש משבט בנימין ששמו עָלֶמֶת (ד״ה א׳ ח׳, שם ט׳) עיין רד״ק (שמואל ב׳ ג׳) ויהיה ינהגנו עלמות כמו תפלה (ע״ד מי יובילני עיר מצור) שה׳ ינהגם אל העיר הזאת, כי נראה מקאפיטיל זה שהיתה להם מלחמה עם אויביהם שלקחו מהם גם עיר ציון וירושלים ויתר הערים.

ויש לי ראיה ברורה שעלמות גם שמינית לא היו כלל כלי זמר, רק תכונת השיר והמליצה כמו מכתם וכדומה; כי כן נאמר בפירוש בד״ה (א׳ ט״ו) בִּנְבָלִים על עֲלָמוֹת וגו׳ בְּכִנֹּרוֹת על הַשְּׁמִינִית, ור״ל על הכלי זמר נבל היה מנגן השיר הנקרא עלמות וכו׳

ובענין המלות אַל תַּשְׁחֵת שנמצאו בראש המזמורים נ״ז נ״ח נ״ט ע״ה כתב שם המחבר ריגייו ג״כ דבר הבלתי רצוי, ואמר שמסתמא היו רגילים בני ישראל בימי הנביאים להתפלל בכל עת צרה שקרה למו את התפלה שהתפלל משה על מעשה העגל הנמצאת במשנה תורה (דברים ט׳ כ״ו) ה׳ אלהים אל תשחת עמך ונהלתך וגו׳ ובלתי ספק קבעו אל תפלה זו נגינה מיוחדת, וכאשר באו אח״כ לנגן מזמורי תהלים בזאת הנגינה עצמה כתבו בהתחלת המזמור אלה המלות למנצח אל תשחת, ורצו בזה להודיע שהמזמורים הללו ינוגנו בנגינה שנגנו אל תשחת, ע״כ תוכן דבריו של המחבר ריגייו, ועל דברים כיוצא בהן נוכל לומר להמחבר אל תשחת!

ובאגרת השניה אחר זה בכרם חמד זה אמר „שגם הראב״ע הרגיש בדברים האלה אלא שלא מצא הראב״ע מהם בתנ״ך שיהיה מופת אל השאר ואני מצאתיו (דברים ט״ו כ״ו) „וכוונתו אל אל תשחת זה, ומה שמציין שם אל הראב״ע לתהלים פרשה ד׳ וליתר מקומות, לא ירד המחבר ריגייו במחילת כבודו לכוונת דברי הראב״ע.

ולא אדע על מה ולמה מטפל א״ע בדברים כאלה? כי מי יוכל לבוא לתכונת הדברים מימים קדמונים? מי יודע אולי אַל־תַּשְׁחֵת שם איש המנצח בכלי שירו, והוא חבר לכבוד דוד ולכבוד אסף, וחבר מכתמים (עיין מה שכתבנו על המכתמים הללו בספרנו בית האוצר) וגם הפרשה ע״ה אעפ״י שאינה מסומנת בשם מכתם, הלא נמצאו בה ג״כ סמני המכתם היינו שכופל אמריו כמו כל המכתמים לפי השערתנו (כמו שבררנו שם) ואמר הודינו לך אלהים, הודינו — ולרשעים אל תרימו קרן, אל תרימו למרום קרנכם — וכל קרני רשעים אגדע, תרוממנה קרנות צדיק. ומה שאמרתי שיוכל להיות שהוא שם איש פרטי; יען שמצינו שם איש פרטי אַל קוּם (משלי ל׳) ואולי היה נקרא כלי זמר ידוע בשם „אל תשחת״, ונקרא כן לאיזו סבה ידועה אז, או ע״ש איש ששמו כן, ואולי היה נקרא המשורר או הכלי זמר שעל שמו בשם „תַּשְׁחֵת״ ויהיה אַל כמו עַל כמו אַל אודות הרעה (ש״ב י״נ וכמו שמפרש הרד״ק וכן מפרש התרגום יונתן) וכן אַל פשטתם (שמואל א׳ כ״ז) מפרש ר׳ יונה בן גאנח כמו על ואמר הרד״ק שיפה פירש ר׳ יונה עיין טעמו ונימוקו בשרשים לרד״ק, ויהיה אל תשחת כמו על עלמות, על שושן עדות, על ידותון, וקרוב הוא שנקרא הכלי זמר ידותון ע״ש המשורר ידותון, וכן מצינו ג״כ אֶל הנחילות תמורת על הנחילות, ומצינו ג״כ בתנ״ך הרבה מלות אֶל שהוא כמו עַל, וימליכהו אֶל הגלעד ואֶל האשורי (ש״ב ב׳) והרבה עוד זולתו בתנ״ך שפרושו כמו עַל — ואל תתמה על מה שאמרתי שאַל תשחת או תשחת יהיה שם איש פרטי? הלא מצינו בדברי הימים שמות בני אדם: אַל שָׁפָט, הוֹתִיר, והוא היה בן הימן המשורר, ועוד לו שנים אחים ששמם: גִּדַּלְתִּי וְרוֹמַמְתִּי (עֶזֶר) (דה״א כ״ה ד׳), ואלה כלם היו משוררים; ואם דרך משל היו אלה שני אחים בני הימן גדלתי ורוממתי מחברים ג״כ (כאביהם הימן המשורר) איזה מזמורים והיה כתוב בראש המזמור: למנצח אל גדלתי ורוממתי; אז היה החכם המחבר הזה ג״כ אומר השערתו שהוא בנגינה שהיו מזמרים בנים גדלתי ורוממתי הנזכר בישעיה א׳ פסוק ב׳.

וזמן רב אחר כתבי זאת נזכרתי שפִילן היהודי בספרו העתים המעתק באמרי בינה (פרק ל״ב) יספר שהמזמור ע״ה בתהלים חבר יהוידע הכהן על יואש בן אחזיה שנשאר מזרע דוד והתפלל עליו שלא ישחית ה׳ את זרע בית דוד, אחרי תם זרע שלמה, ושרו עליו כתות משוררים המזמור הזה, עיי״ש. והמעיין במזמור הזה ע״ה ימצא שנסמן עליו

„למנצח אל־תשחת". — ואין ספק שבכל המזמורים שנסמן עליהם אל־תשחת היתה דרך תפלה על הצלה כגון מזמור נ"ז „בברחו מפני שאול" וכן נ"ט „בשלוח שאול וישמרו את הבית להמיתו" — וזולתן.

ואולי מה שנרשם למנצח לדוד לְהַזְכִּיר, הוא גם כן שם משורר, כי מצינו שהיה משורר אחד מבני אסף ששמו זַכּוּר (ד"ה א' כ"ה), ואל תתמה על שנוי השם מן זַכּוּר אל הַזְכִּיר ? כי בשמות תמצא תמיד השתנות, עיין לדוגמא שמות האנשים הנמצאים במלכים לאלה הנמצאים שנית בד"ה ותמצא שנוי רב, ואף בספר אחד תמצא הבדל כמו יהושפט ויושפט, עוזיהו ועזריהו וזולתם אין מספר.

עוד שם באגרתו השניה (והוא מכתב י"ד בכרם חמד זה) בצד 78 כתב על על מות לבן השערה חדשה וז"ל: „על [מות לבן], גם זה היה שיר מתחיל באלה המלות מות לבן, ואולי קרה מקרה שנשבה פעם אחת בחור רך וטוב מבני ישראל במלחמה, והאויבים האכזריים רצו להמיתו והאב הזקן אשר רק בזה הבן היחיד שם מחסהו התנדב למסור עצמו למיתה אל האויבים להציל את בנו, והנה זה המעשה או מקרה דומה לזה העיר את רוח אחד מן המשוררים לשיר עליו שיר, בו התחיל לדבר מול האב לאמר: מות! לבן היקר הזה. . ." עכ"ל. ישפוט נא הקורא על זה.

עוד שם בכרם חמד זה צד 99 כתב המחבר ריגייו וז"ל: „אך כמעט שעברתי וכו' מצאתי שהראב"ע כתב שני באורים מחולפים זה מזה וכו' גם על ארבעה ספרי תורה האחרים וזה בעיני חדוש גדול לא מצאתי זכרו עוד בשום מקום" עכ"ל.

ואני תמה עליו שאמר כדברים האלה שלא מצא בשום מקום? יעיין נא הקורא בקונטרס אחוז להגאון ר' יוסף קנדיאה וימצא שם כדברים האלה וז"ל: ויש בידי הכל ספר צפנת פענח בכתב יד והוא באור יפה על דבריו (ר"ל על פירוש התורה להראב"ע) וירד בחדריו כי מצא (פירוש) ארוך להראב"ע על התורה, אולי הוא (הראב"ע) בעצמו כתבו במהדורא קמא או בתרא, עכ"ל הגאון ר' יוסף קנדיאה שם.

ואנב אעיר את הקורא עוד על ענין קטן בספר כרם חמד זה צד 202 ושם מעתיק החכם שד"ל מאיזה פירוש קדמון על אבות ושם נזכר מאמר מן התלמוד ברכות (פרק א') וז"ל: „ואתנה לך את לוחות האבן והתורה והמצוה אשר כתבתי להורותם, לוחות כמשמעו, תורה זו משנה, מצות אלו מצות וחקים, אשר כתבתי אלו נביאים וכתובים, להורותם זה תלמוד" וכו' עכ"ל.

ופליאה על החכם שד"ל שלא העיר שם שהמפרש הזה מעתיק דברי התלמוד שלא כנוסח הכתוב שם, וז"ל התלמוד שם (והוא בדף ה' ע"א): „לוחות אלו עשרת הדברות, תורה זו מקרא (וכדמפרש רש"י

בחומש) והמצוה זו משנה, אשר כתבתי אלו נביאים וכתובים" וכו' ?

במחברת ציון בחדש אלול משנת תר"א (מצד 185 עד סוף צד 189 משיג המחבר ריגייו על דרוש אחד מספר כרם חמד חלק חמישי דף ס"ח, והוא על אודות הנבואות האחרונות שבספר זכריה (ט' י"ד) וזמן כתיבתן, וכפי הנראה רצה הדורש להוכיח שנכתבו זמן רב אחר זמנו המקובל לנו, ואין כרך זה מכרם חמד (כמו יתר הכרכים) נמצא בגבולי, זולת כרך רביעי, לכן לא אוכל לשפוט על השגה זו בפרוטרוט, כי נעלמו ממני עניני הדרוש הזה ועל מה יסודותיו הטבעו. אך מצאתי בהשגה זו של המחבר ריגייו מאמרים מתבודדים שהמה בלתי רצויים בעיני, ותוכן כוונת המחבר ריגייו בענין זה שאלה החמש פרשיות האחרונות קדומות הנה לפני זכריה זמן רב *).

א) תרגום יונתן ורש"י וזולתם בפסוק וישב ממזר באשדוד (זכריה ט') פרשו „ממזר" כמו זר ונכרי עיי"ש, ואינו כחברו לא יבוא ממזר בקהל ה' (דברים כ"ג) שהכוונה בו הנולד באיסור, ובאמת גם הוא משרש הזה ומהוראה זו כי הממזר זר ונכרי הוא בבית אביו, ור' יהודה בן בלעם אמר כי ממזר פה הוא שֵם לגוי (עיין הראב"ע בפירושו לפסוק הזה). ועתה שמע נא דברי המחבר ריגייו שמשיג על רש"י וז"ל:

„אין אנו רשאים להוציא מלת ממזר מהוראתה הפשוטית אחרי כי לא מצאנוה בכל התנ"ך רק שתי פעמים" עכ"ל.

מי לא יראה כי הוכחה זו תעלה בתהו, אדרבה יען שלא נמצאת מלה זו בתנ"ך רק שתי פעמים נוכל להוציא אחת מהוראתה, כי אם היתה נמצאת מלה זו הרבה פעמים בתנ"ך ותמיד על הוראה זו הנולד באיסור אז היה קשה להוציאה פעם אחת מהוראתה זו, ועכשיו שנמצאת זולת זו שבזכריה רק פעם אחת, מדוע לא נוציאה מהוראתה זו ? ובפרט כי לא נוציא אותה משרשה העיקרי ומהוראתה העיקרית. וממיסדי הלשון הונחה מלה זו על מי שהוא זר ומוזר ר"ל נכרי (פרעמד) אם במשפחתו ובית אביו ואם בעירו ומדינתו, ויובן כפי הענין. בחומש שם הכוונה על הזר בבית אביו ופה בזכריה על הזר בעיר ובמדינה כמו שכתבנו לעיל. — ואם היתה נמצאת אפילו הרבה פעמים מלה זו בתנ"ך בהוראה אחת, היינו רשאים להוציאה פעם אחת מהוראה זו למיטב הבאור, כי כן נהגו כל המפרשים והמתרגמים והמבארים לדוגמא. הנה ידוע לדרדקי דבי רב שמלת זָרִים (מן היחיד זָר הנמצא הרבה פעמים בתנ"ך תמיד בהוראת נכרי (פרעמד), ובכל זאת הוציא רב סעדיה גאון כמהפכת זרים (ישעיה א') לא לבד מהוראתו אף משרשו, ומפרש כמו זֶרֶם,

*) הקורא המבין יעיין באבן עזרא בהקדמתו לספר זכריה בד"ס ורא'יתי ספרי חכמים שהיו בגלפה וכו'.

כלומר כמהפכת זֶרֶם מים, ובדרכו הלך הרד"ק בשרשיו שרש זרם, ואמר שהם שני משקלים כמו קֶדֶם וקָדִים. או יהיה תאר בפלם שָׂכִיר ופרושו כמהפכת גשם זורם ושוטף, עיין ברד"ק שרש זרם, וכמוהו רבים. — ועתה שמע דברי הרד"ק בפירוש ממזר פה, הנה בשרשיו מפרש ג"כ כמו רש"י ות"י, ובפרושו למקרא כתב על הפסוק הזה וז"ל: וישב ממזר באשדוד: יש מפרשים שם אומה, ויש מפרשים ממזר מעריות ישראל שישבו לבדם בערי פלשתים ויבדלו מהקהל וכו', ויש מפרשים כמו זר וכן לא יבוא ממזר ושני הממי"ן נוספות כמו שני הממי"ן במלת נהרסו ממגורות, והכוונה שהפלשתים יהיו זרים עיי"ש:

ב) ומסיים המחבר ריגייו וז"ל:

„לכן יראה כי הנביא (פה בזכריה) ירמוז (במליצה זו וישב מַמְזֵר באשדוד) אל לכידת העיר (אשדוד) ע"י שר צבא תקיף וגבור אשר לא רצה (הנביא) להזכירו בשמו רק נתן בו סימן ואמר שיהיה ממזר, והמלה כפשוטה (הנולד באיסור) ומלת ויֵשֵׁב פרושה שישב בה כאדון כי ילכוד אותה עם היותה עיר בצורה מאד. ולדעתי תרמוז הנבואה הזאת אל המסופר בישעיה כ' א' ששלח סרגון מלך אשור את תַּרְתָּן שר צבאו על אשדוד וילחם בה וילכדה *) ואפשר שהיה תרתן (שר צבא הזה) מַמְזֵר, כמו שיש קצת רמז לזה בשמו שאולי נקרא כן (בשם תַּרְתָּן) בעבור כי נבעלה אמו לשני אנשים, כי תרתן בארמי פרושו שנים" עכ"ל. ועל סברא זו בונה שם מגדל הפורח באויר עיי"ש.

הורני נא קורא נעים! מה אומר ומה אדבר הפעם על דברים כאלה? חי אני! כי גם דרדקי דבי רב לא יקבלום, ולכן לא אטפל בתשובה על דבריו, ורק אומר לחדודי שבלשון ארמית תַּרְתֵּין פרושו שְׁתַּיִם ולא שְׁנַיִם, ושְׁנַיִם בארמית תְּרֵין. וא"כ לפי סברתו של המחבר ריגייו היו לו שְׁתֵּי אִמּוֹת ולא שְׁנֵי אָבוֹת!!

ג) אחרי אשר הביא שם המחבר ריגייו ראיות לבטל הדרוש הזה שהזכרנו, פגע בפסוק אחד שם (בזכריה ט'): „ועוררתי בניך ציון על בניך יון" העומד לימין הדרוש הזה ולשטנה רבה להמשיג המחבר ריגייו ביסוד השגתו וביסוד בנינו שבנה בענין הזה, ויירא ויצר לו מחמת הפסוק המציק הזה, ויאבק עמו, וירא כי לא יכול לו, ויגע

---

*) וזה לשון הפסוק על הסדר שם: בשנת בא תרתן אשדודה בשלוח אותו סרגון מלך אשור וילחם באשדוד וילכדה, בעת ההיא דבר ה' ביד ישעיהו בן אמוץ לאמר לך ופתחת השק מעל מתניך' וגו'.

בכף ירכו של הפסוק הזה, והוא צולע על ירכו, כי שנה את המסורה בכתוב, וז"ל המחבר ריגייו:

„כי אפשר שחסרה אות אחת בתחלת מלת יון אם בעבור היותה מטושטשת או בעבור עצלות איזה מעתיק קדמון. והיה כתוב מתחלה: בניך ציון על בניך ציון (במקום על בניך יון) עכ"ל.

אהה ה' אלהים! וכי בשביל תת איזה חזוק לדבריו נבטל את המסורה המקובלת, ואף דברי התלמוד הקדושים לנו ולזרענו עד עולם אינם נשמעים במקום שהם נגד המסורה (כמו שכתבתי לעיל בשם רבותינו גדולי הפוסקים) ואיך נבטל המסורה נגד דברים של מה בכך שיעלו על הלב? וזכר נא קורא נעים! דבריו של המחבר ריגייו כמו שהעתקנו דבריו לעיל מזה, באמרו „אין אנו רשאים להוציא מלת ממזר מהוראתה הפשוטית" ולשבש המסורה אנו רשאין!! — ושם יָוָן הנזכר פה אינו הכוונה דוקא הגריכּין; כ"א אומות רבות הנכללים בשם יון לדעת תרגום יונתן שם, שהעתיק בניך יון „בני עַמְמַיָא" — ויוכל להיות שהכוונה בבניך יון על האומות יוצאי חלצי יון כמו: אֱלִישָׁה וְתַרְשִׁישׁ כִּתִּים וְדֹדָנִים הנזכרים כמה פעמים בתנ"ך, (וצריך עיון ברמב"ן על התורה פרשת בלק בסופו בפסוק וצים מיד כתים, כמדומה לי שמדבר הרבה מן יון) וכן ביואל הנביא (שהיה לדעת קצת בן שמואל הרמתי, ולדעת קצת נבא בימי יהורם בן אחאב, ולדעת קצת בימי מנשה) והוא אומר ובני יהודה ובני ירושלים מכרתם לבני היונים (יואל ג'). — וכן בישעיה ס"ו תרשיש וגו' תובל ויון האיים הרחוקים וגו' — והבן עזרא שם בזכריה אמר שלדעתו כוונת כל ענין הנבואה שם על יהודה חשמונאי שידו גברה על היונים עיי"ש.

ד) כבר אמרנו שמטרת המחבר ריגייו בהשגה זו להראות שהחמש פרשיות בסוף ספר זכריה שבתרי עשר נתחברו זמן רב קודם זכריה, היינו בערך זמן ישעיה הנביא והושע הנביא ונספחו לספר זכריה, וכמו שיבואר עוד במה שיבוא. ועתה שמע נא סברותיו האחרונות שהביא לחזק דבריו, וז"ל:

„האמנם יש מצד אחד יתרון לסברתנו (היינו שהפרשיות הללו נכתבו בזמן קדום הנ"ל) במה שנוכל על ידה לפרש איזה פסוקים מהן בהצטרפות אל ימי בית ראשון פירוש יותר פשוט ממה שהיה אפשר לפרשם על קורות בית שני ואביא אחד מהם לדוגמא אשר ממנו יצא תוספת חזוק אל השערתנו: כאשר נהרג זכריה בן ירבעם מלך ישראל ע"י שלום בן יבש (מלכים ב' ט"ו י') לא נמשכה מלכות שלום שמלך תחתיו רק ירח ימים (שם י"ג וי"ד) כי מנחם בן גדי הכהו בשומרון, ובתוך אותו חדש עצמו נגע ה' את עזיהו מלך יהודה בצרעת בבואו להקטיר על המזבח (ד"ה ב' כ"ו י"ט) והמצרע חשוב כמת הרי שלשה מלכים נכהדו ביום אחד,

ויתכן שלזה רמז הנביא אשר לפנינו באמרו (י"א ח') [שם בזכריה] ואכחיד את שלשת הרועים בירח אחד מבלי הכנס בדוחק המפרשים וכו', מלבד כי הפסוק אומר ואכחיד בזמן עבר ואי אפשר לפרשו לעתיד מבלי השחתת כל כוונת המשל והנמשל" עכ"ל.

הקורא דבריו בהתחלת המאמר הזה שאמר שיפרש פירוש יותר פשוט, איך ישתומם ברגע כמימרא בראותו שפרושו היותר פשוט שהבטיח נתהפך אל דרוש יותר רחוק, בחשבו את עזיהו למת גמור אעפ"י שהיה חי, ורק בעבור שהיה מצרע! ! ואם אמרו חז"ל מצרע חשוב כמת או סומא ועני חשוב כמת? הוא רק דרך מליצה *) ולא לחשוב את הסומא ואת המצרע או העני למת גמור, והמצרעים והעניים גם לדעת חז"ל חייבים במצות, אף שמת פטור מן המצות, ואם יגנוב איזה עני או מצרע חפץ מה, ייסרוהו בשוטים, וגם הוא מרגיש וצועק, וכן מולידים המצרעים בנים ובפרט העניים, ומבניהם תצא תורה, וכן אמרו חז"ל שעזיהו הוליד בנים בעת שהיה מצרע, שחוק עשה לנו המחבר הזה בהוכחותיו המשמחות אלהים ואנשים, ופן יאמר החכם ריגייו שכיון שנצטרע א"כ חדל לנהוג המלוכה ולא היה מלך מן אז ובנו היה שופט? לא אמר כלום, כי הכתוב מעיד שמלך עד יום מותו ואחר מותו מלך בנו.

עוד אשאל את המחבר ריגייו באמרו „ובתוך אותו חדש עצמו נגע ה' את עוזיהו" מנין הוא יודע שעזיהו נצטרע באותו חדש שמתו המלכים האלה? כי מהכתובים לא נדע, וכי לא ידע ולא ראה החכם ריגייו בסדר עולם וברש"י ורד"ק ורלב"ג ואברבנאל המבוכה הגדולה בחשבון השנים של מלוכת עוזיהו בכלל שנתקשו מאד? ועיין פלפול עצום מזה במאור פרק משקין בית השלחין (מ"ק פ"א).

ומה שאמר המחבר ריגייו: מבלי הכנס בדוחק המפרשים וכו', נראה מדבריו שכל המפרשים פרשו לעתיד ולא לעבר; אין אמת בדבריו, כי רש"י והרד"ק שניהם מפרשים על עבר, וכן פירשו ואכחיד בעבר (כי נכתבה הוא"ו בקמץ, המהפכת העתיד לעבר) והכל בבית ראשון.

ה) ומסיים שם המחבר ריגייו וז"ל:

„יראה לי נכון לומר כי האיש זכריהו המבין בראות האלהים אשר הי בימי המלך עוזיה (דה"ב כ"ו ה') ואולי גם בימי יותם בנו, והיה

---

*) ודברי רש"י ז"ל בשנת מות המלך עוזיהו (ישעיה ו') שנצטרע, הם ע"ד דרוש, ואולם הפשטנים כגון הראב"ע והדומים לו פירשו כפשוטו, שמת, וכן נראה מהברייתא שהדברים כפשוטן שמת עוזיהו, וכמו בשנת מות המלך אחז (שם י"ד) (עיין במדרש תנאים דף ע"ו ע"ב.

נביא בלי ספק אחרי כי נקרא בתאר מבין בראות האלהים, הוא עצמו בעל הנבואות האלה [שבסוף ספר זכריה שלפנינו], ולדמיון שמו עם שם זכריה בן ברכיה הנביא בעל הנבואות הראשונות שבספר קרה שהמאספים והמסדרים ספרי הקדש במצאם נבואות נקובות בשם זכריה המבין ספחו אותן אל נבואות זכריה בן ברכיה ועשו משניהם ספר אחד כאשר הוא לפנינו" עכ"ל.

וכמה לא הלה ולא מרגיש החכם הזה שלפנינו:

א) האין זה השערה של מה בכך לומר מפני שזה הנביא בן ברכיה (שאליו מיוחס הספר הזה בכתוב) היה נקרא זכריה ע"כ טפלו לסוף ספרו גם כן נבואות מנביא אחר (שחי לפנינו זמן רב) ששמו גם כן זכריה!

ב) אם כדבריו היה יותר נכון לטפלו אל ספרי נביאים שהיו בזמן ישעיה או אל ישעיה עצמו (כי בזמנו היה ועל זמנו נבא לפי דעתו)? וכבר מצינו שחז"ל מיחסים שני פסוקים שבישעיה אל אביו של הושע שהיה בזמנו או קודם מעט שלפי מעוטם להיות מהם כדי ספר טפלו דבריהם בספר ישעיה.

ג) הלא היו יכולים לעשות מנבואותיו של זכריה המבין ספר מתבודד? והנה ספר עובדיה הוא רק מפרשה אחת וכאן חמש פרשיות, ויהיה גדול אף מספר יואל ויונה ונחום והבקוק וחגי ומלאכי.

ד) מדוע העלימו שמו של זכריה המבין ולא כתבוהו בתחלת נבואותיו כמו שעשו אנשי חזקיה בסוף משלי שהוסיפו מאחרים זולת שלמה כמה פרשיות וקראו שם בעליהם עליהם? כי החכם ריגייו אומר שידעו ששמו זכריה וגם ידעו שהוא זכריה המבין. ואינו דומה לנבואות של בארי אביו של הושע? כי המה היו רק שני פסוקים, ובפרט שאינו מכלכל הזמנים.

ה) מעיקרא דדינא קשיא, מי הגיד להמחבר ריגייו שזה זכריה המבין הנזכר בד"ה היה נביא בלתי ספק? כי לדעת רש"י ומפרשים זולתו בראות האלהים הוא כמו ביראת אלהים וכן מעתיק המתרגם הארמי (המיוחס לר' יוסף האמורא) הפסוק הזה: דמליף בְּדַחֲלְתָא די"י עכ"ל; ויהיה א"כ משרש ירא ולא משרש ראה? ואפילו אם נלך בעקב מפרשים אחרים שבראות פרושו בנבואות, מי הגיד לו שחבר ספר? והרבה נביאים היו שלא חברו ספרים כלל, כי לא כל מתנבא מליץ וסופר. ולפי דעת חז"ל היו נביאים המתנבאים המונים המונים שלא חברו ספרים כלל. ומי יודע אם לא יראה לנו המחבר ריגייו גם ספרי אלדד ומידד שנאמר בהם ויתנבאו במחנה! ועוד וכי אמר הפסוק שהיה נביא בעצמו, אלא שהיה מורה ומלמד בנביאות ה', וכדמתרגם רב יוסף דמַלִיף, או היה מורה לעם דרכי התורה והנביאים, או היה מהיר בספרי הנביאים,

ומֵבִין הוא הבינוני פועל בהפעיל, ונקרא המְלַמֵד „מֵבִין" בספר ד"ה מֵבִין עם תלמיד (דה"א כ"ה), והרבה בספרי ד"ה ובנחמיה (הספרים הנכתבים אחר שוב היהודים מגלות בבל) יבוא השרש בִּין תמורת למד, דוק ותמצא כדברי. ומֵבִין אינו כמו נָבוֹן בכל התנ"ך, כ"א בתלמוד מצינו לפעמים שמשמש בְּמֵבִין במקום נָבוֹן. — ועוד הלא גם הפעל נבא נמצא שם אצל המשוררים כמה פעמים בד"ה, והכוונה רק על המליצה וכן וגם נביאים העמדת (נחמיה ו' ז') שהכוונה מליצים, ועיין ספרי בית יהודה צד 123 בהערה.

ו) ויותר נפלאו דבריו של המחבר ריגייו באמרו „קרה שהמאספים והמסדרים ספרי הקדש במצאם נבואות נקובות בשם זכריה המבין ספחו אותן אל נבואות זכריה בן ברכיה" עכ"ל.

יאמר נא החכם ריגייו מי היו אלה המאספים והמסדרים ספרי הקדש, לא אנשי כנסת הגדולה?*) ומי היה זכריה הנביא בן ברכיה הזה לא אחד מראשי אנשי כנסת הגדולה? ומהמאספים והמסדרים ספרי הקדש? ומוסיף עוד המחבר ריגייו איזה דברים שאין בהם יסוד ושרש. ראה הוא אומר שהמאספים והמסדרים הללו ידעו שמחבר חמש פרשיות אלה היה זכריה המבין כמו שאמר במצאם נבואות נקובות בשם זכריה המבין, וכמה פה מהבלבולים אשר נלאיתי לפרטם. וכפי הנראה מדברי החכם ריגייו בא זכריה הנביא והתקשט בתכשיט שאינו שלו, חלילה! אין זה פעל חכם המוני, ומכל שכן חכם ונביא אלהי כזה אשר ארבות השמים נפתחו לו, ומחזה שדי חזה.

והפסוק הזה המדובר בו נראה לי לפרש על זה האופן. וז"ל המקרא: ויהי לדרוש אלהים בימי זכריהו המבין בראות האלהים, ובימי דרשו את ה' הצליחו האלהים (דה"ב כ"ו ה'), ר"ל, לבו וחפצו של עזיהו היה לדרוש את האלהים בכל חפציו ועניניו ועסקיו, וזה היה בימי זכריה המלמד, או המלמדהו, בהשגחת אלהים; וכן היה, שכל זמן שהיה עוזיהו דורש את ה', הצליחו אלהים. והוסיף שם הכתוב אחר זה לספר מלחמותיו על הסדר והצלחותיו. — ופירוש הַמֵבִין, „המורה והמלמד לזולתו" כנ"ל. ופירוש בִּרְאוֹת האלהים „בהשגחת ה'" וכמו שנאמר לעיל

---

*) כי לפי דעתו של החכם ריגייו נכתבו הנבואות האלה שבסוף זכריה אחר זכריה המבין שהיה בזמן ישעיה ונבא על זמנו של ישעיה; וא"כ כבר היו דברי נבואותיו לעיני אנשי כנסת הגדולה, כי לא מצינו שפליג אדם מעולם על דעה זו המקובלת שאנשי כנסת הגדולה היו מאספי ומסדרי התנ"ך, אף שיש מי שאומרים שגם אחרי אנשי כנסת הגדולה נתחברו איזה נבואות מנביאים או סופרים המאוחרים בזמן מהם, ונספחו אח"כ אל התנ"ך, אבל כל אדם מודה שמה שהיה מלוי מהנבואות עד זמנם, היו המה המאספים והמסדרים.

מזה שאמר זכריה בן יהוידע במותו על זקנו של עוזיהו „ירא ה' וידרוש !" (שם כ"ד כ'), וכן היה לתקופת השנה (שם להלן). ומזה נראה שהיה זכריה המבין זה מלמדו בתורת ה' וביראתו, ואולי מלמדו בתכסיסי מלחמה, כמו שהולך ומספר אחר זה כל מלחמותיו והצלחתו, כי שרש ראה הוראתו לפעמים מִלְחָמָה, וז"ל הרד"ק שרש ראה: וימיתהו במגידו בִּרְאוֹתוֹ אותו (מלכים ב' כ"ג) פירוש בהלחמו אותו. וכן נִתְרָאֶה פנים (מ"ב י"ד ודה"ב כ"ה), ומזה מפרשים לָמה תִּתְרָאוּ (בראשית מ"ב), ומלחמות בני ישראל נקראו במקרא מלחמות ה', כי מִלְחֲמוֹת ה' אדוני נלחם (שמואל א' כ"ה) וכדומה.

ואשובה הפעם אל ראש דבריו בתחלת הענין הזה ואומר: כבר הקדמתי לעיל מזה שמטרתו של המחבר ריגייו פה להראות שהנבואות האלה בזכריה מפרשה ט' עד סוף פרשה י"ד (היינו סוף הספר) נכתבו זמן רב קודם (היינו בערך זמן ישעיה והושע), וז"ל: „היה אצלי קרוב אל הודאי היות נכון להקדים זמן הנבואות ההן, לא לבד קודם בית שני אלא גם קודם גלות עשרת השבטים, וזה בעבור המצא בהן כמה פסוקים יורו הוראה ודאית על זמן היות מלכות ישראל בקיומו כמו והכרתי רכב מאפרים וסוס מירושלים (זכריה ט' י'), כי דרכתי לי יהודה קשת מלאתי אפרים (שם ט' י"ג), וגברתי את בית יהודה ואת בית יוסף אושיע (שם י' ו'), והיו כגבור אפרים (שם י' ז'), אשר אלה והדומים להם לא ישתנו מאומה ממליצת הנביא ישעיה וכו' או ממליצות הושע וכו' ורבים עוד הרומזים בלי ספק על שתי הממלכות [יהודה ואפרים] בזמן קיומן טרם גלות המלך הושע בן אלה ע"י שלמנאסר, כי הנה זה הוא המובן בפשוט של שמות אפרים וכו' בכל פעם שיבוא זכרם סמוך אל שם יהודה להורות על מלכות עשרת השבטים אשר בשומרון" עכ"ל המחבר ריגייו.

והנה בדברים הללו יש קצת טעם, ע"כ עברתי עליהם ראשונה בעין טובה [אף שהמעיין היטב ברש"י ורד"ק יותרו לו כל הספקות הללו בלי שום דחוקים, והכל על סדר נכון וישר כי הוא נאמר על גאולה האחרונה, וכן מזכיר יחזקאל יוסף ויהודה על גאולת האחרונה], אך כמעט גמרתי השגותי אלה והנה אנה ה' לידי ספר מבוא התנ"ך להחכם בן זאב וראיתי כי הדברים האלה לקוחים מספר המבוא מבלי הזכיר שמו וליחס אל עצמו, במליצתו שהעתקנו לעיל, באמרו „לסברתנו". ועתה אערוך דברי החכם בן זאב בספרו זה במבוא הפרטי לספר זכריה וז"ל:

„החלק השני מפרשה ט' עד סופו וכו' דומה כאלו הנביא (נמצא) עוד זמן רב לפני גליות הארץ (ר"ל עוד לפני הגלות הראשון גלות שלמנאסר) וכו' ומי לא יראה בעינים פקוחות בפרשה י' (ו' י"ד) *)

---

*) המה הפסוקים הללו שמזכיר המחבר ריגייו ורק הספרש ביניהם שבמבוא שם נזכרים

עוד שני הממלכות יהודה וישראל קיימים בעודם שרוים בארצותם ולא נסו עוד להניד רגל מארצם, ועוד אשור בגאונו וכו' וכו', והחלק השני יש לו שתוף ודמיון יותר לנבואות הנביאים שבין הושע לירמיה כלשונו ושאתו וכו' וכו', ולולא הקבלה ישפוט כל קורא מעיין, כי כותב החלק הראשון איננו כותב החלק האחרון, אבל נביא אחר קדם לו זמן רב, והקודם במקום מאוחר בזמן למה שחלק אחד יש לו שתוף ודמיון עם יחזקאל ודניאל וכו'" עכ"ל החכם בן זאב.

עוד כתב המחבר ריגייו, וז"ל:

„והנה אודה גם אנכי היות קצת מן הנבואות האלה שבסוף ספר זכריה נעלמות מאד במובנם וכו' או בעבור שיודיעו דברים שלא נתקיימו עד היום וימצאו קיומם לעתיד לבוא באחרית הימים" עכ"ל.

גם אלה הדברים לקוחים מהמבוא שם (זולת עוד דברים אחדים שנלאיתי להעתיקם) וז"ל החכם בן זאב שם:

„ומי לא יראה כי כל פרשה י"ד ככל הפרשיות שלפניה רומזות לאחרית הימים לגאולה שאין אחריה גלות *) והעד לכלם (זכריה י"ד י"ד) והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד":

סוף דבר

ידידי יש"ר! אחרי השמעתיך השגותי על ספרך התו"ף וענינים זולתו, הפוך בהם והפוך בהם, ואם יש אתך מלים השיבני, למען תצדק בדברך תזכה בשפטך, ואם שגיתי הואל הורני, חי אני! כי חפצתי צדקך, ואם אין, תן תודה, ובזה תגדיל שמך, כי אמת חפצת וטוב וישר הנך — אך טרם אצא מזה, לכה נא ונוכחה עוד על דבר אחד נגדה נא לכל עמי:

ואתם אחי ועמי! שמעו נא ואספרה: בספרי תעודה בישראל נמצא בשלשה או בארבעה מקומות המלות האלה „לאלף החמישי" במקום הראוי להיות „לאלף הששי". אמת הדבר כן נמצא, ולא אתנצל פה על הטעות הקלה הזו איך נפלה בספרי, יהיה איך שיהיה, טעות מוחשת היא! אך כל אדם חוזה שלא במתכוון כתבתי החלוף הזה, וכמו שיתבאר במה שיבוא. והנה על החלוף הזה העיר המחבר ריגייו באחד מספריו (כמו

הפסוקים ברמיזה ברשימתם והמחבר ריגייו מעתיק אותם בשלמות.

*) והן הנה דברי רש"י והרד"ק שהזכרנו לעיל שנאמרו פסוקים רבים (מפרשה ט' עד סוף הספר) על גאולה האחרונה.

שהודיע לי במכתב המשכיל נ"ב בעל כרמי חמד, וגם שלח לי בכתב העתקה מהשגה זו שהשיג עלי בזה המחבר ריגייו), אך המחבר ריגייו לא נתקררה דעתו בהערה זו לבד אולם התאמץ לעשות מן טעות זו הקלה שבקלות שבוש גדול ליחס אלי כוונה אשר לא נוכל ליחסה אף לבר בי רב דחד יומא, אמר: שהמחבר ספר תעודה בישראל יחשוב תמיד שהמליצה לאלף הכוונה אחר האלף, דרך משל באמרו בצד 144 שר' מאיר אלדבי היה בשנת ק"כ לאלף החמישי יחשוב שהכוונה ק"כ שנה אחר האלף החמישי, עד כאן תוכן דברי המחבר ריגייו בהשגתו זו, ועוד לא השיב אחור ימינו, והודיע אל מגידי חדשות בלייפצינג בלשון אשכנזית לאמר: שהדפים השנות על ספרי תעודה בישראל, וכוונתו היתה אל השגה זו שהזכרתי, ואחר זה נשלשו הדברים האלה בדרך כלל (באננאלען להחכם יאסט) בבקרת שכתב בחור אחד מבראדי לאמר: ספר תעודה בישראל כבר השיג עליו המחבר ריגייו במה שיש בו די, וכוונתו נ"כ אל השגה זו — והמחבר ריגייו קרא דבריו באננאלען (כמו שיראה הקורא להלן שבמו פיו יספר המחבר ריגייו שקרא אלה הדברים בין יתר דברי בורות שכתב הבחור הזה), ולא השיב על זה דבר ושתיקתו כהודאה דמיא.

ד) עדי ושהדי כי לו היו הדברים ממש כמו שחשדני המחבר ריגייו, הייתי מודה ברבים לאמר: אמנם שגיתי, ובדי תודה הייתי כופף ראשי, אך האוכל להודות על עלילות דברים כאלה? הלא כחשו בפניו יענה ספרי לכל קוראיו! כי אם נאמר שזאת ממש היתה כוונתי במליצת „לאלף" כמו שחשדני המחבר ריגייו, היה ראוי להיות כן בכל ספרי במקום שהזכרתי לאלף? (ופעמים רבות אין מספר נזכר בספרי „לאלף"), וספרי הלא גלוי וידוע לרבים. הביטו נא וראו בו אם לא תאמרו על המחבר ריגייו כי אין בפיו תוכחות, ולדוגמא עיין בצד 144 שכתבתי בטעות שר' מאיר אבן אלדבי היה בשנת ק"כ לאלף החמישי, ימצא שם הקורא בצד זה שסדרתי על הסדר מי ומי המה החכמים שחיו עמו במאה זו (היינו במאה הרביעית לרבנות) והשבתי אחר ר' מאיר אלדבי את ר' משה בוטרילו ואמרתי שחי בשנת קס"ט לאלף הששי! וזולתו עוד אחרים שחיו במאה זו לאלף הששי! יעיי"ש הקורא. — וזולת זה ראוי להתפלא על המחבר ריגייו שהוא כל כך פחז כמים בהשגותיו תמיד, שאינו משים על לב אף במקום שהסתירה בדבריו מניה וביה; כי אם נסכים לדבריו שזה כלל אצלי שלאלף הכוונה תמיד אצלי אחר האלף; א"כ בזכרי בספרי פעמים רבות אין מספר „לאלף הששי" מוכרח לאמר: שכוונתי על האלף השביעי שעדיין לא בא!!

ואם הייתי טועה אפילו לפעמים טעיות רבות גדולות ועצומות, היה מהראוי למבקרים לדין אותי לכף זכות, בידעם כל עניני, מצבי, מעמדי,

הולשת גופי בחולי מתמדת, עוני וחסר כל, די מחיה *) וספרים, אשר העזר אלהי כמעט בדרך פלא הביאני עד הלום, ללמוד וללמד, ולחבר חבורים, במצב הזה, כי די שאני חי. — יהי שם ה׳ הגדול והנורא מבורך כי הפליא לעשות עמדי חסד חנם — ואם ראוי באמת לכל אדם שידינני לכף זכות, עליך ידידי! הוא מוטל והכרח לדון אותי לכף זכות [בהעריך מצבי לערך מצבך, וכי תעבוד עבודתך בשמחה ובטוב לבב מרוב כל אשר ברכך ה׳ אלהיך. כן יוסיף ה׳ לך כהנה וכהנה, בריות גופא, ועשר, וספרים כאות נפשך, והיית אך שמח כל הימים] ומכ״ש לבקרני בדבר קל הערך, ומכ״ש להוסיף עלי חטא ופשע אשר לא חטאתי ולא רשעתי. ובפרט שטעות כזו הוא דבר המצוי בספרים עפ״י רוב, מטעות הסופרים, וגם החלוף הזה בטעות סופר אלף החמישי במקום אלף הששי אראך בשלשה ספרים נכבדים. ראה נא בספר קורא הדורות (דף י״ט) שמעתיק דברי היוחסין על זמן הרמב״ן ז״ל ולא הרגיש בטעות שנפלה ביוחסין שכתב שנת ד׳ לאלף החמישי תמורת לאלף הששי, וגם טעה בעל קורא הדורות עוד פעם שנית בדברי עצמו באמרו שהרמב״ן עלה לירושלים שנת כ״ז לאלף החמישי לבריאת עולם אחר שהביא בעצמו ראיה לדבריו מדברי הרמב״ן שאמר חמשת אלפים וכ״ז, וכן לא הרגיש שלשלת הקבלה המעתיק דברי היוחסין אלה ג״כ בטעות, עיין שם בספריהם איש איש על מקומו, ועיין בספרי בית יהודה בהערה לצד 319. וא״כ מה תחפוץ מאלפי הדל בתעודה בישראל? ועתה קוראים נעימים! לכו והגידו להמחבר ריגייו מה לך לבקר מומי זולתך בחלוף הזה, וליטול קיסם זה מבין עיני זולתך, ריגייו! ריגייו! טול אותו קיסם מבין עיניך, בהערותיך שכתבת על ספר ארי נוהם אשר העלמת שם שמך, ואתה הוא הפלוני אלמוני כותב ההערות האלה שם, ראה! כתבת שם בהקדמתך על ר׳ מרדכי קורקוס חכם מתושבי וויניציאה וכו׳ שהיה בשנת תל״ב לאלף החמישי עכ״ל — ובאמת צריך להיות לאלף הששי! — ועתה הגד נא ידידי ריגייו! האם גם כוונתך במליצת „לאלף החמישי" „אחר האלף החמישי"? לא אגמלך כתגמולך עלי, אף כי מצאתי פה מקום לשלם לך חוב בחוב, אלף בעד אלף, חלילה לי! האלף לך איש שלומי! אשר הגדלת עלי עקב, ואלף וכיוצא בם יהיו לך למנה, ולנוטרים את פריך, ואנכי חי נפשי! כי בוש אבוש להתפאר בבקרת כזאת, היה אתה שר האלף, ואלוף אלופים, ואנכי אהיה הצעיר באלפי והקטן בשבטי.

---

*) עיין ילקוט תבואת תתק״מ על הפסוק והיו חייך תלואים לך מנגד, ועיין בהקדמת ספרי בית יהודה מה שהעתקתי דברי ר׳ שמעון (בן יוחאי) שאמר לבא בביסא תליא (והוא בירושלמי הרומות).

ואחר הדברים והאמת האלה מי לא יצדיקני שביושר וצדק כתבתי בסוף ספרי בית יהודה שהמחבר ריגייו תלה בי בוקי סריקי בהשגתו עלי על הטעות לאלף החמישי, וסיימתי שם דברי בזה"ל: אקוה כי יודה המחבר ריגייו ברבים לאמר: ישׁ"ר העויתי ונבהלתי להשיג שלא כהוגן, עד כאן דברי שם.

אך תוחלתי נכזבה כי עדיין המחבר ריגייו עומד על דבריו, לשוא קויתי ממנו לעשות ענבים ויעש באושים כבראשונה; כי אחרי שקרא המחבר ריגייו דברי אלה בסוף ספרי בית יהודה לא רצה להודות על שגגתו זו הגושנת לאמר שטעות זו שטעיתי היא טעות גדולה ובאלף לא בטל, ואיך יוכל לחזור בו, כמו שכתב אל אחד מאוהביו לעיר אדעסא. והנני מעתיק פה סוף דבריו, רק שמתי בקצה היריעה הערות, וז"ל:

גם בספרו בית יהודה מצאתי דברים הרבה טובים ומועילים, ובפרט אם הקורא בו לא ישכח מקום הולדת המחבר ומטרת אמרותיו נגד בני מדינתו, ואף כי קצת מדבריו לא ינעמו להך אנשי מדינות אחרות *) בעבור כי יותר מדאי תקע עצמו להאמין בדעות זרות **)

---

*) מי המה המדינות אחרות? ומי המה אנשיה אשר קמו נגד ספרי זה? אדרבה מכל פנה ועבר ממדינתי ואף ממדינות אחרות מהרבה חכמים גדולים ועצומים שלחו לי תודות ותהלה בעבורו, כעדות מכתביהם אשר בידי, ורק בחור אחד איש פולניא המתגורר בבראדי, (קרוב למקום מושבי כחמש פרסאות) שלח מכתב בקרת אל אנגאלען של החכם יאסט, והיא היא הבקרת שמזכיר להלן במכתב הזה החכם ריגייו, בקרת מלאה דברי בורות וכסילות, הראה בה סכלותו והעדר ידיעתו, וזולת הבחור הזה אין פוצה פה ומצפצף, ובהפך כל גדולי עיר בראדי, חכמיה וסופריה, קציניה וחוריה ובראשם עטרת תפארת ישראל הגאון המופלא איש המודות החכם הכולל האב"ד דהקרייז דשם כלם כתבו אלי תודות רבות בעד ספרי זה ומהללים בשער יקרו ותפארתו, ואיני מתהלל בפועל כפי כי חף הוא וכלו מתום הוא אין בו שגיאה או טעות וכדומה, חלילה לי מחשוב זאת. והנני מבקש מכל חכם אשר ימצא בו איזו שגיאה גדולה או קטנה לעוררני עליה במכתבו אלי, ואודה אם שגיתי, ואתקן את אשר העויתי, באחד מספרי שאדפיס אי"ה ואזכיר את שם המעיר בכבוד ודי תודה. — עמדו נא וחפשו בחפש מחפש בכל מגידי חדשות ובכל ספרי העתים היוצאים בימים ההם, אם תמצאו אותי בין המבקרים? (אף שבקשו ממני כמה ממגידי החדשות וכותבי ספרי העתים היוצאים בימים ההם לשלוח להם בקורות וכדומה) ותמיד נחבא אל הכלים הייתי; יען ראיתי עפ"י רוב כי המבקר לא האמת מגמתו רק להראות חכמתו, ועפ"י רוב מתכבד בקלון חברו, והנני נשבע בחי העולם! כי גם הבקורות אשר כתבתי במחברת זו יהושפט הוא נגד רצוני, אף כי באמת היצדק אנוש מאלוה? אם מעושהו יטהר גבר? כמאמר נעים זמירות ישראל עם חסיד תתחסד וגו', ועיקר הטעם שבאתי הפעם בבקרת זו כבר כתבתי בראשית ספרי זה.

**) מה המה הדעות הזרות אשר אליהן כוון אליו המחבר ריגייו? כמדומה לי שבכל

ובסודות הקבלה *) ולהגדיל תפארת כל הקדמונים בלי הבחנה **) (וכבר באה נגד ספרו זה בקרת קשה בעלי אנגאלען להחכם

חבורי הנני משתדל לבטל כל דעה זרה ולשרש אחריה ולקעקע כל שרש פורה ראש ולענה וכן כתב עלי החכם המופלא יאסט באחד מספריו החדשים.

אך מי חכם ויבין איזו דעה תקרא אצל החכם ריגייו בשם זרה? הזאת אולי היא דעה זרה שהחזקתי שם דברי רבותינו ע"ה ואמרתי עליהם שהיו צדיקים וחסידים מוסף על תורתם וחכמתם, ושנתקיים בהם מה שמובטח על צדיקים וחסידים כמוהם ותגזר אמר ויקם לך? או מה שאמרתי שם (ככל בעל דת עברית הבא במסורת הברית אשר כרת עמנו ה' בהר חורב והמאמין בדברי חז"ל) שיעמדו שני משיחים לישראל משיח בן דוד ומשיח בן יוסף? ושיעשה ה' בגאולה האחרונה אותות ומופתים כיום צאת מארץ מצרים? ושתהיה תחית המתים שיעמדו מאמיניהם לעת שיעלה רצון מאת הבורא? או יען שהתגוללתי בעד הגדות של רבותינו הנראות זרות לעינינו? כמו שצעק על זה ככרוכיא הבחור הזה המשיג באנגאלען.

*) יודע כל קורא איזה ספרי קבלה החביבים בעיני (הראוים להיות באמת חביבים בעיני כל משכיל) ואיזה בלתי חביבים, ומה כוונתי בחכמת הקבלה בדרך כלל, חכמים יראו וישפוטו, ובאותו מקום בדברי על הקבלה שקרא תגר עלי הבחור באנגאלען, לא הבין מה שכתבתי, כי אנכי לא הגדתי שם דעתי, אולם הייתי כמסדר דעות חכמינו האחרונים גאוני ישראל ואמרתי שנמצאו שלש דעות מחכמי ישראל אלה על הקבלה, מהם שאחזו בה בשתי ידים, וקדושה היתה בעיניהם, ומהם שהיו מתנגדים עליה, ומהם שאסרוה לגמרי בתכלית האיסור, ואני מה כי אגיד דעתי להימין או להשמאיל, ולשום ראשי בין הרי ישראל הגדולים האלה? וכמו כן במגילות הסדים שלא רציתי לחוות דעתי ולתת ראשי בין ההרים המיימינים והמשמאילים.

**) מה אעשה שכך מקובלני מרבותינו ע"ה ליקר ולפאר את חכמינו הקדמונים בזמן לנו? ולא אדע אל מי מקדמונינו כוון פה המחבר ריגייו? אם לא אל הרב החסיד אלהי ר' יצחק לוריא ז"ל שהבחור הזה מגנה אותי באנגאלען על אשר הזכרתיו בתארים גדולים כיאות להחסיד הזה, אשר העידו עליו גאוני זמנו שהיה מוסף על חסידותו גם גדול מאד בש"ס ופוסקים, וחכם גדול בקבלה, ומשורר בעברית וארמית, ומי לנו גדול ממרן הבית יוסף שנהג בו כבוד גדול? ואם שאמרתי שם שהרב החכם הכולל הגאון ר' יוסף קנדיאה ז"ל הרבה לספר בשבח אותותיו ומופתיו בספרו שבחי האר"י? היוכל איש כמוני להכחישו? או להלחם עם מי שתקיף ממני? חכם לא אהיה אם אלחם נגד ר' יוסף קנדיאה, ולכסילות לא יחשב לי אם יד לפה אשים ואחשה. ואף אם אומר שכל האותות והמופתים האלה המה גוזמא בעלמא; לא נוכל להייב בזה את הקדוש האר"י ז"ל, כי הוא לא כתב שבחיו אולם ר' יוסף קנדיאה, וגם את ר' יוסף קנדיאה לא נוכל לשפוט, כי מי יודע איזו סבה הביאתהו לזה, ואיך יוכלו ננסים כמוני לשקול על כפות ידינו את הענק שבענקים הזה ר' יוסף קנדיאה? כמו ששוקל בחלומו המחבר ריגייו כל ילידי הענק מקדמונינו, וגם את האר"י העזוז והגבור

יאסט № 17 — 24 april 1840 pog 150 *) בכל זאת יש לו קצת התנצלות בבחינת מקום מושבו ותכונת בני ארצו אשר לא יאות עדיין לשום לפניהם מאכלים דקים וצרופים, באין כח לעכל אותם **) לכן אף אני לא ארים נגדו שבט הבקרת לכתוב שום השגה נגד חבורו זה, כי לא נתנה המשרה הזאת על שכמי ***) ובפרט אחרי ראותי כי בסוף ספרו בית יהודה צעק חמס עלי בעבור כי נשאני לבי לגלות טעות גדולה ומפורסמת שנפלה בספרו תב"י ****) הנה הוא אומר עלי שם שאני תליתי בו בוקי סריקי, אכן אני מעולם לא נתכוונתי בזה להשפיל

שעלה במאזניו וימצאהו קל מטובין במשקלו, ראה זה דבריו (במחברת ציון משנת תר"א צד 163): אל תבטחו בהאר"י המשגה ישרים בדרך רע! וכן שוקל שם את הרקנטי איש האלהי ז"ל, וז"ל: ומה יתן ומה יוסיף לשון רמיה ועדות שקר אשר העיד הרקנטי (פרשת וישב) על החסיד ר"י בן הראב"ד? עיי"ש. וכבר הראיתי מחברת זו יהושפט כמה וכמה גדולים מחכמי ישראל ששוקל במאזניו המחבר הזה ויעלם מהבל יחד. — ריגיין! ריגיין! אם איזה רוח נשאך באהבת הגיאיות וירדת פלאים בבור שחת, האם תחפוץ להושיט לך ידי, לנוס אל בור גם אני אחריך? אל מנוחתך לך! אקרא אחריך, ואחוז בגדילים אשר בארבע כנפותי, ואקרא בקול: עיזי דבי טבחא שמינא מנאי!

שומו שמים! על דברי בלע כאלה לומר על הגאון הרקנטי אחד מגדולי רבותינו הפוסקים הקדמונים, שלשונו לשון רמיה ועדותו עדות שקר! הוא הרקנטי שכל גדולי רבותינו חולקים לו כבוד, והגאון הגדול החכם בכל החכמות רבינו מרדכי יפה בעל הלבוש השתדל לפרש ספרו זה על התורה. גם תדע קורא נעים! שהמחבר ריגיין שקר ענה באמרו שהרקנטי העיד (כאלו ראה בעיניו) כי הרקנטי אמר **ושמעתי**, עיין רקנטי דפוס לובלין שנת שנ"ה עם פירוש הגאון רבינו מרדכי יפה הנ"ל בעל הלבושים, וא"כ הרקנטי בעצמו אינו מספר זה לדבר ברור, עיין שם במקומו.

*) היא היא הבקרת שהזכרתי. — ידידי הרב ריגיין! תמה אני עליך כי תתאר את הבקרת הזאת בתאר קשה? אם קשה היא בעיניך כאבן, הלא תמם יהלוך לפני כמים, כי תחת מעשה מקשה, קרחה, אל נא ידידי! לא הבקרת קשה, כי אם המבקר, וכבר התנצל לפני החכם יאסט במכתבו הנחמד ע"ד הבקרת הזו, ואמר שאין לסמוך על המבקר הזה בענין הזה.

**) מי הגיד לו תכונת בני ארצי? וכי לא ידע בעצמו המחבר ריגיין שיש במדינות פולין ורוסיא הרבה מאד מופלגים וגאונים חכמים ומשכילים? ואף לעירי ימים חריפים ובקיאים, ואף בין החסידים שבמדינתנו יש לומדים מופלגים, יזכר נא המחבר ריגיין מה שכתב לי על אנשי מדינתי ומדינתו עיין בראש הספר.

***) מדוע לא? ואם על גדולים וטובים ממני הרים שבט עברתו, ומה חדל אני? לא טוב אנכי מרבותי אשר קטנם עבה ממתני, ומי נתן לך המשרה על אלה?

****) הוא הטעות **לאלף החמישי** שהזכרתי, אשר עלה לגדולה אצל המחבר ריגיין.

כבודו ולבזות מעשי אצבעותיו חלילה! *) רק טעות רשמתי והטעות נשאר טעות בלי ספק **) ואיך אוכל לחזור בי ממה שכתבתי ***) כמו שהוא מאיים אותי בדברים האלה: אקוה כי יודה ברבים בפה מלא לאמר יש״ר העויתי ונבהלתי להשיב שלא כהוגן? ****) — אוהבך יש״ר׳ ·

הערות במגלת אסתר, והנה נוספות לספר יהושפט וקראתין בשם ענפי הדסה ״) ·

הראנו מחדש בדפוס חכם משכיל וסופר מצוין מבני עמנו הערותיו במגלת אסתר, דברים זרים, אשר לא קוינו מאתו. חי אני! כי לבי היה רחוק מלהאמין זאת ראשונה עד שראו עיני, ואין זאת כי שגגה יצאה מאתו, ורוח חזיות הטעתהו.

מי האמין כי אחרי דורות מספר רב, כאלפים ושלש מאות שנה, יחתרו אנשים באשמנים קדומים, אחר עפר איש אלהים קדוש, להעלותו בכף מאזנים, ולעמתו יניחו עפר מושל בליעל, אויל רועה רוח, והיה כי שקול ישקלו שניהם יחדו, איש האלהים זה יעלה מהבל, וכסיל זה

---

*) האין זאת בוקי סריקי אם אמר יאמר שכלל גדול אצלי שכל לאלף הכוונה אחר האלף?

**) כבר הודיתי בפה מלא על הטעות זו, ועוד היום אבכה בלוס נפשי, אריד בשיחי ואהימה, כי גדול עוני מנשוא, כי כמה תקלות גרמתי לכל העולם בטעותי זו, וכגדל החטא שחטאתי ושעויתי ושפשעתי בזה כן הגדלת חכמה נפלאה בגלותך טעות כזו, ואין קץ לטוב הצפון לך לעולם הבא, כי הצלת בזה את כל העולם מרדת שחת, מלבד הטעיות כאלה שכבר גלית שאם היו נשארים חלילה היה שב העולם לתהו ובהו, כגון חסדאי וסעדיה וכדומה.

***) כי הוא אמר ויהי! חי וקים דברו נצב, לא ישיב ריקם, חלילה! ההרים ימושו והגבעות תמוטינה, והשערתו לא תמוש, אף כי יסודתה תהו ובהו.

****) וכן אקוה גם היום כי יודה ברבים ולא על הענין הזה לבד אך על כמה ענינים שכתבתי במחברת זו יהושפט, ויאמר בפה מלא ישר העויתי ונבהלתי להשיב שלא כהוגן ולדרוש שלא ביושר ושלא בצדק, ואקוה שבשמחת לב ידבר הדברים האלה, ותודה וברכה אשא ממנו כל הימים. — שמר תם וראה ישר כי אחרית לאיש שלום.

״) מחברת זו הנקובה בשם ענפי הדסה נדפסה בעיר אודיסא עוד בשנת תרכ״ה, ולגדל יקרתה אמרתי לספחה אל הספר היקר יהושפט, כי פה מקומה להשלים בזה בקרנו בחדה של החכם ריב״ל על יש״ר. המו״ל ספרי ריב״ל ב. נאטאנזאהן.

הרשע ירד מכּבד! הן זאת ראשית משגה זה הסופר, וזולתה כהנה וכהנה דברים זרים ובלתי נכונים המהבילים את הקורא, מצאנו ראינו בדבריו.

הדברים האלה חרבות ופתיחות היו ללבבי, ויעוררוני לכתוב בספר קצת הערות על מגלה זו, ואין מדרש בלא חדוש, ובארתי דרך אגב עוד איזה דברים וענינים במגלה זו, כיד ה׳ הטובה עלי, חכמים יראו וישפוטו, ומה ששגיתי יבינו לי, כי כל מגמתי תמיד לישר דברי רבותינו וסופרי קדמונינו נוחי נפש, ולחזק גם קבלתם, גם הסכמתם הכללית, ואם ימצאו קוראים חכמים בדברי שגיאות, ואמרות בלתי מיוסדות, עלי יהיו כלנה! ולא תגרע בזה קבלת קדמונינו, וגם הסכמתם הכללית, כי צדק ילין בה, ואתי תלין משוגתי, ואז גם בזה אמצא נעם, ואומרה לנפשי: „שובי נפשי למנוחיכי", אם מעשיך בלתי רצוים, הלא כוונתך רצויה, כי אמת חפצת בטוחות.

קרעמניץ, ט"ו חשון תר"ו. י"ב לעווינזאהן.

חִידָה לְבֶן יְהוּדָה
בַּעַל הַתְּעוּדָה *)

חִקְרֵי לֵב תָּרוּ בְּחֶלְקַת מְחוֹקֵק סָפוּן,
וּמָצְאוּ תַּחַת עֵץ נֶחְמָד אוֹיֵב צָפוּן;
אַחַר פָּגְעוּ בְּעֵץ הַמּוֹר רֹאשׁ בְּשָׂמִים,
וְתַחְתָּיו נֶחְבָּא אִישׁ צַדִּיק תָּמִים;
הַלְאָה צָעֲדוּ, וְהִנֵּה כּוֹכָב רַב אוֹרָה,
וְקוֹל קוֹרֵא בְּדִבְרֵי תוֹכָחָה וּמְאֵרָה:
וְאָנֹכִי הַסֵּתֶר אַסְתִּיר אוֹרִי מִכֶּם,
וְעַל הָאוֹיֵב אֲצַוֶּה לְהָצֵר לָכֶם,
וּקְטוֹרָה בְּאַפִּי לֹא תִהְיֶה לְרֵיחַ נִיחוֹחַ,
לֹא תֵרָגְעוּ וְלֹא תִמְצְאוּ מָנוֹחַ.
הָאֹתִיּוֹת מִלְּפָנִים חֲקוֹר הַשְׂכֵּל וְדֵעָה
שָׁלֹשׁ אִם תַּשִּׂיג מֵהֵנָּה יִהְיֶה לְךָ מֵאָה.

---

*) החידה הזאת איננה נמצאת בין כתבי יד ריב"ל, אשר נפלו לי לחבל, וה׳ אנה לידי את המליצה היקרה הזאת ע"י החכם המשכיל מו"ה יהודה ברד"ח (לענזאר באודיסא), אשר עשה חסד עם החיים והמת, לתתה על ידי לדפוס; גם הואיל החכם הזה לפתור אותה כיד חכמתו, זכרה לו אלוה לטובה! ועתה הנני קורא לשלום, לרחוק ולקרוב, אל המשכילים והחכמים בעמנו אוהבי ריב"ל וספריו, אולי ימצאו איזה דברים, מכתבים, שירים, מכתמים וכדומה, מהרב החכם ריב"ל ז"ל, אנא יעשו נא עמדי החסד הזה להמציאם אלי, ומשכרתם שלמה מאת ה׳.

המו"ל ספרי ריב"ל בערנהארד נאטאנזאהן.

וזה החלי בשם ה׳ צבאות ואומר :

א) מודעת זאת לכל בע"ד שזו המגלה (ר"ל אסתר) היא כתובה ברוח הקדש, ככל ספרי הכתובים, והיא עוד יותר במעלת קדושתה מספר קהלת, שהוא רק מחכמתו של שלמה (כמבואר בדברי חז"ל), ועל אסתר אין פלוגתא כלל, שמטמא את הידים, וגם כל דיני כתיבת ספר אסתר המה כל דיני כתיבת ספר תורה, (חוץ מדבר אחד שנקראת אגרת, שאם הטיל בה ג׳ חוטין גידין כשרה.

ב) שכותבי ס׳ אסתר—בהתלבשות רוח הקדש—היתה כוונתם רק לספר הנס הגדול שעשה ה׳ לישראל (בהשתלשלות דרך הטבע והזדמנות קרובות כמעשה מכירת יוסף וירדת יעקב מצרימה, וכדומה), וע"כ בספורים צדדיים הנוגעים אל המעשיות הנזכרים דרך אגב להבנת הענין העקרי, לא דקדקו בהם הסופרים, ולא היו מאריכים בהם, כי לא באו לכתוב היסטאריע כוללת, ונהגו מנהג סופרי התנ"ך בספורים כאלה, בררו את הדברים הנצרכים להם לגוף ענינם, והשאר עזבו.

וע"כ בהנם מתעמלים כמה מחברים חדשים ושואלים ודורשים בספורים הצדדיים הנזכרים כלאחר יד במגלה זו, וכל דבריהם הבל ורעות רוח. וד"מ כמו שדרוש דרש החכם יש"ר (במחברתו **מפתח למגלת אסתר** שנדפס מחדש בוויען בשנת תר"א), שבא כותב מגלה זו כמבשר המצאה החדשה אשר מלפנים לא היתה היא המצאת הפאסט, (עיי׳ שם בדבריו צד 32 *) שכותב המגלה כוון לספר שיושב אחשורוש אז דוקא בשושן בזמן הזה, וכדומה לספר כמה חדושים הנוגעים להיסטאריע הכללית, כאלו כותבי מגלה זו שמו מגמתם גם לזה. — ובפרט שכל הענין של זו המגלה היה כבר כתוב על ספר ד"ה למלכי פרס, ובודאי היה הכל שם באריכות.

ג) מדתי כל ממלכה גדולה ומתוקנת אשר כבשה תחת ידה כמה מדינות שונות ועמים שונים ומתוקנים; שתשאר כל מדינה מתוקנת שכבשוה וכל עמי הארצות האלה בנימוסיו והנהגותיו אשר נתגדלו עליהן ואשר הורגלו בהן, הן בעבודת אלהיהם, והן בהלוכותיהם בדרך ארץ. (וזהו הנקרא היום בשם "Tolerantia„), ועל ידי זה לא בנקל יקום מרד באומות שלה הנכבשות, אולם עפ"י רוב יעבדו את מלכם זה הכולל בלב ונפש.

ואם נעיין במגלה זו ובספרי ד"ה המתוקנים לקדמונים מאומות העולם, נראה כי היה זה החוק של טאלעראנציא שמור ומושגח מאד במדינות פרס ומדי, היינו שכל עם ומדינה

---

*) המצאה זו של הפאסט ע"י דריוש, כבר מזכיר גם פה בבאור על זו המגלה החכם מו"ה אהרן ז"ל המעתיק לנ"א מגלה זו, בפסוק הרצים רוכבי הרכש האחשתרנים, עיי"ש. אך מה שדרש זה החכם יש"ר שם בענין הזה בד"ה: וראוי להתבונן כי בפעם ראשונה וכו׳, ידע הקורא שבספר יוסיפון לרומיים כתוב בפירוש, שכאשר שם כתר מלכות על אסתר שלח המלך שלוחים שנקראים בלשון פרס בשם "angaria„ (וזהו המדע בתלמוד כמה פעמים אנגריא), וכבר באו סופרים קדמונים, כי לא היתה זאת הפאסט של דריוש כפאסט שלנו, גם לא היתה קבועה בכל המדינה כנהוג אצלנו, רק שלוחים מיוחדים היו מוכנים ועומדים אצל המלך לבד, ורק לצרכיו, אך לא לזולתו וליחידים. כלל הדבר אין זה כלל דבר הפאסט שלנו, ובפה מלא נוכל להמליץ על זה „לא זו הדרך ולא זו העיר"!

הכבושה תחת ידם, ישארו בנימוסיהם, ולפי עדות הסופרים הללו שהזכרנו נמצא ג"כ שכאשר כבשו מלכי פרס ומדי איזו מדינות חדשות, השאירו לפעמים גם את מלכי המדינות הללו הכבושות על כסאותם, כמו שהיו, ואך שמו עליהם מסים וארנוניות.

ד) גם זאת היתה מדתי פרס ומדי, שהמלך הכולל לא היה בכחו לשנות מדעת עצמו שום חק דתי, הכתוב בספרי דתם, והתמיד היו לפניו שבעה משיבי טעם המלומדים היטב בספרי חקי המדינה, ואלה משיבי טעם השבעה היו נקראים בשם **מבארי הדת** (געזעטץ אויסלעגער) *) ושאל המלך תמיד את פיהם **בבאור** איזה **דין ומשפט** בכל דבר הספק **), אך בדבר אשר היה נודע להמלך ענין הדת די באר, לא היה צריך לשאול עליו את שבעה משיבי טעם אלו, אולם היה גוזר ועושה בעצמו ***).

ה) המליצה בסעודה זו הגדולה שעשה אחשורוש **והשתיה כדת**, ר"ל **הסעודה** בכלל (כי **הסעודה** נקראת בעברית בשם **משתה** וגם בשם שתיה) היתה כפי חקי **הדת**, היינו לפי חקי המדינה, והוא שאין לכוף את הקרואים לשנות בסעודה ממנהגם והרגלם, אבל להניח כל איש ואיש על מנהגו והרגלו, הן באופן ישיבתו, והן באופן מאכליו וכדומה, וזהו **אין אנס** וגו' לעשות **כרצון איש** ואיש.

ו) המאון של ושתי לבוא בפקודת המלך לפני העמים והשרים להראות, הגיש המלך למשפט לפני השבעה מבארי הדת, (ועי' היטב ביוסיפון לרומיים). ונראה שושתי המלכה היתה מאחד העמים הללו שבארצות המזרח שאסור, לאשה להראות לאחרים זולת בעלה, וכנהוג עד היום בארצות המזרח בערביים וישמעאלים והפרסיים החדשים. וזולתן, — בטוח היה לב ושתי המלכה בחקי המדינה של פרס ומדי, שאין לכוף לשום אדם לעבור על נימוסי עמו ומנהגי אבותיו, ועל כן לא עלה שום פחד ענש על לבה, והמלך הגיש דין זה לפני **המבארים** הללו משיבי טעם השבעה שיבארו לו, אם דין זה „שאין לכוף שום אדם לשנות מנהגו ונימוסו של עמו" נוהג גם בנשים נגד בעליהן, ושאין הבעל יכול לכופה לשנות מנהג עם ארצה? ויבארו לו אלה המבארים (שבידם היה הכח והחכמה בבאור הדינים) לאמר: הנשים נגד בעליהן מחויבות לבטל כל מנהגי עמם ונימוסי אבותיהן ולנהוג מנהג בעליהן בכל דבר, ולעשות רצונם, והאשה הממאנת והעוברת, נופלת תחת ענש המאון, ואת הדת היא מחללת, וענוש תענש זאת האשה בגירושין מבעלה לעולמים. — ומזה שכתבנו מובנת על בוריה הפקודה שיצאה אח"כ בגלל הדבר הזה „להיות כל איש שרר בביתו ומדבר כלשון עמו", פירוש **ומדבר** כלשון עמו—הוא כפירוש הרלב"ג ז"ל **להתנהג** כמנהג עמו.

ז) מנימוסי האומות הקדמוניות עובדי אלילים היה לפעמים, לכבד את בני אדם הטובים והגדולים בכבוד זה הנתן לאלהים, וגם עשו לפעמים את הגדולים מבני אדם

---

*) „מבארי הדת" הללו היו נקראים בלשון העברית בשם יודעי העתים (ד"ה א' י"ב) ובני יששכר יודעי בינה לעתים וגו'. „המשפט והגזרה" מכונת בעברית המאוחרת בשם „עת", בידך עתותי (תהלים ל"א). ומזה ועת ומשפט ידע לב חכם (קהלת ח'). וכן נאמר כאן: ויאמר המלך לחכמים יודעי העתים; כי כן דבר המלך לפני כל יודעי דת ודין.

**) כל ספר חוקי לא ימלט שיצטרך לפעמים לבאור כנודע. גם בלתי אפשר שיהיו כל הדברים אשר יקרו בזמן מהזמנים כתובים בספר הזה, ולפי המקריים המתחדשים שלא עלה על לב הכותבים ראשונה לזכירם. אמנם חכמי הדור בהזדמנות איזה דבר חדש שלא נמצא מוזכר בספר הדת, המה מדמים מלתא למלתא, ועפ"י שקול דעתם, כנודע. וכבר דברנו מענין הזה הרבה בספרנו זרובבל במאמר הכולל.

***) ובזה יבוטלו דברי החכם יש"ר שם (צד 20) מה שמפלפל שם, והניח ליסוד מוסד שהמלך אחשורוש גזר ועשה כל מה שלבו חפץ, עיי"ש כל דבריו בזה הענין.

לאלהים, כידוע בכל ספרי ד"ה והקדמוניות, וגם נבוכדנצר צוה להקריב קרבנות לפני דניאל. — ולפי עדות היוסיפון לרומיים צוה אחשורוש לתת זה הכבוד הראוי לאלהים בבריעה ובהשתחויה, להמן, בכל עת אשר יתראה חוצה. (וידוע שהבריעה היא בברכים, והשתחויה היא בנפילת פנים, וז"ל הרמב"ם (הלכות תפלה פרק ה' הלכה י"ג): כריעה האמורה בכל מקום על ברכים, השתחויה זו פישוט ידים ורגלים עד שמוטל על פניו ארצה, עכ"ל הרמב"ם, והוא מן תלמוד ברכות (ל"ד ע"ב). — ודע קורא משכיל! שבכל המקרא לא מצינו כריעה והשתחויה ביחד רק אל ה' יתברך, כמו נשתחוה ונכרעה (תהלים צה), ואף קידה והשתחויה שתיהן יחד מצינו על הרוב אל ה' יתברך ומעט לפני המלכים.

ועי"כ לא היה רשאי מרדכי מצד דין תורה לכרוע ולהשתחות לפניו על זה האופן מדי ראה את המן, כפי הגזרה, (וכן כתב היוסיפון לרומיים בפירוש עיי"ש), ובעבירה זו הדין הוא „יהרג ואל יעבור" ובפרט שהיתה זאת בפרהסיא. — וראה נא איך כותבי המגלה דקדקו בדבריהם, וכל עבדי המלך וגו' כרעים ומשתחוים להמן כי כן צוה לו המלך, ומרדכי לא יכרע ולא ישתחוה *) וירא המן כי אין מרדכי כורע ומשתחוה לו, הרי, שמזכיר הכל ביחד הכריעה וההשתחויה, ונראה מהכתובים שרק הכריעה וההשתחויה מנע מרדכי מהמן, אבל הכבוד וההדור הראוי לאיש גדול, נתן לו, בכל עת שראה אותו, היינו הדור קימה, שקם וזע ממנו, וזהו שאמר הכתוב אח"ז, כאשר כבר נודע למרדכי שאחשורוש היה במשתה אסתר והבטיח לה עד חצי המלכות, וכי קרובה ישועתו לבוא, אז מנע ממנו אפילו הכבוד של הדור קימה, וזהו שאמר (שם ה' ט') ויצא המן ביום ההוא וגו' ולא קם ולא זע ממנו, (ועי' בבאור להחכם וו"ז הנ"ל).

והנה זה החכם וו"ז בבאורו למגלה זו טען על מרדכי שטעה בחסידות שלא רצה להשתחות, כי מצינו שאברהם השתחוה לפני בני חת וכו' עיי"ש בבאורו, ואחריו החזיק גם הרב יש"ר אולם בהרבה דברים קשים נגד מרדכי, כאשר אזכיר מקצת דבריו אלה פה למטה בגליון **), ואין זאת טענה חדשה נגד מרדכי, כי כבר פסק שפתיו נגדו הכם שאינו מבני בריתנו, הוא החכם הנוצרי המפורסם קלעריקוס (Cleric. in lib. Esther.) וז"ל:

---

*) ואפשר מה שדקדק הכתוב פה אצל מרדכי בלשון עתיד „לא יכרע ולא ישתחוה" (ולא בלשון עבר לא כרע ולא השתחוה, או בלשון הבינוני לא כורע ולא משתחוה כמו שכתב אצל עבדי המלך), כוונת הכתוב בלשון שהעתיד על האיסור, כאילו אמר מרדכי לא היה יכול להיות כורע ומשתחוה, לא היה רשאי.

**) וז"ל (צד 9): „מה שהיה מרדכי ממאן לכרוע ולהשתחות להמן וכו' אין בזה שום התגלות וכו' ואם מפני שלא רצה להשתחות לבן אדם הנה טעה בהתחסדות, כי דבר זה לא נאסר לנו מן התורה, ואברהם השתחוה לע"ה, ויעקב ובניו ביתו לעשו. גם בני יעקב ליוסף ורות לבועז, ודוד ליהונתן ולשאול וכו', ולמה זה מרדכי לבדו יתחסד יותר מכלם? ואם תאמר שחשב שלא ישגיח המן וכו' למה א"כ לא השתחוה כשראה שהגיע הדבר לאזני המן? ואיך יביא עצמו וכל בית ישראל בסכנה עצומה בהקשותו את ערפו על דבר קטן כזה? אם תאמר כי הוא לא ידע שהצורר הזה יקח נקמתו מכל היהודים, תשובתך בצדך כי גם אחרי שידע פתשגן כתב הדת להשמיד את כל היהודים לא קם ולא זע ממנו (שם ה' ט') וכו' וכו'. ואף דבר קל כזה לא רצה מרדכי לעשות בזמן שראה הסעה משתקת להמן ומדת הדין מתוחה על ישראל ואיך נוכל למצוא לו התגלות? והנה הכתוב עצמו גלה לנו הטעם למה לא רצה לכרוע שנאמר כי הגיד להם אשר הוא יהודי, שמענו מזה שרק מפני יהדותו לא כרע להמן וכו'. ולפי שאין בשרשי דתנו ואמונתנו מה שיאסור השתחויה לבן אדם, הוכרחנו לומר, כי המתנהג כן לא ירד אל עומק תכלית כוונת התורה, ולכן ישים העיקר טפל, והטפל עיקר" עכ"ל זה הרב יש"ר. — מה נאמר ומה נדבר אם זה הרב יורד אל עומק כוונת

„מעשה מרדכי נגד המן יורה שמרדכי היה גאותן מאד, כי הפקיר אומה שלמה רק מפני גאותו, שלא לתת כבוד לאיש גדול שמוה המלך" עכ"ל זה החכם הנזכרי.

והנה באמת לא עלה כלל על מחשבות מרדכי, שזה המן יכול עשות עמו איזו רעה (ומכ"ש עם כל עמו בית ישראל) בעבור מניעה זו של כריעה והשתחויה (שהוא כבוד אלהים, שאסור לאיש יהודי, ויהרג ואל יעבור), כי מרדכי סמך כעל משען ברזל על חקי פרס ומדי „שכל איש ישאר תפשי בדת אבותיו" ובהיותו איש יהודי שעל פי דתו אסור להת לבן אדם תמותה את הכבוד הראוי לאלהים, והיה לבו בטוח שלא יוכלו לכופו לזה, וזהו המליצה „אשר הוא יהודי", מרדכי הצטדק לפני הסרים אשר בשער המלך ויאמר: לא מטעם זה אני איני כורע ומשתחוה לפני המן, יען שלא יקרה בעיני פקודת המלך, חלילה! אבל מטעם „אשר אני יהודי" ר"ל מטעם איסור על פי דתי, וא"כ איש היהודי יוצא מכלל פקודה זו. ולא עליו היתה הגזרה כלל וזהו הנאמר שם „ויגידו להמן לראות היעמדו דברי מרדכי כי הגיד להם (סבת מניעתו) אשר הוא יהודי" — והפעם נודע להמן כי כל איש יהודי מסתמא לא יכרע ולא ישתחוה לפניו; בעבור שתמנעהו דת תורתו; לזאת חשב המן מחשבות להשמיד את כל היהודים. וכאשר אכל קורצא בי מלכא אמר: „ודתיהם שונות וגו' ואת דתי המלך אינם עושים", סבב כי כל מעשה היהודים שעושים הכל כאשר לכל המה בהפך כל דתות שבעולם, ותכלית כוונתם היא רק למרות פי המלך, ועי"ז המה הייבים כליה.

מכל הדבה הרעה הזו שהוציא המן לפני המלך על היהודים, לא ידע מרדכי מאומה; כי מעולם לא עלה על לב מרדכי (שהיה חכם ומלומד גם בדתי פרס ומדי; כי הלא ישב בשער המשפט, וכמבואר אח"ז) שיחשוב המן זאת לו לרעה, ומכ"ש להרע לו חנם, ומכ"ש להרע לכל היהודים בעבור איש אחד אפילו אם חטא וברעה גדולה כזו, וידע מרדכי כ' גם הוא וגם בני ישראל הגוי כלו שומרים ביתר שאת כל חקי המדינה והמלך, וכמבואר אח"ז, וכבר בא הנסיון שמרדכי בעצמו הציל את המלך ממות, ומודע הדבר להמלך וראשי שרי המדינה, וגם נרשמה הצלתו זו בספר הזכרונות! ולפי עדות היוסיפון לרומיים כבר היה מרדכי בעבור הצלתו זו נרשם בספרי המלך בין המצוינים מאוהבי המלך, ידידו ויקירו. ונצמוה להיות תמיד מנוי בהיכל המלך בעבור זה, כמקורב למלכות. — ויותר שהיה מרדכי צדיק וחסיד היה גם חכם מופלג כמו שמזכירו במאמרים הללו היוסיפון לרומיים, ולולא היה חכם מופלג לא היה יכול להיות אח"ז משנה למלך גדול כזה, וידוע שבארצות המזרח היה המשנה למלך מנהיג בעצמו כל המדינה (עיין מה שכתבנו בספרנו בית יהודה פרק כ"ו בהערה), ואין ספק א"כ שידע מרדכי היטב גם את דתי פרס ומדי וע"כ ישב לראשונה תמיד בשער המשפט, ואח"כ נתמנה למשנה למלך כי איך היה בוחרו א"כ המלך לכהונה גדולה כזו והוא נעור וריק מהכסיסי המדינה.

התורה, ויודע להבחין בין עיקר וטפל, ותלויסים במרדכי!!. ועוד יותר יש להפליא על זה הרב יש"ר שפה בצד זה (נד 9) הוא מוכיח מהפסוק „ולא קם ולא זע" שאף אח"כ שכבר ידע מרדכי מהשמדת כלל ישראל, בכל זאת לא קם ולא זע (ומכ"ש שלא השתחוה), ותיכף בדף השני שאחריו (סיינו נד 11) שכח הרב יש"ר מה שכתב פה ואמר „שמה שצעק מרדכי ככתוב זעקה גדולה ומרה, אולי נכנסה בלבו חרטה גדולה על שלא השתחוה להמן, וחשב עצמו אשם בדבר, כי בסבתו נסיבה הרעה הזאת לכל ישראל" עכ"ל. גם שכח פה הרב יש"ר שזה הכתוב „ולא קם ולא זע" נאמר אחר זעקה זו, ובאמת הטעם שאפילו לא קם ולא זע אח"כ, היה מפני שכבר ידע מרדכי שעלה אחר הצלחתו והצלחת עמו, כי המלך הבטיח לאסתר למלאות כל חפצה.

ולהיותו יודע היטב דתי המדינה, וידע היטב הנהגת עמו ישראל, לא חזו עיניו שום רעה שיכולה להצמיח לעמו, ולכן כאשר נתודעה לו פתאום הגזרה שיצאה על עמו, הכיר תיכף כי נעשתה זו התועבה נגד חוקי המדינה מקצה אל קצה, ובודאי ע"י איזו רמאות שהסתו את המלך באיזו מלשינות שקר; ולכן מיד כשמעו את זו הגזרה, קרע בגדיו וילבש שק ואפר ויצא בתוך העיר ויזעק זעקה גדולה ומרה; בכדי לעורר לבות העם הרב אשר בעיר המלוכה זו הגדולה, ולבות עם רב מאומות שונות ועמים שונים שגרו בה, על הדת והגזרה הקשה הנתנה לאבד עם אחד מן העמים הרבים השונים הגרים בכל המדינות המשועבדים לממלכה זו, שלא בדין ובמשפט, ונראה די גלוי מהכתוב שדת זו שיצאה על היהודים החרידה גם את לב יתר האומות שגרו שם, וזהו והעיר שושן נבוכה. (וכמו שהעיר על זה המבאר החכם וו"ז נ"י עיי"ש בפסוק הזה). — ופירוש „נבוכה" כבר באר שם הראב"ע ז"ל: ענינו בלבול כאדם שהשתבש ולא ידע מה לעשות. — ולפי עדות היוסיפון לרומיים צעק מרדכי וקרא לאמר: „אהה! מי שמע כזאת לאבד אומה שלמה על לא חמס בכפה" — ובודאי חשב בזה שיתעוררו כל הגרים מכל האומות השונות הללו, ויבאו כלם בקובלנא לפני המלך לעוררהו על המעשה זה שעשה שלא בחקירה ודרישה; וכנראה באמת מן האגרת השניה (שמעתיק היוסיפון לרומיים) ששלח אח"כ המלך לבטל גזרתו זו הראשונה שנעשתה ע"י המן. וכתב שם המלך בהתגלותו כמתחרט לאמר: ראו „כי סמכתי על האיש הזה המן בן המדתא העמלקי אשר בא לגור אצלנו, ולא חקרתי ולא דרשתי היטב את אמת בפיו, כי זה האיש רמני, ואלו היהודים לא די שלא הרעו ולא פשעו כלל, אולם בהפך המה מקיימים כל פקודות המלך תמיד ביתר שאת" עכ"ל המלך אחשורוש באגרתו השניה.

והנה הרב יש"ר ימלא שחוק פיו ומתלוצץ על מרדכי שלבש שק וצעק ברחוב, ואמר עליו שנהג מנהג שגעון כאיש מבוהל וכו' עיי"ש בדבריו.

והנה כל מי שיש לו עינים הלא יראה כי ככה היו נוהגים כל גדולי ישראל בבוא עליהם פתאום איזו צרה; וישב ראובן אל הבור וגו' ויקרע את בגדיו, ויקרע יעקב שמלותיו וישם שק במתניו (בראשית ל"ז). (ובאור חז"ל ידוע על פסוק באיכה „בצע אמרתו" כביכול קרע פירפורו) — ויקרע יהושע שמלותיו ויפול על פניו ארצה וגו' הוא וזקני ישראל ויעלו עפר על ראשם (יהושע ז'), וכל זה היה על שלשים וששה איש בערך שנפלו במלחמה. — והרבה כזה בתנ"ך. וכן לבישת השק בעת צרה היה מנהג בישראל, ועשו כן גם גדוליהם, כמו שהזכרתי לעיל שעשה כן יעקב אבינו, וזולתו הרבה גדולים כמוזכר בתנ"ך כמה פעמים,— ידע שהשק הזה הנזכר בתנ"ך שלבשו אותו בזמן הצרה והאבל, היה מלבוש ידוע של צמר שחור (שוואַרצעס זוך) כמבואר בשרשים לרד"ק, ובספרי ד"ה לאומות שונות. ודע קורא נעים! שמנהגים הללו בעת צרה ואבל לקרוע בגדים, וללבוש שק, ולתת אפר על הראש, המה דברים שהיו נהוגים מאז בכל ארצות המזרח אצל כל האומות המזרחיות כעדות סופרי היונים והרומיים (וכן נראה בספרי התנ"ך) וגם נהגו המנהגים הללו גם אצל היונים והרומיים כעדות סופרים הללו, וביחוד היו המנהגים הללו נהוגים ביותר אצל הפרסיים והמדיים - וידועים הדברים הללו לכל קורא ספרי ד"ה וספרי קדמוניות. —גם לא עיין החכם יש"ר במגלה זו היטב, כי שם נאמר שלא מרדכי לבד בתחלת שמיעתו לבש שק ויצעק, אלא הכתוב מספר שכל העיר שושן בשמעם נתבלבלו בדעתם, וגם מרדכי עמהם וגם כל היהודים שבכל המדינה מקום אשר בא הדת התאבלו וצעקו, ולבשו שק וגו' — ראה הלא כה יאמר הכתוב הרצים יצאו דחופים וגו' והדת נתנה בשושן וגו' והמלך והמן ישבו לשתות והעיר שושן נבוכה, ומרדכי (כאשר ידע) וילבש שק וגו' ובכל מדינה ומדינה וגו' אבל גדול וגו'.

(והפסוק ב' ויבוא עד לפני שער המלך וגו' הוא כמאמר המוסגר) — (עיין הבאור שם).

ח) הדבר המקובל באומתנו מאז בספרי התלמוד ובכל ספרי ישראל: „שהמן היה מזרע עמלק" וזהו המכוון בתאר „האגגי" הוא דבר ברור ולית מאן דפליג ע"ז, וכן מעתיק היוסיפון לרומיים התאר „האגגי" הנזכר פה אצל המן במגלה זו בתאר „עמלקי". וכן אמר אחשורוש בעצמו באגרתו השניה שהזכרנו (הנעתקת ביוסיפון לרומיים), שאמר שם אחשורוש בזה הלשון: „המן בן המדתא העמלקי אשר בא לגור אצלנו" ואמר עוד שם: „המן זה עמלקי הוא, ואינו מזרע פרס" עיין שם כל דברי אחשורוש באגרתו השניה. — והיו עוד עמלקים זולת המן מפוזרים במלכות פרס, ויוכל להיות שהמה השונאים של ישראל הנזכרים פה במגלת אסתר „והרגו בשונאיהם". והסופר היקר מבני עמנו מהר"ש ל"ז בספרו הנכבד מחקרי ארץ (שהדפ"ס בוויען שנת תקע"ה) שרוב דבריו לקוחים מגדולי סופרי האומות קדמונים ואחרונים, כתב שם בערך שדה העמלקי וז"ל: „וכמלוך שאול על ישראל נקם את נקמת בני עמו מאת העמלקים כי הכה בהם מכה רבה (ש"א ט"ו) אמנם לא עשה עמהם כלה כהעמהם עד נאת אנשים גבורי חיל מבני שמעון בימי חזקיה מלך יהודה ויכו את שארית הפליטה לעמלק וישבו בארצו ובעריו (ד"ה א' ד'), ואז נכחד עמלק מהיות לגוי עד עולם; כי המעטים אשר נשארו ממנו נפוצו הנה והנה אלה הלכו אל ארץ פרס ואלה נסעו לגור אל ארץ (laconia) אשר בארצות יון וברבות הימים נאבדו בין גויי הארצות" עכ"ל. — ולפי האגרות של אחשורוש כפי הנוסח המועתק בתוספות מגלת אסתר להיונים הנמצאת בביבליא של הנוצרים נראה די ברור שזה המן בעצמו או אביו המדתא בא לארץ פרס מארץ יון (עיין שם בפרשה xvi). ועתה אחרי הדברים והאמת האלה, לשוא השתומם החכם יש"ר מה לעמלק עם מוקדון? ובחנם דרש כל הדרוש בענין הזה (עיין שם מצד 51 והלאה).

ט) והנוגע לתכונת נפשו של זה האיש מרדכי שהרב יש"ר קם עתה כאלפים ושלש מאות שנים אחריו ויעלהו במאזנים וימצאהו חסר יושר וצדק, נעדר מכל חכמה ובינה ומדה ישרה ונכונה, ויתארהו בתאר איש המוני, ולא המוני לבד, כי אם איש מבוהל, ובלי שכל וישוב הדעת, גאותן, ושהיה מבקש שררה לראות את אסתר על כסא המלכות בעם עובדי עבודת אלילים, וצוה לה גם להעלים דתה ואמונתה, אשר על ידי זה התגאל במאכלים האסורים, והכל בשביל שררה כזאת, ועוד ועוד דברים כיוצא בהם על זה האיש מרדכי, דברים שאסור לשמוע. כלל דבר יתאר את מרדכי הכל בהפך מן הקצה אל הקצה מדברי הסופרים הקדמונים שהיו קרובים לזמן מרדכי היינו כותבי התוספות מגלת אסתר ביונית הנמצאת בביבליא להנוצרים *)

*) ודבר נפלא הוא שבכל מקום שצריך להרב יש"ר לאמת לו איזה דבר, הוא נשען על הספורים המסופרים בדברי התוספות הללו כעל עמוד ברזל, עיין בדברי הרב יש"ר שם צד 57 וצד 58 שכאשר מביא לו שם ראיה מהתוספות הללו הוא אומר בזה הלשון „שם בתוספות אסתר הגידה בפירוש שעיקר שנאת המן וכו'" ובצד 48 כתב וז"ל: „ודבר זה מצאנו מפורש בתוספות שנכתבו בסוף מגלת אסתר וכו ואף כי אנחנו וכו' מאמינים כי רק כ"ד ספרים נכתבו ברוה"ק, מכל מקום על הספורים שבהם (ר"ל בכל ספרי אפוקריפא) ראוי לסמוך כעל דבר אמת, כמו שאנו סומכין על כל המסופר בספרי החשמונאים ונהוג ח' ימי חנוכה על פיהם" עכ"ל זה הרב יש"ר. ומדוע רק פה אינו מאמין הרב יש"ר להתוספות הללו שמרדכי היה חכם וצדיק והתפלל, וכדומה? ! ואגב אעיר את הקורא, מה שכתב הרב יש"ר שמה שאנו עושים חנוכה הוא עפ"י ספרי החשמונאים הבל יפצה פיהו כי חנוכה נעשה ע"י חכמי הסופרים הקדמונים והכהנים החשמונאים תיכף בזמן הנס, ועליהם אנו סומכים, ולא על ספר החשמונאים, ולולא היה מקובל באומה מפי חכמי התלמוד, לא היינו סומכים כלל על המסופר בספרי החשמונאים והיוסיפון לרומיים שעשו חג בימים ההם. והנה החג הזה של חנוכה עשו עוד היהודים לפני חבור ספר החשמונאים זמן רב.

והיוסיפון לרומיים, ואח״ז חכמי התלמוד הראשונים והאחרונים, שכלם פה אחד מגביהים זה האיש מרדכי הגדול בחכמה ובצדקות עד לשמים, והרמב״ם מונה אותו ג״כ בין אנשי כנסת הגדולה כמו חז״ל. וחז״ל בסדר עולם מסיחים לפי תמם ואומרים שהיה מרדכי „נביא" ונמנה שם עם יתר הנביאים הקרובים לזמנו, עיי״ש. ורוח הקדש פה במגלת אסתר צווחת ואומרת „כי מרדכי היהודי וגו׳ וגדול ליהודים וגו׳ רוח הקדש מעידה פה במלות הללו די באר, שמלבד גדולתו אצל המלך אחשורוש, והיה משנהו, היה גם אצל היהודים גדול מאד ורצוי להם, והשתדל רק לטובת בני ישראל, ודרש טובתם כל הימים. מעתה היש צדקות וחסידות יותר מזה, הכל בהפך דברי החכם יש״ר, שמצאו לאיש רק אוהב שררה לו ולמשפחתו.

ומה שטען החכם יש״ר על מרדכי ומונה בין הסרוניו גם זאת שצוה להרוג טף ונשים והוא נגד החמלה וחקי הצדק, עיין שם בדבריו בצד 14 — כבר אמרנו לעיל שיוכל להיות שהשונאים הללו הנזכרים במגלה שהרגו היהודים בשונאיהם, המה היו עמלקים, וא״כ עשה כדין תורה: מחה תמחה את זכר עמלק. וה׳ צוה לשאול ע״י שמואל על עמלק: והמתה מאיש ועד אשה מעולל ועד יונק, — ובלא זה הלא היהודים עשו בזה רק תשלום רעה, כמו שהמן צוה להרוג גם טף ונשים, וזה מותר מדין תורה, וכנראה בכל התנ״ך שנהגו כך, לשלם גמול רעה, ודוד המלך אמר בפה מלא: אשרי שישלם לך את גמולך שגמלת לנו אשרי שיאחז ונפץ את עולליך אל הסלע. — וא״כ לפי הנחה זה החכם יש״ר לא היה גם דוד המלך צדיק, וא״כ לא היה צדיק כי אם אחשורוש, כי אותו יכנה החכם יש״ר (שם צד 20) בפה מלא בתאר צדיק, מוסף על התאר חכם שתארהו, וז״ל: „בזאת ראינו גבורת המלך (אחשורוש) וטוב שכלו וכו׳ והמושל הצדיק הזה וכו׳ עיי״ש בדבריו.

ומה שטען החכם יש״ר שמרדכי זה לא ספך אפילו לבו בתפלה ולא עמד בתענית, כמו שנהגו כל אבותינו הקדושים שהתפללו בעת צרה והתודו על חטאתם וישבו בתענית (עיין שם בדבריו בצד 10 והלאה). —

מאין ידע זאת החכם יש״ר שמרדכי לא צם ולא התפלל? והנה בתוספות על מגלת אסתר הלא מבורר שמרדכי התפלל. וגם נעתקה שם תפלת מרדכי, וכבר הבאתי לעיל דברי החכם יש״ר בעצמו שסומך על דברי התוספות הללו כעל דבר מפורש במקרא:— וכן היוסיפון לרומיים מספר לנו די באר שמרדכי התפלל וגם הוא מעתיק תפלה זו שהתפלל מרדכי אז, וא״כ נראה בעליל שהיתה תפלת מרדכי נודעת בכל בני ישראל. ובאמת תיכף ברגע השמועה הרעה זו בהגיעה לאזניו, היה מרדכי טרוד מאד, לחקור ולדרוש היטב מאין יצאה זו הגזרה? ומי הסבה? וגם השתדל כאיש אכם ומיושב להשיג העתקה מגזרה זו, כמו שנראה מהכתוב ששלח לאסתר את זו העתקה, ואח״כ כאשר גמר כל הענין הנחוץ, קם והתפלל כעדות זו שהזכרנו. וכן נראה מיעקב אבינו כאשר שמע פתאום הבשורה הרעה שעשו אחיו הולך לקראתו עם ארבע מאות איש נאמר: ויירא יעקב מאד ויצר לו; ולא התפלל תיכף אך ראשונה עשה סדר טבעי ויחץ את העם וגו׳, ואח״כ קם והתפלל „אלהי אבי אברהם"— ובקריעת ים סוף מצאנו (שצעק משה אל ה׳) ויאמר ה׳ אל משה מה תצעק אלי (שמות י״ד ט״ו) וז״ל רש״י שם: למדנו שהיה משה מתפלל א״ל הקב״ה לא עת עתה להאריך בתפלה שישראל נתונים בצרה, עכ״ל.

ודברי צעקתו של מרדכי ראשונה בתחלת השמועה, כבר העתקנו לעיל דברי היוסיפון לרומיים מה היתה צעקתו, וכבר שערנו שכוון בזה לעורר לבב כל הגרים מאומות שונות,

---

כי על ספר זה השמונאים אמר בס״ג בהלכות סופרים וז״ל: זקני בית שמאי וזקני בית הלל הם כתבו מגלת בית השמונאים ועד עכשיו לא עלה לדורות, עד שיעמוד הכהן לאורים ותמים.

ולהזכירם שגם להם יוכל להזדמן כזה. — ועוד מי שצועק בעת צרתו הגדולה והפתאומית, הזאת תחשב לו לשגעון וכסילות? וכמה פעמים מצינו בתורה שמשה רבינו וגם אחיו אהרן כאשר באה להם איזו צרה פתאומית נפלו על פניהם לפני כל קהל עדת ישראל, כגון במעשה דמרגלים (במדבר י"ד) ויפול משה ואהרן על פניהם לפני כל קהל עדת בני ישראל, וכן אצל מעשה קרח (שם פ"ז) וישמע משה ויפול על פניו. ודוד המלך אשר לבו היה כלב האריה התפעל ג"כ בשמעו פתאום כי נהרג בנו אבשלום ויבך ויאמר בני אבשלום בני בני, וכדומה הרבה. וכבר הזכרנו לעיל שקריעת הבגדים ולבישת שק ואפר נהגו כל גדולי ישראל מאז, וגם היה מנהג זה נסוג בכל האומות הגדולות הקדמוניות והמתוקנות.

וראה נא דבר נפלא שלבישת השק הזה של מרדכי, הבלתי רצויה בעיני החכם יש"ר, היתה נחשבת בעיני כל חכמי הזמן של מרדכי והחכמים שאחריו, לפעולה יקרה ונפלאה; הרי יספרו לנו חכמי התלמוד הקדמונים שהטביעו אז על המאורע זו הגדולה מטבע אחת לזכר הנס ולזכר וכבוד למרדכי, **שק ואפר** מצד אחד **ועטרת זהב** מצד השני (בראשית רבה ל"ט). ומה יקר באמת הרעיון הזה, להעמיד לעין הרואה ציור קטן, הכולל כל המאורע זו, היינו: **תמול — שק ואפר והיום — עטרת זהב**!

ומה שהביא לו החכם יש"ר (צד 16) ראיה שמרדכי היה איש ההמוני בעמו, ולא מן המיוחסים שבדור, וזה באמרו בתחלת הספור: איש יהודי היה בשושן הבירה ושמו מרדכי, כי כן מנהג כותבי ספרי הקדש בבואם לספר מציאות איש מן ההמון לומר תחלה שהיה איש אחד במקום פלוני ואח"כ להגיד שמו, כמו ויהי איש אחד מצרעה ושמו מנוח, ויהי איש מהר אפרים ושמו מיכיהו, ויהי איש אחד מן הרמתים, ואיש במעון, ורבים כן, ואם פעם אחת מצינו איש היה בארץ עוץ איוב שמו וכתוב אחריו והיה האיש ההוא תם וישר, אין ללמוד מזה כלום, כי איוב היה איש פרטי וכו' עיי"ש בדבריו של החכם יש"ר.

כל זה הוא בהפך דעת חז"ל (במסכת מגלה והובא גם בילקוט שמואל א' א'), שאמרו שם שאלקנה היה **נביא**, ואיך יחשבהו החכם יש"ר לאיש ההמוני, ויחד עם נבל איש אביגיל? ובכלל אמרו שם חז"ל בהפך וז"ל: ושמו אלקנה: — הרשעים קודמים לשמם, נבל שמו, שבע בן בכרי שמו, אבל הצדיקים שמם קודמים, ושמו אלקנה, ושמו בועז, ושמו **מרדכי**, דומים לבוראם, ושמי ד', מיתיבי והא כתיב ולרבקה אח ושמו לבן וכו' עיי"ש בהתלמוד. — ובאמת דברי הדורש זה בתלמוד כוונתו על **הרוב**, ולא לכלל בכל מקום, וכמו שבאר לנו הבן עזרא בראש ספר איוב וז"ל: ואל תתמה על מלת איוב שמו, כי איננו רשע כלל? והנה כתוב ה' איש מלחמה ה' שמו, והפך הדבר ויהי איש אחד מהר אפרים ושמו מיכיהו, אולי בעל הדרש על הרוב הנמצא עכ"ל הבן עזרא. — מעשה חכמים יראו וישפוטו! *).

גם מתפלא הרב יש"ר פליאה רבה מאד לאמר: אחרי אשר נהפך היגון לשמחה והאבל ליום טוב, שלח מרדכי ספרים אל כל היהודים וצוה לעשות פורים בכל שנה ושנה, ומדוע לא עורר אותם אפילו בדבור אחד לתת שבח והודאה לאלהי ישראל על זה הפדות? אלא כאשר בעת צרה לא זירז אותם לישא לבבם אל כפים אל אל בשמים, כי עתה כן היתה הרוחה **שכח אל מושיעם**, ולא זכר להודות לה' חסדו ונפלאותיו, וזה דבר תימה! ואם היה אז

*) והרבה יש לדבר בדבר הזה, והרבה שגיאות יש לטרות בדברים אלו של הרב יש"ר שהזכרנו, אך אסמוך על הקורא, כאשר יעיין היטב בדבריו.

מזבח בנוי בירושלים, איך לא עלה על לבו להקריב שם קרבנות תודה בעדו ובעד כל קהל ישראל על גודל הטובה וכו' וכו', האם רק בזה ישלמו בני ישראל חובתם לפני גואלם יתברך במלא כרסם בשר ויין, ובשלוח מנות איש לרעהו *) כאשר קיים עליהם מרדכי היהודי בימים ההם, וכאשר נתפשט המנהג אף בימים האלה ?" עכ"ל הרב יש"ר (שם נד 15), (ועיין שם גם בנד 14 דברים כיוצא בם עיי"ש היטב). ועתה נבוא להשיב לו על תלונותיו ונאמר:

א) בכל החגים בתורה נאמר „מקרא קדש" ולא יותר, ובאה הקבלה (ועי' רש"י שמות י"ב ט"ז בשם חז"ל במכילתא) קרא אותן קדש לאכילה, ושתיה, וכסות. ולא מצינו בכל התורה שצותה להתפלל אז, אבל באמת על התפלה והודיה לה' כבר מצווה ועומד כל אדם בישראל, ולספר מעשי ה' וחסדיו ברנה.

ב) זה הרב יש"ר לא זכר פה ולא פקד שתקנו אז קריאת מגלה, וכמו שנאמר ככתבם וכזמנם, נזכרים ונעשים, וזכרם לא יסוף מזרעם. — וקריאת המגלה נעשתה למצוה מדברי סופרים, ומברכין עליה בשם ומלכות שעשה נסים לאבותינו בימים ההם בזמן הזה, וכל זה מקיימים היהודים שתי פעמים קודם המשתה שהוא בערב הבא. גם נאמר במגלה לבד מהמשתה, גם שמחה ויום טוב, והוא השמחה בתודה לה' ולספר מעשיו, ולתת צדקה לעניים, וזה כבר מפורש בתורה כמה פעמים מה הוא ענין היום טוב והשמחה בחגים הנעשים לזכרון הטובות. פסח שבועות וסכות, ושמחת לפני ה' אלהיך „ושמחת בחגך" אתה והגר והיתום והאלמנה וזהו הנאמר פה שמחה ויום טוב ומתנות לאביונים. — וכן מצינו אצל נחמיה ועזרא שאמרו להקהל בראש השנה לכו אכלו משמנים ושתו ממתקים ושלחו מנות לאין נכון לו, וילכו כל העם לאכול ולשתות ולשלוח מנות ולעשות שמחה גדולה. — גם שכח החכם יש"ר שהיהודים מאז ועד עתה אינם באים למשתה ולסעודה זו לבד. אך אחר כי יענו את נפשותיהם יום שלם לפני קריאת המגלה!, והוא צום אסתר, ומתפללים אז ברוב תחנונים ותודה וצועקים לפני ה', וכל הצום הזה והתפלות הללו הלא תקן להם מרדכי ואסתר. כמו שנאמר שם לקיים את ימי הפורים האלה בזמניהם כאשר קים עליהם מרדכי היהודי ואסתר המלכה וכאשר קימו על נפשם ועל זרעם דברי הצומות וזעקתם **).

ג) בדבר הנס של פורים מקטין הרב יש"ר בדבר אחד הנס הזה, במה שבדא לו מלבו דבר זר וז"ל (נד 45): נהיתה מלחמה קשה בכל המדינות ביום י"ג אדר (בין היהודים והגוים שונאיהם), ואין ספק כי נפלו גם מן היהודים חללים הרבה ביום ההוא בעודם עומדים על נפשם, כי היתה חרב איש ברעהו, וכזה וכזה תאכל החרב, אך הכתוב העיד כי לבסוף שלטו היהודים בשונאיהם ואיש לא עמד בפניהם' עכ"ל. — הכמים יראו וישפטו, סופרים יתבונני וישתוממו.

יא) אך מי היה אחשורוש זה דאסתר? ובאיזה זמן היה?, כבר נתחבטו בזה הרבה מחכמי הנוצרים האחרונים, ואזכיר קצתם מהמפורסמים שמזכיר סופר נוצרי אחד ***), וז"ל:

---

*) לא הזכיר פה „ומתנות לאביונים" וזאת עשה בכוונה; כי הצדקה היא רצויה מהקרבנות.

**) זעק „פה סורלתו תפלה" והרבה כמותו בתנ"ך, ומזה גם ויזעק זעקה גדולה ומרה שנאמר אצל מרדכי, והיא בזעקה אל ה'! ובזה ג"כ יבוטלו דברי החכם יש"ר שאמר במרדכי צעק כמשוגע ומבוהל ומדוע לא התפלל?

(*** holb. iud. ges. u. s. w. altona und. flensburg 1747. t. 2 s. 601.

marsham„ מוכיח שזה אחשורוש היה נכד של המלך cyaxares*). והחכם scaliger מוכיח שזה אחשורוש היה xerxes, וכך עומד זה החכם על דעתו זו, עד שגזר אמר שמי שחולק על דעה זו, הוא כסיל ובור גמור. — bellerminus מוכיח שזה אחשורוש הוא artaxerxes ארוך היד. — והסופר הגדול השר ראָקוועס (roques) מוכיח בראיות שזה אחשורוש הוא דריוש היסטאספיס (darius histaspis) (והוא דריוש דעזרא). — עוד סופר אחד vignales מוכיח שזה אחשורוש היה cyaxares (הנזכר לעיל)" עכ"ל.

ואח"ז קם החכם הנוצרי הנודע אייכהארין במבוא התורה ומוכיח בראיות שזה אחשורוש היה xerxes (והוא דעת סקאַליגער שהזכרנו לעיל. — וכן החכם הנוצרי iusti גם הוא מוכיח שזה אחשורוש היה xerxes זה הנזכר. כמו שמצאתי בשמו בדברי החכם dr. m. horschezki בהעתקתו לל"א מקדמוניות (fla. ios.) ספר י"א וספר י"ב **).

וזה המעתיק בעצמו אמנם אינו מסכים לדברי האומרים הללו שזה אחשורוש הוא xerx_s הנזכר, אבל מסכים לדעת האומרים שזה אחשורוש הוא artaxerxes (היינו ארתחשסתא ארוך היד שהזכרנו), ודעה זו היא באמת דעה קדומה מאד, כי כן הוא דעת התוספות היונית על מגלת אסתר שהזכרנו, שנתחברה זמן רב קודם חרבן בית שני, והיו מחבריה קרובים לזמן מאורע זו של אסתר ואחשורוש, וכן היוסיפון לרומיים (flav. ios. iud. alt. b. xi. cap. 6) גם הוא הולך ומספר לפי תמו פעמים רבות שזה אחשורוש הוא artaxerxes. וגם יוסיפון הוא קדמון מאד כי היה בזמן חרבן בית שני. ומי חכם כמוהו בהיסטאריע. ושלשים אלף ספרים מלשונות שונות היו לפניו (בעת שחבר ספריו ברומא) והוא הקבון של ספרים הגנוזים של החכם עפּאַפראָדיטוס.

וראיתי להחכם וו"ז המעתיק לל"א והמבאר ספר מגלת אסתר, שגם הוא מזכיר שש דעות שונות על אחשורוש זה ועל זמנו; וסוף דבר מסכים זה החכם שהדבר הזה בכלל נשאר לנו בספק. — וכן מסכים גם החכם בן זאב במבוא למגלה זו, שאין למצוא פשר לדבר הזה, ונשאר בספק עד ביאת הגואל.

ויהי בעודנה הקלינה עינינו ובנפיתנו לפינו לראות יום יבקע כשחר מביאת זה הגואל להוציאנו מבור הספק בדבר האחשורוש זה, והנה פתאום הגואל עובר לפנינו ובידו **מפתח למגלת אסתר**, ונשמחה לקראתו, לשמוע מאי הוה עלה דאחשורוש? והנה הוא בא כמבשר דבר חדש, שזה האחשורוש היה דריוש היסטאספיס (שהזכרנו). ובאמת אין זה דבר חדש אבל ישן נושן אשר שיבה זרקה בו, כי כבר הוכיחו זאת בראיות הרבה חכמים נוצרים, וכראשם הנוצרי הסופר הגדול השר ראָקוועס שהזכרנו ***) ואולם כבר קמו חכמים אחרים ובטלו דבריהם בטוב טעם ודעת.

---

*) הוא היה מלך מדי בזמן נבוכדנאצר.

**) והסופר המפורסם געזעניוס גם הוא כתב בספרו הפרבים ערך אחשורוש, שזה אחשורוש דאסתר נראה שהוא xerxes, ואמר: שעכ"פ תכונת זה הגבר תורה שהיה אחשורוש זה, איש כסיל ובער איש אכזר, כמו שנראה כל זה מסמגלה זו, עיי"ש בגעזעניוס. וכן באמת כל סופרי ישראל והאומות קדמונים ואחרונים ובכללם גם כל חכמי התנאים והאמוראים, כלם פה אחד אומרים שנראה ממגלה זו שאחשורוש היה כסיל גדול ואכזר. ובכל זאת אומר הרב יש"ר שאחשורוש זה היה צדיק וחכם, כמו שהעתקנו לעיל דבריו.

(*** Continuation aux discours hist. et crit. de saurin per. M. roques כמו שמזכיר גם הסופר holb. שהזכרנו.

יב) אמנם מה שנוגע לשני ימות מרדכי זה שהסופרים הללו הנוצרים והיהודים שהזכרנו, המפלפלים בדבר אחשורוש זה, תמהים שהיה מרדכי לכל הפחות בן מאה וחמשים וארבע שנים, בזמן מאורע זו דמגלת אסתר. כי הכתוב אומר איש יהודי וגו' אשר הגלה וגו' עם יכניה מלך יהודה, ומגלות יכניה עד זמן ארתחשסתא זה ארוך היד, הוא זמן קנ"ד שנים, עיין היטב במבוא להחכם וו"ז המעתיק מגלת אסתר ובמבוא להחכם בן זאב, ובדברי המעתיק החכם horschezki הנזכר? כבר אמר החכם וו"ז הנ"ל שם שנוכל לומר שהמאמר אשר הגלה מירושלים וגו' הוא נמשך אל אבותיו של מרדכי ולא על מרדכי עיי"ש בדבריו ובדברי החכם בן זאב שהזכרנו.

ובאמת נעלמו מכל הספרים הללו דברי החכם פילון היהודי (והוא היה עוד קודם היוסיפון) שכתב במחברתו העתים (המועתק בא"ב פרק ל"ב) ומשיח שם לפי תמו שמרדכי האריך ימים מאד, היינו שמונה עשרה שנה יותר על שנות יצחק אבינו (יצחק חי ק"פ שנים, ומרדכי קצ"ח) עיי"ש בא"ב ובהערה, שמביא שם גם דעת חז"ל (מנחות ס"ה ושקלים פרק ה') מאריכות ימי מרדכי, וכבר נודעת פליאת התוספות (ב"ק דף פ"ב) איך יצויר שמרדכי יחיה כל כך שנים רבות, עיי"ש בתירוצם, ועיין בפירוש הרמב"ם בפירוש המשנה דפ"ה דשקלים.

ואם באמת זקנה רבה כזו היא פליאה ולזרות תחשב, בכל זאת אינה כל כך זרות ליחידים אחד בדור או בכמה דורות, ולפי עדות הסופר הקדמון שטראַבאָ (strabo p. 444) עוד בימיו האנשים הישרים והצדיקים (פראָמע) ונזירי בשר מההודיים האריכו ימים ממאתים עד שלש מאות שנה. — וזה הסופר שטראַבאָ הי אחר מרדכי זמן רב מאד, כי הוא הי בימי הקסרים הרומיים אויגוסט וטיבעריוס. — ובזמננו זה מספר לנו הרופא הופלאַנד (dr. Hufeland's Macrb b. 1.) מאנשים יחידים בזמנינו שחיו ערך מאה וחמשים שנה ויותר, עיי"ש.

גם נראה די באר שהיה דור זה של מרדכי דור של זקנים שהגיעו **רבים** אל זקנה מופלגת מאד, הלא נאמר (עזרא ג') **ורבים** מהכהנים והלוים וראשי האבות **הזקנים** אשר ראו את הבית הראשון ביסדו זה הבית בעיניהם בוכים וגו' — והנה מזמן חרבן הבית עד זמן שהקימו הבית מחדש היה זמן רב ערך **תשעים** שנה, והיו אלה **הזקנים הרבים** בזמן החרבן על"פ בני שמונה עשרה שנה או פחות מעט מזה, (כי היה בכחם להבין ולשפוט במלאכת הבנין ביופי והדר) וא"כ היו אלה ערך **מאה ועשר** שנים. ומי יודע אם לא יד ה' עשתה זאת בכוון, להאריך ימי הדור ההוא, למען יזכרו הבנין הראשון. וכן עשה עם מרדכי.

ועל דבר השמות הרבים שמיחסים חז"ל למרדכי, כגון „מרדכי בלשן" (הנזכר במקרא) וגם פתחיה? הנה הנם ככל השמות הללו הרבים שמיחסים חז"ל לכמה אנשים מצוינים שבתנ"ך על אופן זה. — ומעולם דמיתי שכל השמות הללו הרבים שמיחסים חז"ל המה רק ע"ד דרוש, אמנם ראה נא את זה מצאתי שם בדברי פילון הנ"ל שמזמן יואש המלך בן אחזיהו מלך יהודה התחיל המנהג בישראל שנקראו הגדולים באומה בשני שמות גם בשלשה. ועיין שם היטב בדבריו מענין הזה; כי הרבה יש לכל חוקר קדמוניות ללמוד מתוך דבריו שמה, אף כי מעטים בכמותם. — וכן היו באמת גם מהנשיאים והתנאים והאמוראים שנקראו בכמה שמות, כמו שדברתי כבר מזה בחלק שני מספרי **בית יהודה**, ועיין היטב בספרי **שרשי לבנון** מחברת א' ערך אסתר ובהערה שם. ועיין בספרי **זרובבל** מענין הלל הנשיא שהיה שמו גם חזקיה, והוא הנזכר בספר ד"ה (א' ג'). — ואל יפלא בעיניך דברי אלה הלא הלל היה בסוף בית שני ואיך יהיה נזכר בספר ד"ה? כי אם תעיין שם בספרי זה זרובבל, תמצא שובר לחידקך זו.

קרעמניץ תר"ו, יצחק בער לעווינזאהן.

פתרון החידה

נושא החידה הזאת בכלל הוא ענין גדל־ערך כמוס באוצר ספרי קדשנו, ואשר על דברי **ימי הפורים** סובב סובב עליו, הלא המה: השלשה שמות **מרדכי, אסתר והמן**, אותם לקח לו המחבר ליסוד מוסד לבנות עליהם מבנה חידתו זאת, והנה טוריה **שנים עשר**, מלאים יופי ומפיקים הדר, כלם אומרים כבוד לעושם, תהלתו עומדת לעד!

ועתה נעבור על כל הטורים ההמה בפרט, שנים שנים (בעבור החרוז) ונראה מה יהיו פתרוניהם. הטור האחד והשני פה ירמוז המחבר על בעלי התלמוד אשר בעין שכלם החדה, מצאו על כל ענין ספור או מאורע שקרה לאומה, מצאו להם רמז בתורה כמאמרם ז"ל: ומי איכא מידי דלא רמיזי באורייתא, והקרי לב פה הוא תאר הכבוד לבעלי התלמוד ועניננו, כי בעלי התלמוד אחרי חורש בשדי התורה, אשר נתנה לנו על יד משה הנקרא **מחוקק** (דברים ל"ג כ"א בת"א שם; ב"ב ע"ו א') מצאו תחת עץ נחמד הוא עץ הדעת (בראשית ב' ט') **אויב צפון**, הוא **המן**, כמאמרם ז"ל (חולין ע"ט ב') המן מן התורה מנין? המן העץ, פירש רש"י שם יתלה על העץ. הטור השלישי והרביעי רומז על מאמרם ז"ל (חולין שם שם) מרדכי מן התורה מנין? דכתיב: מר דרור, ומתרגמינן מירא דכיא, פירש רש"י וקרי ליה ראש לבשמים לצדיקים. — הטור החמישי והששי רומז על מאמרם ז"ל (מגלה פ"א, תרגום שני ב' ז') א) ולמה נקראה שמה אסתר? שאומות העולם היו קורין לה כוכב הנוגה על שם **אסתהר**; ב) (חולין קל"ט ב') אסתר מן התורה מנין? ואנכי **הסתר אסתיר**, פירש רש"י בימי אסתר יהיה הסתר פנים, ומצאוהו צרות רבות ורעות, הטור הזה והשלשה ההולכים אחריו, ואשר שמות אסתר המן ומרדכי יקראים עליהם על דרך המעטאנאמיע כוללים במלות מעטות המאורע הנורא אשר אירע לישראל בימים ההם ובזמן הזה, אשר כפשע היה בינם ובין כליון חרון המרחף על פניהם, לולי ה' שהיה להם. ועתה בהראות לנו המחבר את עשר כבוד חקרי לב של בעלי התלמוד, ואיך היו עיניהם משוטטות בכל, וכתפוחי זהב במשכיות כסף כן דבר דבר **מהם** על אפניו, הנה הוא פותח לנו פתח קטן כנקב של מחט להגיע על ידו אל רחב האולם ומסיים בשני הטורים האחרונים, כי אם עיניך לנכח יביטו להשיג את האותיות מלפנים, ר"ל ראשי האותיות, שלש אם תשיג מהנה, ר"ל כי יעלה בידך להשיג משלשה שמות אלה מכל אחד ואחד האות הראשונה, אז יהיה לך **מאה**, ר"ל מצאת החידה, כי ר"ת **מאה** הם **מרדכי, אסתר, המן.**

